

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2378
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1375

GENEL DİLBİLİM-I

Yazarlar

Prof.Dr. Sumru ÖZSOY (Ünite 1)
Öğr.Gör. Ayla BALCI (Ünite 2, 3, 4, 5)
Doç.Dr. Ümit Deniz TURAN (Ünite 6, 7, 8)

Editörler

Prof.Dr. Sumru ÖZSOY
Yrd.Doç.Dr. Zeynep ERK EMEKSİZ

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Doç.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Serpil Koçdar

Grafikerler

Ayşegül Dibek

Ufuk Önce

Hilal Küçükdağışan

Gülşah Yılmaz

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Genel Dilbilim-I

ISBN

978-975-06-1045-5

2. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 99.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Nisan 2012

İçindekiler

Önsöz vii

Dil ve Dilbilim	2
DİL VE DİLBİLİM	3
DİL BİLMEK NE DEMEKTİR?.....	3
Sesbilim.....	5
Sözcük Bilgisi	6
Tümce Bilgisi.....	7
Anlambilim.....	9
DİL YETİSİ VE EDİM	9
DİLBİLGİSİ NEDİR?	10
Betimlemeli Dilbilgisi	10
Kuralcı Dilbilgisi	10
Öğretici Dilbilgisi.....	10
DİL EVRENSELLERİ	10
DİL EDİNİMİ	11
DİLBİLİM NEDİR?	11
İŞARET DİLLERİ.....	12
Özet.....	13
Kendimizi Sınayalım.....	14
Okuma Parçası	15
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	16
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	17
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	17

1. ÜNİTE

Biçimbilim I: Sözcük.....	18
GİRİŞ	19
SÖZCÜK VE SÖZCÜK TANIMA	19
Sözcük Tanımadaki Kullanılan Ölçütler	20
SÖZLÜK, SÖZLÜKBİRİM, SÖZCÜKBİÇİM.....	23
BİÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER	25
Çekimsel ve Sözlüksel Biçimbilim	25
Özet	29
Kendimizi Sınayalım	30
Okuma Parçası	31
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	33
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	33
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	35

2. ÜNİTE

Biçimbilim II: Sözcük Yapısı	36
GİRİŞ	37
BİÇİMBİRİM.....	38
BİÇİMBİRİM TÜRLERİ.....	40
Bağımlı ve Bağımsız Biçimbirimler	40
Türetimsel ve Çekimsel Biçimbirimler.....	41
BİÇİMBİRİMLERDE SIRALAMA.....	45
ALTBİÇİMLİK: BİÇİMBİRİMLERİN GERÇEKLİK KAZANMASI	49

3. ÜNİTE

Altbiçimliği Doğuran Süreçler	51
Sesbilimsel Koşullanma.....	51
Dilbilgisel / Biçimbilimsel Koşullanma.....	51
Sözcüksel Koşullanma	51
DIĞER BİÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER.....	52
Özet.....	53
Kendimizi Sınayalım.....	54
Okuma Parçası	56
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	57
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	57
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	58
Yararlanılan İnternet Kaynakları.....	59

4. ÜNİTE

Biçimbilim-III: Sözlüksel Biçimbilim.....	60
GİRİŞ	61
SÖZCÜK YAPMAYA DAİR.....	62
SÖZLÜKSEL BİÇİMBİLİM.....	63
ÖZ KAYNAKLI SÜREÇLER.....	63
Türetme.....	63
Eklemeli Türetme	63
Eklemesiz Türetme.....	69
İkileme	69
Gerioleşüm	71
Kısaltma	71
Bileşme	72
Bileşikler ve Öbekler	73
Bileşenlerin Bağımsızlığı.....	74
Sesletimsel Özellikler	75
Bileşiklerin Sınıflandırılması	76
Tamlamaların Yapısı	77
YABANCI KAYNAKLI SÜREÇLER.....	79
Ödünçleme	79
Özet	80
Kendimizi Sınayalım	81
Yaşamın İçinden	82
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	84
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	84
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	88
Yararlanılan İnternet Kaynakları.....	89

5. ÜNİTE

Biçimbilim IV: Çekimsel Biçimbilim.....	90
GİRİŞ	91
Sözcük Sınıfları.....	92
Çekim.....	93
AÇIK KÜME SÖZCÜKLERİ	93
Ad	93
Adsıl Çekim 1: Sayı	93
Adsıl Çekim 2: Cins.....	96
Adsıl Çekim 3: Durum	96

Dilbilgisel Durum.....	96
Eğik Durumlar.....	98
Adsl Çekim 4: Uyum.....	99
EYLEMCİL ÇEKİM	99
Eylemcil Çekim 1: Zaman.....	99
Eylemcil Çekim 2: Görünüş.....	101
Eylemcil Çekim 3: Kip	103
Bilgisellik Kipi	104
Yükümlülük Kipi.....	106
Özne Odaklı Kip	107
Kip ve Zaman.....	108
Eylemcil Çekim 4: Çatı.....	108
Edilgen, İşteş, Dönüştü, Ettirgen Çatı	108
Eylemcil Çekim 5: Uyum	116
Eylemcil Çekim 6: Olumsuzluk	117
SIFAT VE BELİRTEÇLER	118
KAPALI KÜME SÖZCÜKLERİ	119
Özet.....	121
Kendimizi Sınayalım.....	122
Okuma Parçası	123
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	124
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	124
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	126
İnternet Kaynakları.....	127
Sözdizim	128
SÖZDİZİM	129
SÖZDİZİM NEDİR?	129
DİLBİLGİSİ.....	130
Kuralcı Dilbilgisi	131
Betimleyici Dilbilgisi	131
ÜRETİCİ DİLBİLGİSİ	133
DOĞUŞTANCILIK VE DENEYSELÇİLİK.....	133
EVRENSEL DİLBİLGİSİ (ED)	134
Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler	136
Özet.....	138
Kendimizi Sınayalım.....	139
Okuma Parçası	140
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	140
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	141
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	141
Tümce ve Tümcenin İç Yapısı: Sözcük ve Öbekler.....	142
TÜMCE VE TÜMCENİN İÇ YAPISI: SÖZCÜK VE ÖBEKLER.....	143
Sözcüklerin Önemi ve Sözlükçe	143
Yanulamlama	143
TÜMCE.....	144
Özne ve Yüklem	145
Özne	145
Yüklem.....	147

6. ÜNİTE

7. ÜNİTE

Tümce Yapısı	148
Öge Ayrıştırma ve Çözümleme	150
Öbekler ve Ögeleri: Baş, Tümleş ve Eklenti.....	152
Sözdizimsel İşlevlerin Sözdizim Ağaçlarında Gösterimi	154
ÖBEK YAPILAR	155
Ad Öbeği (AÖ)	155
İlgeç Öbeği (İÖ)	159
Sıfat Öbeği (SÖ)	163
Belirteç Öbekleri (BÖ)	165
Belirteç Öbekleri ve Diğer Belirtecimsiler	165
Eylem Öbeği (EÖ)	166
Özet	171
Kendimizi Sınayalım	172
Okuma Parçası	173
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	173
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	174
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	176

8. ÜNİTE

Temel ve Karmaşık Tümce Yapısı..... 178

BAĞIMSIZ VE BAĞIMLI TÜMCE	179
Yapılarına Göre Tümce Türleri	180
Yan Tümcecik Oluşturma Yöntemleri	181
KARMAŞIK TÜMCELER VE YAN TÜMCECİKLERİ	182
AD TÜMCECİKLERİ.....	182
Ad Tümcecikleri: Yapı ve İşlevleri	182
Ad Tümcecikleri mi Ad Öbekleri mi?	184
-mAK Eki Alan Masterlı Ad Tümcecikleri	185
-mAk Ad Tümceciklerinde Özne: ADIL	186
ADIL ve adil	186
-mAk Tümceciklerinin Öznesi: ADIL	187
Ad Tümcecigi Eklerinin Dağılımı: Yapısal ve Anlamsal Özellikler.....	190
Olgu ve Devinim Tümcecikleri	190
Eklerin Diğer Dağılım Özellikleri	192
ORTAÇLAR (SIFAT TÜMCECİKLERİ)	193
Ortaç Oluşturma Yöntemleri	193
Ad Öbeği Ulaşılabilirlik Hiyerarşisi	194
Ortaçlarda Diğer Özellikler: Boşluk ve Artık Adıl	195
Ortaçlar ve Ad Tümcecikleri	196
Kısıtlayıcı ve Genişletici Ortaçlar	198
Başsız Ortaçlar	199
Ortaçların AÖ'de Sıralanışı	200
BELİRTEÇ TÜMCECİKLERİ	200
Özet.....	202
Kendimizi Sınayalım.....	203
Okuma Parçası	204
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	204
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	204
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	206

Türkçe İngilizce Terimler Sözlüğü 209

Önsöz

Bir bilim dalı olarak 19. yüzyılın ortalarında gelişmeye başlamış olan dilbilim, son yüzyıl içinde büyük gelişmeler göstererek diller üzerinde çok geniş kapsamlı araştırmalara yol açmış olan, dillerin yapısını incelemeyi amaçlayan bir bilim dalıdır. Bilim dalı olarak diğer bilim dalları gibi, dilbilimin de kendi inceleme yöntemleri vardır. Bu yöntemlerle yürütülmüş olan dilbilim araştırmalarının bir kısmı dünyada konuşulan ve sayıları 5,000-7,000 arasında olduğu tahmin edilen dillerin kendilerine özgü özelliklerinin niteliğini betimlemeyi amaçlarken, son 50 yıl içindeki çalışmalar birbirlerinden çok farklı gibi duran bu dillerin aslında bir çok yapısal özellikleri bakımından birbirlerine büyük benzerlikler sergilediğini ve diller arasında gözlemlenen ayrımların yalnızca yüzeysel düzeyde olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan özellikle 1950'lerden sonra dilbilim alanında yürütülen çalışmalar dil evrenselleri üzerine odaklanmış, bu evrensellerin niteliğini, özelliklerini, birbirleriyle ilişkilerini, insan dili denilen olgunun yapısını belirleyen evrensel kuralları ve ilkelerin ne olduğunu irdelemeyi amaçlamıştır.

Dilbilimin ülkemizde öğretilmesi 1930'lara dayanmaktadır. Tarihi bu kadar erken yıllara dayanmasına karşın, dilbilim ne yazık ki hala üniversitemizde genellikle yabancı dil eğitimi bölümlerinde verilen zorunlu dilbilgisi dersleri olmaktan çok ileri gitmemiştir. Ülkemizde halen yalnızca 4 üniversitede bağımsız bir dilbilim programı bulunmaktadır. Diğer üniversitelerde ise dilbilim dersleri yabancı dil eğitimi ya da Batı Dilleri ve Edebiyatları bölümlerinde verilen ve nedense yalnızca yabancı dillerle ilgilendirilen bir alan olarak algılanmakta ve uygulanmaktadır. Ancak Türkçe'nin bütün özelliklerinin günümüzdeki dilbilim kuram ve yöntemleri çerçevesinde incelenmesi, Türkçe'nin daha geniş bir biçimde betimlenmesine katkıda bulunacağı kesindir. Bunun için de Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri'nde dilbilim derslerinin olması büyük önem kazanmaktadır.

Bu kitapta, dilin yapısını oluşturan bileşenlerin niteliğini ayrı ayrı ele alıp inceleme fırsatı bulacaksınız. Her bileşeni oluşturan birimlerin ne olduğunu öğrenecek, dillerde her bileşenin birimlerinin birleşim kurallarının nasıl uygulandığını inceleyecek, yapıların niteliğini belirleyen ilkeleri irdeleyerek dilbilimin dile yaklaşımını, dili inceleme yöntemlerini öğreneceksiniz. Ve bütün bunları yaparken, hem dünyada konuşulan bir çok dilden örnekler göreceksiniz, onların yapılarını inceleme fırsatı bulacaksınız hem de yüzeysel bu kadar farklı gibi duran dillerin aslında yapısal bakımdan birbirlerine ne kadar benzer özellikler sergilediğini göreceksiniz.

Dil denilen bu geniş ve derin okyanusu tanımak üzere zevkli bir yolculuğa başlarken dilbilime gönül vermiş dilbilimciler kervanına sizlerin de katılmanız dileklerimizle...

Editörler

Prof.Dr. Sumru Özsoy

Yrd.Doç.Dr. Zeynep Erk Emeksiz

GENEL DİLBİLİM-I

Amaçlarımız

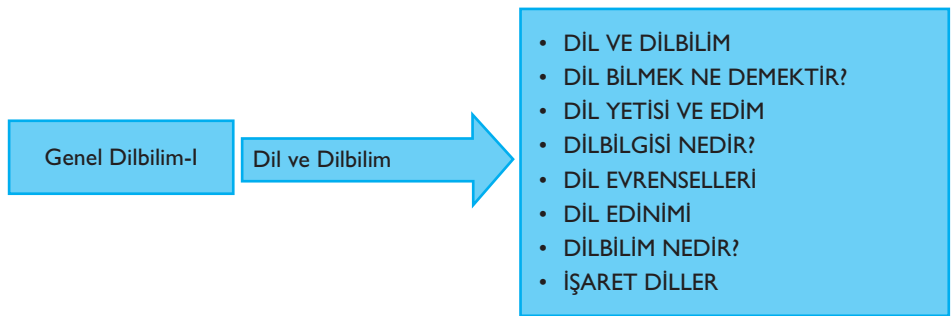
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Dile ilişkin bilginin neler olduğunu açıklayabilecek,
- Dilin yapısını oluşturan öğelerin niteliğini tanımlayabilecek
- Dilbilgisi kavramının kapsamını betimleyebilecek
- Dilbilim alanının ilgi odaklarının genel hatlarını belirleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dil ve Dilbilim
- Dil Bilgisi, Sesbilim, Sözcük Bilgisi, Tümce Bilgisi, Anlam Bilim
- Dil Yetisi ve Edim
- Betimlemeli ve Kuralcı Dilbilgisi
- Dil Evrenselleri
- Dil Edinimi
- İşaret Dilleri

İçindekiler

Dil ve Dilbilim

DİL VE DİLBİLİM

İnsanlar için yürümek, koşmak, oturmak, kalkmak ne kadar doğalsa, birbirleri ile iletişim kurmak da o kadar doğaldır. İnsanlar bir araya geldiklerinde birbirleriyle konuşurlar, soru sorarlar, görüşlerini paylaşırlar, bilgi alışverişinde bulunurlar. Günümüzün teknolojik gelişmeleri sonucu yanımızda olmayan kişilerle bile kendilerini telefonla arayarak, onlarla bilgisayar ya da cep telefonu ile mesajlaşarak haberleşmemiz mümkündür. Günlük yaşamları sırasında başka işler yaparken bile, örneğin bisiklete binerken, duvara çivi çakarken, ekme keserken, spor yaparken insanlar birbirleriyle konuşurlar. İnsanlar arasındaki iletişimi kurmada kullanılan en temel araç dildir. Bütün insanlar en az bir dil bilirler ve etrafındakilerle bu dili kullanarak anlaşılırlar.

Halen dünyada sayıları 3,000-6,000 arasında değiştiği düşünülen dil bulunmaktadır. Diller arasında konuşucu sayıları bakımından büyük farklılıklar vardır. Çince gibi bir milyardan fazla konuşucusu bulunan diller olduğu gibi, konuşucu sayısı yalnızca 200-250 olan diller de bulunmaktadır.

Dil, insanları diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerden biridir. Dil insan türüne özgü bir olgudur. Dilin niteliğini anlamak, onun tüm özelliklerini betimleyebilmek bizim aynı zamanda insanlığı anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir çok toplumda bir çocuğun ilk sözcüklerini söylemesi anne-babasını ne kadar sevindirirse, bazı toplumlarda yeni doğan çocuklar ilk sözcüklerini söyleyinceye kadar toplumun bir parçası olarak sayılmamakta, ancak konuşmaya başladıklarında 'insan' olarak kabul edilmektedir (Fromkin and Rodman, 2010). Bu gibi inanç ve düşünceler dilin, dil bilmenin insanlar için ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Peki, dil bilmek dediğimizde neyi kastetmekteyiz? Dil bilmek ne demektir? Bir dili biliyoruz dediğimizde, ne biliyoruz?

DİL BİLMEK NE DEMEKTİR?

Dil bilmek, algılanan bir iletinin içeriğini anlayabilmek ve dinleyiciler tarafından anlaşılabilen bir iletiyi oluşturabilmektir. Başka bir deyişle, dil bilmek algılanan/duyulan iletinin içerdiği sesleri ayırtedebilme ve ayırtedilen seslerin bileşimlerinden hangilerinin anlamlı olduğunu, bu anlamın ne olduğunu anlayabilmektir. Almanca bilmeyen birisi sabah karşılaştığı bir kişi kendisine *Guten morgen* dediğinde bunun *Günaydın* anlamına geldiğini anlamayacaktır; hatta iki ayrı sözcük söylendiğini anlamayacak yalnızca *gutenmorgen* diye bir dizi ses duyacaktır. Aynı şekilde,

bir Almanca konuşucusu kendisini sabah karşılaştığında *O-baiu gozaimasu* diyerek selamlayan birisinin, eğer Japonca bilmiyorsa, *Günaydın* dediğini anlamayacak ve o kişinin *obaiugozaimas* diye tek bir sözcük söylediğini düşünecektir. Başka bir örnek olarak da şunu göz önünde bulundurabiliriz: bir Rusça konuşucusu *Dobra utra* dediğinde, Rusça bilmeyen birisi onun *Günaydın* anlamına gelen bir söz söylediğini anlamayacaktır. Söyleneni anlayabilmek için o dilde söylenenleri anlamlı birimlere ayırmak gerekmektedir. Dil bilmenin bir boyutu, söyleneni anlamlı birimlere ayırabilmek demektir.

Bir konuşucu için ise dil bilmek, dinleyiciler tarafından anlaşılabilen, kabul edilebilen bir ileti oluşturabilmek demektir. Başka bir deyişle, dil bilmenin bir başka boyutu da konuşucu tarafından dinleyicinin bildiği seslerin oluşturulması ve bunların dinleyicinin kabul edeceği biçimde birleştirilmesidir. Bir İngilizce konuşucusuyla bir Japonca konuşucusu karşılaştıklarında eğer birbirlerinin dillerini bilmiyorlarsa anlaşmakta zorluk çekerler. Japoncada *Nasılsın?* sorusunun karşılığı olarak *O-genki desu ka?* dendiğini bilmeyen bir İngilizce konuşucusu karşılaştığı bir Japona hatırlı sormak için İngilizce *How are you?* derse, Japon dinleyicinin onu anlamama olasılığı vardır. Her iki dilde de aynı anlama gelen soruyu sormak için kullanılan sözcükler ve soru yapıları farklıdır. İngilizcede soru sözcüğü *how* 'nasıl' başa getirilmekte ve *are* koşacı öznenen önceki bir konuma getirilmektedir. Japoncada ise soru yapısını oluşturmak için son sözcükten sonra *ka* takısı eklenmektedir. Türkçede ise, *nasıl* soru sözcüğüne kişi eki getirilerek *Nasılsın?* olarak sorulmaktadır. Her dil için hangi birimlerin olduğunu, hangi yapı için hangi birimlerin seçileceğini ve bu birimlerin nasıl birleştirildiğini bilmeyen kişiler, o dili bilmiyor. Dil bir kurallar dizgesidir. Bir dizge, o dizgeyi oluşturan birimlerden ve o birimlerin kurallı biçimde dizilişinden oluşur. Dil bilmek, o dilin birimlerini ve birimler ile ilgili kuralları bilmek demektir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta 'dil bilmek' dediğimizde genellikle konuşulan dilleri kastetmekte ve dil ile ilgili tanımlar ve açıklamaları 'ses ayırdetme', 'ses bileşimi' gibi terimlerle, konuşulan dil için geçerli olan terimlerle yapılmaktadır. Ancak, insanlar arasında iletişim yalnız konuşma dili ile olmaz. İşitme engelli kişiler el hareketleri ve yüz-vücut hareketleri ile ifade edilen 'işaret dili' ile iletişim kurarlar. İşaret dilleri de, konuşulan diller gibi, doğal dillerdir; iki dil türünün arasındaki fark, konuşulan dillerin kendilerini ifade etmek için ses kullanmaları, işaret dillerinin ise, ses kullanamadıkları için, ifade etmek istedikleri anlamı el, yüz ve vücut hareketleri ile aktarmalarıdır. Dil incelemeleri genellikle konuşulan diller üzerine yapılmış olduğu için, bu kitaptaki incelemelerde de konuşulan dillerin özellikleri ele alınacaktır, ancak dilin yapısı hakkında yapılan genellemelerin işaret dilleri için de geçerli olduğu hatırlanmalıdır.

Bir dilde bir kişinin kendisine söylenen iletiyi anlayabilmesi ve dinleyicilerin anlayacağı biçimde kendisini ifade etmesi nasıl bir bilgi gerektirmektedir? Bir dili oluşturan değişik nitelikte birimler vardır. Örneğin, *ü, ö, ı* sesleri İngilizcede yoktur; bir İngilizce konuşucusu, bu seslerin İngilizcenin ses yapısının birimleri olmadığını bilir. Onun için Türkçedeki *ütü* gibi bir sözcük, İngilizcenin bir parçası olamaz. Aynı biçimde *th* sesi Türkçede yoktur. Onun için *this, that, the* sözcükleri Türkçenin bir parçası olamaz ve Türkçe konuşucular *th* sesini içeren bu ve buna benzer sözcüklerin Türkçe olmadığını bilirler. Ayrıca *ü* sesi Türkçede olmasına karşın, Türkçe konuşanlar dilde *üüt* gibi bir sözcüğün olamayacağını bilirler çünkü Türkçedeki ses birimlerinin diziliş kurallarına göre iki ünlü ardarda gelemez; sözcük *ütü* dür.

Aşağıda verilmiş olan tümcelerden, sorulardan anladıklarınızı işaretleyin. Anlayamadıklarınızı neden anlamadığınızı açıklamaya çalışın.

1. We are studying linguistics.
2. Wir studieren allgemeine Sprachwissenschaft.
3. Nous etudions linguistique.
4. Biz dilbilim çalışıyoruz.

Bir dilin dilbilgisi o dildeki birimleri ve bu birimlerin birleşim kurallarını içerir. Bu birimler bir dilin ses yapısını oluşturan sesler, en küçük anlamlı birimleri olan biçimbirimler, o dildeki tümce yapılarını oluşturan sözcüksel ve işlevsel ümlar, sözcüksel ve tümce anlamını belirleyen birimlerdir. Başka bir deyişle, dil bilmek o dilin sesbilimsel, biçimbirimsel, sözdizimsel, anlambilimsel birimlerini ve bunların birleşim kurallarını bilmektir. Bir dilin dilbilgisi dört ana bileşenden oluşur: sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim. *Sesbilim*, o dilde bulunan ses birimlerinin niteliği, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *biçimbilim* sözcüklerin yapısı, en küçük anlam birimleri olan biçimbirimlerin özellikleri, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *sözdizim* tümce yapısını belirleyen birim ve bunların dağılımını ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir; *anlambilim* dilin anlam yapısını inceler.

Anadili konuşucuları, adillerini oluşturan birim ve kuralları bilinçli olarak öğrenmez. Anadili konuşucularına kendi dilinin birimleri ve kuralları öğretilmez. Anadili konuşucuları bu birim ve kuralları, çocukluktan itibaren içselleştirerek büyür, çocukluktan itibaren dilbilgilerini yetişkinlerin konuşmalarından duydukları dilbilgisi ile örtüşen düzeye getirirler, dilbilgisini içselleştirirler. Peki, içselleştirilen bu bilgi nedir?

Sesbilim

Bütün insanlar anadili olarak konuştukları dilin sesleri hakkında çoğu zaman niteliğini tam olarak ifade edemediği ama kendi dilinin bir birimi olup olmadığı üzerinde kesin bir karar verebileceği içsel bir bilgiye sahiptir. Bu bilginin bir boyutu, bir sesin anadilinde olup olmadığıdır. Örneğin, anadili Türkçe olan bir kişiye “*Thing* sözcüğü Türkçe midir?” diye sorulduğunda, yanıtı *Hayır* olacaktır, çünkü Türkçe’de [θ] sesi yoktur ve Türkçe’nin anadili konuşuru bu sesin Türkçe’nin sesbilimsel yapısı içinde olmadığını bilir.

Diller birbirlerinden sesbirimlerinin sayısı bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Kafkasya’da konuşulan bir dil olan Kabartaycanın 56 ünsüzü vardır. Yine bir Kafkas dili olup artık konuşucusu kalmamış olan Ubuhanın 83 ünsüzü vardı. Bir Afrika dili olan !Xoö dili ise 122 ünsüzü ile dünyada en fazla ünsüzü olan dildir. (WALS, 2010). Papua Yeni Gine’de konuşulan bir dil olan Rotokasta ise yalnızca 6 ünsüzü vardır ve bu sayıyla Rotokas dünyada en az ünsüz sesi olan dil özelliğini taşımaktadır (WALS, 2010). Her dilin anadili konuşucuları, bir ses biriminin kendi dillerine ait olup olmadığını bilirler.

Anadili konuşucularının içselleştirmiş oldukları başka bir bilgi de seslerin sözcük içinde dizilişleridir. Anadili olan bir Türkçe konuşucusuna ‘*storost* sözcüğü Türkçe midir?’ diye sorulduğunda, yanıtı *Hayır* olacaktır çünkü bu sözcüğü oluşturan sesler olan [s, t, o, r] sesleri Türkçe’nin ses dizgesi içinde olmasına karşın *storost* sözcüğü Türkçenin ses birimlerinin dizilişine aykırıdır. Türkçede sözcük başında iki ünsüz ard arda gelmez. Türkçe konuşucuları Türkçede olan birimlerin ni-

teliği ve onların dizilişi hakkındaki bilgileri içselleştirmiştir, bunun için *storost* sözcüğünün Türkçe olmadığını söyleyeceklerdir; *storost* sözcüğü Türkçede seslerin sıralanmasını belirleyen kurala aykırı gelmektedir.

Türkçe'de *banka* [baŋka] sözcüğünde olduğu gibi n harfi ile gösterilen ses aslında artdamakta oluşturulan [ŋ] sesidir. Ancak [ŋ] sesi, sözcük yapısı içinde yalnızca *banka* gibi sözcüklerde olduğu gibi [k, g] artdamaksıl patlamalı bir sestem önce oluşturulur. Bu açıdan [ŋ] sesinin *thing* [θɪŋ] gibi bir sözcükte olduğu gibi sözcük sonunda olması, bu sözcüğün Türkçe bir sözcük olmadığını gösterir. *Thing* sözcüğü Türkçenin ses dağılımı kurallarına aykırıdır. Anadili konuşucularının konuştukları dilin sesyapısı hakkında ses birimlerinin niteliği, seslerin sözcük yapısı içinde dizilişi ve dağılımı hakkında içselleştirilmiş bilgileri vardır ve bu bilgi onlara hangi sözcüklerin anadillerine ait olduğunu hangilerinin olmadığını belirlemelerini sağlar.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki sözcüklerin Türkçenin sesbilim kurallarına uygun olup olmadığını söyleyin. Eğer uygun değilse, neden uygun olmadığını bulmaya çalışın.

- a. kser
- b. arak
- c. sülp
- d. tawıl
- e. üstök

Sözcük Bilgisi

İletişim, bir dilde çıkarılan sesler ve bu seslerin dilin ses yapısına uygun olarak dağılımı ve dizilişini belirleyen kurallara uygun olarak ardarda sıralanması ile kuru- lur. Ancak sesler tek başlarına anlamsızdır. *a, u, ö, z, y, s, o* sesleri Türkçede olma- sına karşın, bu sesler tek başlarına bir **anlam** taşımamaktadır. İletişim ancak anlamlı bir ses dizisi ile mümkün olur, yani dillerde bazı ses sıralanmalarına anlam verilmiştir. İletişim anlamsız bir ses dizisine anlam yüklenmesi ile mümkündür. Örneğin, yukarıda verilmiş olan sesler tek başlarına anlam taşımamalarına karşın, bu seslerin *su, öz, söz, soy, o, say, yas, us* gibi sıralanmaları Türkçede anlamlıdır; ayrı bir kavrama karşılık olan bu sözcüklerden her biri birer Türkçe sözcüktür ve diğerlerinden farklı anlam taşır. Türkçe konuşucuları Türkçe sözcükleri ve taşıdıkları anlamları bilir ve bu sözcükleri kullanarak ifade etmek istedikleri anlamı aktarırlar. Türkçe bilmeyenler bu sözcüklerin anlamlarını bilmezler, bundan dolayı Türkçe sözcükler ve Türkçe sözcüklerle kurulan tümceleri anlamazlar. Türkçe konuşurlar aynı zamanda bu seslerin **zö, *zös, *yos* gibi dizilişlerinin anlam taşımadığını, bunların Türkçe sözcük olmadığını bilir. Sözcükleri oluşturan sesler onların **biçimi**, anlamları da sözcüklerin göndergeleridir, bir kavramı temsil ederler. Sözcükler biçim-anlam birleşimleridir.

Doğal dillerde sözcüklerin biçimleri ile anlamları/ göndergeleri arasındaki ilişki doğal değildir. Örneğin, su içmek için kullandığımız ve camdan yapılmış olan konik nesnenin Türkçede adının *bardak* olması ya da ekmek kesmek için kullanılan kesici aletin adının *bıçak* olması belirttikleri nesne ile sözcükleri oluşturan sesler arasında bulunan doğal bir ilişkiden kaynaklanmamaktadır. Sözcüklerin biçimleri ile anlamları arasındaki ilişki **rastlantsaldır**. Bardak sözcüğünün *b-a-r-d-a-k* seslerinden oluşması ve *bıçak* sözcüğünün *b-ı-ç-a-k* seslerinden oluşması Türkçe konuşanlar arasındaki toplumsal anlaşma sonucu ortaya çıkmıştır, **uzlaşımsaldır**. Dillerdeki sözcüklerin büyük bir oranı bir süreç sonucu oluşmuştur.

Aşağıda değişik dillerden sözcükler verilmiştir. Bunlardan hangilerini biliyorsunuz? Bu sözcüklerin hangi dilin sözcükleri olduğunu biliyor musunuz?

- a. sensei
- b. ap'č'ð
- c. cucumber
- d. harasho

Eğer yukarıdaki soruları aşağıdaki gibi yanıtlamışsanız, o sözcüklerin bulunduğu dili biliyorsunuz demektir.

- a. sensei- 'öğretmen' Japonca
- b. ap'č'ð- 'misafir' Ubuha
- c. cucumber- 'salatalık' İngilizce
- d. harasho - 'tamam, iyi' Rusça

Bir dildeki sözcüklerin listesi o dilin sözlüğünü oluşturur. Anadili konuşucuları bu sözcüklerin hangi sözcük ulamına bağlı olduğunu, hangilerinin ad, eylem, ni-teleyici, ya da belirteç olduğunu, bu sözcüklerin tümce içinde nasıl kullanılmaları gerektiğini bilirler. Bu bilgi anadili konuşucularının dilleri hakkında çocukluktan itibaren edindikleri bilginin bir parçasıdır.

Dillerde rastlantısal ve uzlaşım olmayan sözcükler de bulunmaktadır; bunlar genellikle doğada bulunan seslere benzeyen **ses simgesel** sözcüklerdir ve rastlantısal sözcüklere göre sayıları daha azdır. Türkçe'de *hışıldamak*, *havlamak*, *miyavlamak*, *fısıldamak* gibi sözcükler sırasıyla yaprakların rüzgarda çıkardıkları sesi, köpek ve kedilerin çıkardıkları sesleri ve insanların kısık sesle konuşmalarını yansıtan sözcüklerdir. Doğadaki sesleri yansıtan bu **yansıma** sözcükler de uzlaşımaldır, göndermeleri her dilde aynı seslerle ifade edilmez. Örn. İngilizcede yaprakların rüzgarda çıkardıkları ses *rustle*, köpeklerin havlamaları *bark*, insanların kısık sesle konuşmaları *whisper* sözcükleri ile ifade edilir. Kedilerin çıkardıkları ses ise Türkçedeki yansımaya çok benzeyen *meow* sözcüğü ile ifade edilir.

Bildiğiniz 5 yansıma sözcük bulun ve bunların doğada hangi sesi yansıttığını belirtin.

Tümce Bilgisi

Sözel iletişim kurarken, sözcüklerden oluşan tümcelerle konuşuruz. Kendi başlarına anlamsız olan ve dildeki en küçük birimler olan seslerin birleşmesi ile oluşan sözcükler bir araya gelerek öbekler, öbekler biraraya gelerek tümce oluştururlar. Sözcükler tek bir anlamlı birim olabileceği gibi birden fazla anlamlı birimden de oluşabilir. En küçük anlamlı birimlere **biçimbirim** denir. *E-v-l-e-r* seslerinden oluşan 'evler' sözcüğü iki ayrı anlamlı birim olan *ev* ve çoğul eki *-ler* biçimbirimlerinden oluşmuştur. İletişim kurmada sözcükler tek başlarına kullanılmaz. Konuşmada birden fazla sözcük bir araya gelerek öbekler oluşturur ve öbekler birleşerek tümce oluşturur. *Bütün çocuklar evlerinde ders çalışıyor* tümcesi 5 sözcükten oluşmaktadır; ancak bu sözcükler aşağıda gösterildiği gibi öbekler oluşturmakta, bu öbekler birleşerek tümceyi oluşturmaktadır.

[[Bütün çocuklar] [evlerinde [ders çalışıyor]]]

SIRA SİZDE

3

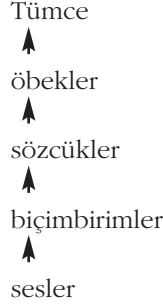

SIRA SİZDE

4

Bütün ve çocuklar sözcükleri birbiri ile birleşerek adöbeği (AdÖ) oluştururlar, *ders ve çalış* sözcükleri de birleşerek eylem öbeğini (EylÖ) oluştururlar. Eylem öbeğinin bir de yer gösteren belirtici bulunmaktadır. Böylece tümce AdÖ+EylÖ'nin birleşmesi ile oluşur.

Dili oluşturan yapısal birimleri ve bunların düzeylerini şöyle gösterebiliriz;

Anadili konuşucuları, dillerindeki öbekleşme kurallarını ve bu öbeklerin tümce içinde dizilişlerini bilirler, başka bir deyişle, dillerinin sözdizim kurallarını içselleştirmişlerdir.

Dilin en temel özelliklerinden biri, dillerde tümce sayısının sonsuz olmasıdır. Bir dilde üretilebilecek tümcelerin hepsini sıralamak olanaksızdır, çünkü dil **yaratıcı**dır. Konuşma sırasında konuşucular daha önce hiç kurmadıkları ve başkalarından duymadıkları tümceler kurarlar. Hiç bir ögesini ya da ögelerin sıralanışını değiştirmeden tekrarladığımız çok az tümce vardır; anadili konuşucuları hangi yapıların aynı anlama geldiğini, hangi yapı ve sıralanışların dilbilgisel olduğunu, hangi yapı ve sıralanışların dilbilgisel olmadığını bilirler. Anadili Türkçe olan birisi *Biz çamaşırları yıkadık* ile *Çamaşırlar yıkandı* tümcelerinin her ikisinin de dilbilgisel olduğunu ve bunların aslında aynı eylemden bahsettiğini, birbirlerinden yalnızca yüzeysel yapıda farklı olduğunu anlar.

Anadili konuşucuları aynı zamanda hangi yapıların dilbilgisel olduğunu hangilerinin dilbilgisel dışı olduğunu bilir. Anadili konuşucuları, konuştukları dilde bir yapının dilbilgisel olup olmadığına dair dilbilgisellik değerlendirmeleri yapabilirler. Türkçe konuşucuları, **Biz dilbilim çalışıyorum* gibi bir tümcenin dilbilgisel olmadığını bilir; özne ile eylem üzerindeki kişi eki uyumlu değildir. Aynı şekilde, anadili Türkçe olan bir konuşucu **Kitap ilginç bir okudum* gibi bir tümce kurmaz çünkü burada sözcüklerin dizilişi Türkçenin kurallarına aykırıdır. Türkçede niteleyiciler, niteledikleri addan önce gelirler. Buna göre anadili Türkçe olan bir konuşucu yukarıda ifade edilmek istenen tümceyi *İlginç bir kitap okudum* olarak kurar.

SIRA SİZDE

5

Aşağıdaki dizelerin hangilerinin dilbilgisel olduğunu, hangilerinin dilbilgisel olmadığını belirleyin. Dilbilgisel olmayanların neden dilbilgisel olmadığını açıklamaya çalışın. Bunlar Türkçenin hangi kuralına uymamaktadır?

- a. Biz çamaşırları yıkadık.
- b. Biz çamaşırları yıkadık kirli.
- c. Dün okula giderken, yakın evime bir duraktan otobüse bindim.
- d. Dün yolda Alev'in babasına rastladım.

Dillerin bir başka özelliği de, tümce uzunluğunda bir kısıtlama olmamasıdır; tümce yapısı **özyineleyicidir**. Tümcelerde içeyerleştirilmiş yantümcelerin sayısı sonsuzdur. Aşağıda verilmiş olan Türkçe tümcelerin hepsi dilbilgiseldir ve içeyerleştirilmiş yantümcelerin sayısı sonsuza dek artırılabilir.

Ben kitabı okudum
 Ben [[o yazarın yazdığı] kitabı] okudum
 Ben [ödül almış olan [o yazarın yazdığı] [kitabı] okudum
 Ben [bütün dünyanın bildiği [ödülü almış olan [o yazarın yazdığı [kitabı] okudum
 Ben [gazetecilerin [bütün dünyanın bildiğini söylediği][ödülü almış olan [o yazarın yazdığı] kitabı okudum

Yukarıdaki tümcelerde, aynı tümceye içeyerleştirilmiş bir tümce ekleyerek yeni bir tümce oluşturulmuştur. Bu içeyerleştirme işlemi kısıtlı değildir, sonsuza dek devam edebilir.

Aşağıdaki tümcelerden, verilen boşluklara uygun sözcükler koyarak, içeyerleştirme ile yeni tümceler üretin.

Biz [sizin bu haberi duyduğunuz] biliyoruz.

Biz [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] biliyoruz.

Biz [Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini] biliyoruz.

Biz [[Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini]] biliyoruz.

Biz [[[Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini]]] biliyoruz.

Anlambilim

Anadili konuşucuları, sözcüklerin ve tümcelerin ne anlama geldiğini anlarlar. Bir konuşucunun yaptığı anlam sapmalarını anlarlar; genellikle bir sapma, anlam genişletmesi ya da daraltması olan durumları anlamakta zorluk çekmezler. Aynı biçimde, kendileri anadillerinin yapılarını, istedikleri anlam ve amaçta kullanabilirler. Sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilirler, anlam sapmaları yapabilirler, sözcüklerin anlamlarını genişletebilirler ya da onları dar anlamda kullanabilirler. *Her, bütün, yalnızca* gibi açıcı yaratıcı sözcüklerin bulunduğu yapılarda bu sözcüklerin yarattığı açıcı alanlarını belirleyebilirler ve bu tümceleri yorumlayabilirler.

Çocuklar kitabı yalnızca okudular.

Çocuklar yalnızca kitabı okudular.

Yalnızca çocuklar kitabı okudular.

tümceleri aynı sözcüklerden oluşmalarına karşın anlamları aynı değildir. Anadili konuşucuları bu tümceler arasındaki anlam farklılıklarını bilir.

DİL YETİSİ VE EDİM

Dilin yapısı hakkında yukarıda bahsettiğimiz bilgiler, anadili konuşucuları tarafından içselleştirilmektedir. Ancak içselleştirilmiş bu bilginin niteliği ile bilginin uygulanması arasında bir ayrım vardır. Bu ayrım **dil yetisi** ile **dil edimi** arasındaki ayrımdır. Bir anadili konuşucunun içselleştirmiş olduğu bilgi onun dil yetisini oluşturur. Anadili konuşucusunun içselleştirmiş olduğu bilgi, onun şimdiye kadar hiç duymadığı bir tümceyi anlamasını ve şimdiye kadar hiç söylemediği bir tümceyi söylemesini mümkün kılar. Dil yetisinden dolayı, anadili konuşucuları dillerinde üretilen tüm yapıları kullanabilirler ve onları duyduklarında anlayıp gereken yanıtı verebilirler.

Ancak anadili konuşucuları dillerinin tüm yapılarını içselleştirmiş olmalarına karşın, bir iletişim ortamında dilbilgisel yapılar oluşturamadıkları anlar olur. Yorgunluk, uykusuzluk gibi fiziksel nedenler ya da sınav heyecanı, önemli bir iş görüşmesi yarattığı baskı gibi psikolojik nedenlerden dolayı, bazan tümce kurmakta, istediğimiz sözcükleri bulmakta zorluk çekeriz. Bu gibi durumlarda söylediklerimiz ağzımızdan anlaşılmaz bir biçimde çıkabilir. Ancak bu durumlar dil bilginin

olmadığından kaynaklanmaz; sorunlar edimseldir. Bu durumu ortaya çıkaran nedenler ortadan kalktığı zaman, anadili konuşucusunun dil edimi sorunları yok olur ve yapıları oluşturmada ya da sözcük bulmadaki sorunları sona erer.

DİLBİLGİSİ NEDİR?

Dilbilgisi terimi günlük kullanımda da çok sık ve çok değişik anlamları içermektedir. Ancak dilbilimde *dilbilgisi* terimi günlük kullanımdan farklı bir biçimde kullanılmaktadır. Bu açıdan üç tür dilbilgisi arasında ayırım yapmak gerekmektedir.

Betimlemeli Dilbilgisi

Dilbilimde *dilbilgisi* terimi bir anadili konuşurunun konuştuğu dilin yapısı hakkında içselleştirmiş olduğu bilgiyi ifade eder. Bu tür bilgiyi içeren dilbilgisine *betimlemeli dilbilgisi* denir. *Betimlemeli dilbilgisi*, anadili olarak konuşulan dil hakkında şu bilgileri içerir:

- sözcük oluşturmak için o dilde bulunan seslerin birleştirilmesinde etkin olan ses kurallarını içeren *sesbilim*,
- sözcüklerin iç yapısını belirleyen kuralları içeren *biçimbilim*,
- sözcüklerin birleşerek öbek oluşturmasını ve öbeklerin birleşerek tümce oluşturmalarında etkin olan kuralları içeren *sözdizim* ve
- sözcüksel ve tümcesel düzeylerde anlamı belirleyen kuralları içeren *anlam-bilim* bileşenlerinin özellikleri.

Anadili konuşurlarının **dil yetisi** denilen içselleştirilmiş dil bilgisi bu dört bileşenin yanısıra dildeki sözcükleri içeren **bilişsel sözlükten** oluşmaktadır.

Dilbilimciler tarafından yazılan betimlemeli dilbilgileri anadili konuşurların bu içselleştirmiş oldukları bilgiyi yansıtmayı amaçlar.

Kuralcı Dilbilgisi

Kuralcı dilbilgisi dile kuralcı bir yaklaşım içeren dilbilgisidir. İnsanlık tarihi içinde dile ve dilbilgisi kurallarına değişik yaklaşımlar olmuştur. Bunlardan bazıları dilde bulunan bazı yapıların diğerlerine göre 'kabul edilemez/yanlış' olduğunu ve bu yapıların kullanımının 'iyi' ya da 'güzel' dil kullanımı olmadığını savunan, değer yargılarına dayalı 'kuralcı' yaklaşımı benimsemişlerdir. Örneğin, bazı *kuralcılara* göre Türkçe'de devrik tümce kullanmak 'güzel' Türkçe değildir. Kuralcı dilbilgisi yaklaşımına göre *Dilbilim kitaplarını karıştırırken eriştim bu bilgiye* gibi bir tümce iyi bir kullanım değildir.

Öğretici Dilbilgisi

Bir dili başka dil konuşurlarına öğretmek amacı ile yazılmış olan dilbilgileri olan *öğretici dilbilgisi* kitapları, 'dilbilgisi' terimini genel dilbilimde kullanılan anlamdan farklı bir biçimde kullanır. Öğretici dilbilgileri, dili yetişkin olarak öğrenmek isteyenlere bilinçli olarak öğretmeyi amaçlamaktadır.

DİL EVRESELLERİ

Dünyada çok sayıda dil vardır. Bu diller yukarıda belirtildiği gibi, sesbilim, biçimbilim, sözdizim ve anlamsal özelliklerde birbirlerinden farklılıklar gösterirler. Onun için anadili Türkçe, ya da Japonca, İngilizce, İspanyolca, Ketçua, Ewe, Adigece dillerinden biri olan bir kişi diğer dillerin konuşucularını anlamaz. İki ayrı dilin anadili konuşurlarının birbirleri ile iletişim kurabilmeleri için birisinin diğer dili öğrenmesi gerekmektedir, çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi her dilin kendine özgü özellikleri vardır. Genellikle dil bilmek ya da dil öğrenmek dediğimiz zaman bu farklılıklar üzerinde dururuz. Bir İngilizce konuşucusunun Türkçe öğrenmekte çektiği zorlukları ya da İngilizce ile Türkçe arasında ne tür farklar olduğunu anlarız. An-

cak diller birbirlerinden çok farklı gibi dursalar da hepsinde bulunan bir çok dil özelliği vardır. Bütün dillerde bulunan bu özellikler **dil evrenselleridir**. Bütün dillerin ses yapılarında ünlüler ve ünsüzler vardır; diller birbirlerinden kendi ses yapısı içinde bulundurdıkları birimlerin sayısı ve niteliği bakımından ayrılır. Diller ad, eylem gibi sözcük ulamları arasında ayırım yapar; dillerin sözdizimsel yapıları içinde adöbeği, eylem öbeği gibi öbek yapıları vardır. Böylece bir dilin dilbilgisinin iki tür kuralı içerdiğini görmekteyiz; a. Evrensel kurallar, b. Dile özgü kurallar.

DİL EDİNİMİ

Çocuklara anadilleri öğretilmez. Hiç bir Türkçe, İngilizce, Rotoska konuşan anne-baba, çocuklarını önüne alarak ‘Oğlum/Kızım, gel şimdi seninle biraz Türkçe, İngilizce, Rotoska çalışalım’ demez. Çocuklar doğdukları andan itibaren etraflarında konuşulan dilin özelliklerini herhangi bir eğitim görmeden içselleştirirler. Çocukların anadillerini içselleştirme sürecine **dil edinimi** denir. Dil edinimi, tüm çocukların geçirdikleri bir süreçtir; tüm çocuklar doğmuş oldukları dil ortamından bağımsız olarak aynı süreçten geçerler. 3-4 yaşına gelmiş olan bir çocuk, yetişkinlerin yaptığı bir çok şeyi yapamazken, etrafında konuşulan dilin temel yapılarını içselleştirmiş olup anadilinde söyleneni rahatça anlayıp kendisi de o dilde etrafındaki yetişkinlerle iletişim kurabilmektedir. Böylece Türkçe konuşan bir aileye doğmuş olan bir çocuk 3 yaşına gelinceye kadar Türkçe’nin yapısal özelliklerini içselleştirmiştir ve ana-babasıyla rahatça Türkçe konuşabilmektedir. Aynı şekilde, Japonca konuşan bir ortama doğmuş olan bir çocuk, yine aynı gelişme süreci içinde, yani 3-4 yaşına kadar, Japonca konuşmayı öğrenmiş, Peru’da Keçua dili konuşan bir aileye doğmuş olan bir çocuk da 3-4 yaşına gelinceye kadar Keçua dilini öğrenmiş ve dil edinim sürecini tamamlamıştır. Dil edinimi bu bakımdan daha ileri yaşlarda bilinçli olarak yürütülen dil *öğrenimi*’nden farklı bir süreçtir.

DİLBİLİM NEDİR?

Dilbilim bu dilleri inceleyen bilim dalıdır. Bir bilim dalını diğer alanlardan ayıran özellik, o alanda yapılan çalışmaların bir yöntem çerçevesinde yürütülmesidir. Bilimsel yöntem, veri incelemesi üzerine kuruludur. Her bilim alanının kendi bulgularını toplama yöntemi vardır. Bilim alanları topladıkları verilerden elde ettikleri bulguları kendileri için geçerli olan kavram ve kuramlar çerçevesinde inceler ve bulgulardaki genellemeleri ortaya çıkarmaya çalışırlar. Çalışmanın son aşamasında da ortaya çıkarılan bu genellemeler bilim alanı için geçerli olan ilke ve kurallar çerçevesinde yorumlanır ve incelenen olgunun niteliği hakkında bir sonuca varılır. Dilbilimin inceleme alanı dildir. Dilbilim insan dili denilen olgunun özelliklerini araştırır ve onun niteliğini ortaya çıkarmayı amaçlar.

Dilbilim insan dili denilen olgunun her yönünü inceleyen bir bilim dalıdır. *Betimlemeli dilbilim* dillerin kendilerine özgü birim ve kurallarını ele alır. Her dilin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerini betimler. Türkçenin, İngilizcenin, Japoncanın dilbilgisi kitapları bu dillerin yapısal özelliklerini içerir. Dilbilgisi kitaplarındaki kurallar, o dilin anadili konuşucularının dilbilgisel olarak kabul ettikleri yapı kuralları betimler. *Kuramsal dilbilim* dillerde görülen özellikleri, bir kuram çerçevesinde açıklamayı amaçlar ve bu dile özgü nitelikleri dil evrenselleri çerçevesinde ele alır. Her dilin dilbilgisinde o dile özgü yapı ve kurallar olmasına karşın, bütün dillerdeki yapıların niteliğini belirleyen ilke ve değiştirgenler bulunmaktadır. Kuramsal dilbilim bu evrensel ilke ve değiştirgenlerin niteliğini belirlemeyi ve dillerde bazı tür yapı ve kuralların neden görülmediğini açıklamayı amaçlamaktadır. *Metindilbilim* bir metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel düzenleri çözümlen-

meyi amaçlamaktadır. Gerek sözlü gerek yazılı metinleri işlev ve iletişim değeri açısından ele alır ve bunları metni oluşturan öğelerin yapısal ve işlevsel düzenleri, metin tür ve alt türleri, ve biçembilim ve sözbilim ilişkileri açısından inceler. *Söylem çözümlemesi* yazılı ve sözlü dilde tümceler, sözcüklerin ya da işlevsel birimlerin daha büyük birimler oluşturmalarının, kısaca, dil kullanımının incelenmesi işlemidir. Söylem çözümlemesinin başlıca ilgi alanları olarak konuşmada sıra düzeni, konuşmacıların rolleri, konu, konu değiştirme gibi konuşma çözümlemesi, ad-adil ilişkileri, kavramlar arasındaki ilişkileri kapsayan bağlaşıklık, bağdaşıklık ilişkileri, konuşanlar arasında uzaklık yakınlık, el yüz devinimlerini kapsayan iletişim ilkeleri, ve selamlaşma, açıklama, özür dileme gibi değişik dilsel işlevlerin gerçekleşmesini araştırır.

Dillerin bir başka boyutu da sürekli bir değişim içinde olmalarıdır. 15. Yüzyılda konuşulan Türkçe ile günümüzde konuşulan Türkçe farklıdır; bunu 15. Yüzyılda yazılmış herhangi bir metne baktığımızda açıkça görmekteyiz. Bu tarihsel değişim bütün diller için geçerlidir. *Artzamanlı dilbilim* dillerin tarih içinde geçirdikleri değişiklikleri ele alır ve bir dilin daha önceki devreleri ile sonraki devreleri arasında dilde görülen yapısal değişiklikleri saptamayı amaçlar. Artzamanlı dilbilimin bir başka araştırma alanı da dillerin hangi dil ailesine ait olduğunu belirlemek ve bu ailenin ortaya çıkmasına neden olmuş olan, o aileye bağlı tüm dillerin atası olan anadil'in yapısını belirlemeye çalışmaktadır. Bu yapıyı belirlemek için, o dil ailesine ait olan dillerin karşılaştırmalı incelemesini yapar. *Toplumdilbilim* dilin toplum içinde kullanımını inceler. Dil kullanımında konuşucuların yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi ve birbirlerine yakınlık derecesi kullanılan dil yapısını belirler. Toplumdilbilim etmenlerin niteliğini ve dil kullanımı üzerine etkisini araştırır. Toplumdilbilim aynı zamanda bir dil topluluğunda yörelere bağlı olarak gösterdikleri farklılıkları inceler ve yöreler arasındaki dil farklılıklarının niteliğini saptamayı, bu farklılıkları dağılımını ve sınırlarını belirten *dil atlası* oluşturmayı amaçlar.

Çocukların dil edinim süreçleri *ruhbilimciler* tarafından araştırılmaktadır. Ruhbilimciler aynı zamanda, dil bozuklukları üzerine çalışmakta ve afazi, disleksi gibi çeşitli dil bozuklukları sergileyen konuşucuların dil özelliklerinin niteliğini araştırmaktadırlar.

Dilbilimin alanlarından biri de ikinci dil edinimidir. İkinci dil edinim sürecinin niteliğini saptamaya çalışan bu alan, aynı zamanda ikinci dil edinimi ile anadili edinimi arasındaki benzerlik ve farkları belirlemeye çalışmaktadır.

Uygulamalı dilbilim, dil öğretiminde etkili olacak dil öğretim yöntemleri üzerinde durmakta ve ikinci dil öğreniminde ne gibi etmenlerin öğrenim sürecini etkilediğini araştırmaktadır.

İŞARET DİLLERİ

İşitme engelli çocuklar, konuşulan dillerin temelini oluşturan sesleri duyamadıkları için işitme engelli olmayan çocuklar gibi konuşulan dili edinemezler. Ancak dil insanlara özgü, içgüdüsel bir olgudur. Bunun en önemli kanıtlarından biri de işitme engellilerin ses yerine el, yüz ve beden hareketleriyle oluşturdukları işaretler ile iletişim kurmalarıdır. İşaret dillerinin de, konuşulan diller gibi, işaretlerle gösterilen 'sözcükler'i ve bu sözcüklerin (işaretler) tümce içinde birleşmelerini belirleyen kuralları vardır. Konuşulan diller gibi, işaret dilleri de yaratıcıdır. İşaret dillerinde de sonsuz sayıda tümce üretilir.

İşaret dillerinin dilbilgisi kuralları aynı toplumda konuşulan dilin kuralları ile aynı değildir; başka bir deyişle, işaret dilleri konuşulan dillerin işaretle ifade edilmesi anlamına gelmez, kendilerine özgü birim ve kuralları olan ve konuşulan dillerden bağımsız bir dizgedir.

Özet

Dile ilişkin bilgimizin neler olduğunu açıklamak ve dili oluşturan öğelerin niteliğini tanımlamak: (i), (ii), (iii), (iv), (v), (vi), (vii), (viii), (ix).

Dil hakkında şimdiye kadar öğrendiklerimizi şöyle özetleyebiliriz: (i) Dil insana özgü bir olgudur. (ii) Bütün insan topluluklarının birer dili vardır. (iii) Çok ileri düzeyde zihinsel engeli bulunmayan tüm çocuklar, ırk, cinsiyet, yöre, toplumsal ya da ekonomik etmen gözetmeden, içinde doğdukları toplum tarafından konuşulan dili edinme yetisine sahiptir. Engelleri tıbbi olarak giderilemeyen işitme engelli çocuklar, işaret dili ile iletişim kurarlar. (iv) Tüm dillerin dilbilgileri temelde birbirlerine benzer, aynı bileşenlerden oluşur; sesbilim, biçimbilim, sözdizim, anlambilim. (v) Her konuşulan dilin, kendileri anlamsız olan sesbirimleri ve bunların birleşimini belirleyen kuralları vardır. Bunlar o dilin sesbilim bileşenini oluşturur. (vi) Her dilin biçim ve anlamın birleştiği en küçük anlam birimleri olan biçimbirimleri vardır ve diller bu birimleri sözcük oluşturmada uyulması gereken dile özgü biçimbilim kurallarına uygun bir biçimde birleştirir. (vii) Dillerde biçim (ses, işaret) ile anlam (kavram) arasındaki ilişki çoğunlukla rastlantısaldır. (viii) Tüm dillerde bir ya da birden fazla sözcük birleşerek öbekler oluşturur ve öbekler birleşerek tümce oluştururlar. Dillerin sözdizim bileşeni tümce yapılarını inceler. Diller birbirlerinden yalnızca bu bileşenlerin içerdiği birimlerin niteliği ve bu birimler ile ilgili birleşme kurallarında ayrılırlar. (ix) İşaret dilleri de, sese dayalı konuşulan diller gibi, anlamlı birimlere ve bunların nasıl birleşeceklerini belirleyen kurallara sahiptir. İşaret dillerinin konuşulan dillerden farkı, en küçük birimlerinin ses olmayıp işaret olmasıdır. (x) Tüm diller zaman içinde değişir.

Dilbilgisi kavramının kapsamını betimlemek.

Dilbilimde dilbilgisi terimi bir anadili konuşucusunun konuştuğu dilin yapısı hakkında içselleştirmiş olduğu bilgiyi ifade denir. Kuralcı dilbilgisi ise dile kuralcı bir yaklaşım içeren dilbilgisidir. Kuralcı dilbilgisi bir dili nesnel olarak betimlemek yerine o dilin daha 'iyi' ve 'doğru' kullanılabilmesini amaçlar ve kurallar üretmeye çalışır. Öğretici dilbilgisi ise bir dili başka dil konuşurlarına öğretmeyi amaçlar.

Dilbilim alanının ilgi odaklarının genel hatlarını belirlemek.

Betimlemeli dilbilim dillerin kendilerine özgü birim ve kurallarını ele alır. Kuramsal dilbilim ise dillerde görülen özellikleri bir kuram çerçevesinde açıklamayı amaçlar ve dil özelliklerini dil evrenselleri çerçevesinde alır. Dil yetisi değil de dil edimine dayalı çalışan metindilbilim, söylem çözümlemesi, toplumdilbilim gibi dilbilim alanları ise dillerin belli bir ortamda (yazılı, sözlü), belli bir bağlamda, toplumda ve kültürde ne tür anlamlar taşıyabileceğini ve hangi iletişimsel amaçlarla nasıl düzenlenebileceğini araştırır. Artzamanlı dilbilim ise dillerin tarih içinde geçirdikleri değişimi inceler.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi dilin en temel özelliği **değildir**?

- Dil insana özgüdür.
- Dillerin temel özelliği yazılı olmalarıdır.
- Diller sürekli bir değişim içindedir, hiç bir zaman aynı kalmaz.
- Çocuklar anadillerini edinirler.
- Dil bir kurallar dizgesidir.

2. Dilin ses yapısı ile ilgili aşağıdaki tümcelerden hangisi doğrudur?

- Dilde en küçük birimler sesbirimlerdir.
- Sesbirimler en küçük anlamlı birimlerdir.
- Sesbirimlerin dizilişi her dilde aynıdır.
- Bütün dillerin sesbirimleri aynıdır.
- Her dilde seslerin dağılımı kurallıdır.

3. Aşağıdakiler arasında doğru olanı bulunuz?

- Sözcükler ile göndermeleri arasında doğal bir ilişki vardır.
- Dilde en küçük anlamlı birimlere sözcük denir.
- Sözcükler ile göndermeleri arasındaki ilişki rastlantısaldır.
- Yansıma sözcükler her dilde aynıdır.
- Bir dilin dilbilgisinde yalnızca o dile özgü kuralları vardır.

4. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi dilde biçim ile anlam arasındaki ilişkinin rastlantısal olduğunu örneklemektedir?

- Kukuriku
- Şırl şırl
- Hapşırma
- Gürül gürül
- Bal

5. Aşağıdakilerden hangisi dil evrenselidir?

- Bütün dillerde sözcükler ünsüzle başlar.
- Türkçede th sesi yoktur.
- Bütün dillerde ünlü ve ünsüz sesler vardır.
- Bazı dillerde sözcükler uzundur.
- Bütün dillerde tümce yapıları aynıdır.

6. Aşağıdaki açıklamalardan hangisi betimlemeli dilbilgisinde bulunur?

- Türkçede ilgeçler tümleçlerinden sonra gelir.
- Türkçede ilgeçleri hiç bir zaman tümleçlerinden önce koymayın.
- Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koyarsınız.
- Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koymak yanlıştır.
- Türkçede ilgeçleri tümleçlerinden sonra koymak lazımdır.

7. Aşağıdakilerden hangisinde içeyerleştirmeli tümce **yoktur**?

- Dilbilimciler dilin özyinemeli olduğunu söylerler.
- Dilbilimcilere göre, dil özyinemelidir.
- Dilbilimciler tarafından dilin özyinemeli olduğu savunulur.
- Dilin özyinemeli olduğu dilbilimcilerce bilinir.
- Dilin özyinemeli olduğu doğrudur.

8. Bir dilin anadili konuşucuları aşağıdakilerden hangisini **söyemez**?

- Bugün yeni bir sözcük öğrendik.
- Bugün yeni bir tümce öğrendik.
- Bugün yeni bir terim öğrendik.
- Bugün yeni bir kural öğrendik.
- Bugün yeni bir sıfat öğrendik.

9. Aşağıdakilerden hangisi dilbilimin ilgi alanı **değildir**?

- Bir dilin önceki devreleri ile sonraki devreleri arasında dilde görülen yapısal değişiklikleri saptamak
- Çocukların dil edinim süreçleri
- Bir metni oluşturan öğelerin ve metindeki dilsel düzenlerin çözümlenmesi
- Bir metnin oluşturulmasını mümkün kılan esinlenmelerin incelenmesi
- İkinci dil edinimi ile anadili edinimi arasındaki benzerlik ve farkları belirlemek

10. İşaret dilleri hakkında aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- İşaret dilleri kurallı değildir.
- İşaret dillerinde her istenilen ifade edilemez.
- İşaret dillerinin dilbilgisi yoktur.
- İşaret dilleri konuşulan diller gibi kurallıdır.
- Dünyadaki tüm işitme engelliler aynı işaret dilini kullanırlar.

Okuma Parçası

DİL

Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri belirten, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyüklü bir varlıktır. O gerek insane, gerek toplum, gerekse insane ve toplumdaki ayrı düşünülemez olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur. Burada, önce dilin çeşitli açılarından görünümüne kısaca değinelim.

İnsan açısından bakınca, insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen odur. *Konuşma yeteneği*, dolayısıyla dil, insanı insane yapan niteliklerin başında gelir. Onun duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün incelikleriyle açığa vurmasına, yaşamını sürdürebilmesine olanak sağlar. Bir an düşüncecek olursak, dil olmadan bir ince duyguyu, bir şiiri, önemli bir olayı, bir buluşu, bizim için unutulamayacak kadar değerli bir anımızı, bir fizik ya da kimya olayını nasıl anlatabilir, nasıl kağıda geçebiliriz? Yüzyıllar boyu bilimde, teknkte elde edilen gelişmeleri günümüzde başkalarına, gelecekte de sonraki kuşaklara nasıl aktarabiliriz? Bir suçun saptanmasına, bir suçlunun yargılanmasına, bir mahkemenin yargıya varmasına, dil olmasa, olanak kalır mıydı? Dil, akla binbir soru getiren, insanın binbir sorunu kurcalamasına yol açan, sırlarla dolu bir varlıktır: Nasıl oluyor da bir kimsenin bizden istediği bir işi, onun birkaç ağız hareketiyle gerçekleşen bir ses bileşimiyle, bir sözle yerine getirebiliyoruz? Nasıl oluyor da bir şairin dözle, yazıyla dile getirdiği bir duygu birkaç sözcükle bize aktarılabiliyor, kimi zaman tüylerimizi ürpertecek kadar bizi etkiliyor? Bir *evet* sözcüğünün nasıl-söyleniş durumuna göre- baş altı anlamı olabiliyor? Üzerinde *dur!* yazılı bir levha ya da birinin ağzından çıkan *dur!* emri bizi bir anda durduruyor da Türkçe bilmeyen bir kimseye hiçbir şey anlatmıyor? Bir ulusun konuştuğu dil nasıl oluyor da kimi zaman birkaç yüzyıl, kimi zaman dad aha kısa bir süre içinde değişiyor, birtakım sözcükler unutulurken yenileri türüyor?

Dil incelemeleri her dilde çok ilgi çekici olayların, değişmelerin meydana geldiğini gösterir. Eğer biri çıkar da Türkçedeki *athkarmca* bileşik sözcüğünün batı dillerindeki karşılıklarıyla (örn. Fr. *Carrousel*, İt. *Carosellao*, Alm. *Karussell*) aynı kökten geldiğini söylerse, buna pek inanmayız. Ama inceleysek, bu sözün doğru olduğu ortaya çıkar. Aynı biçimde, bir *Hagios Basari* yer adı, *Aybastı*’ya dönüşmüştür; 1519 yılında çıkarılan gümüş sikkenin adı *Joachimstaler* (Alm.) done dolaşa bugünkü *Dollar* olup çıkmıştır.

Değişik biçimlere sokulabilecek olan aşağıdaki tümceyi hızla okuyup anlamaya çalışırsak, dilin nasıl, çeşitli yargıları, anlatımı güç, soyut kavramları eksiksiz aktarabilen bir dizge (system) olduğu konusunda bir fikir edinebiliriz:

“Sözünü ettiğiniz konu sizinle aynı görüşte olmadığıma üzülmekle birlikte, kendi bakımından baklı olduğum kanısıyla, içimde bir rabatlık duyduğumu da belirtmek isterim.”

Bu tümceyi okuyup anlamaya çalışırken aynı zamanda insanın ne ölçüde güçlü bir düşünme yeteneğinin bulunduğu, zihnimizde ne denli karmaşık işlemlerin, belli bir dizgeye bağlı birleştirme ve çözümleme eylemlerinin olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Öte yandan, bu uzunca tümcede sıralanan sözcüklerin her biri, tek tek ele alınacak olursa bunlarında genellikle, *sesbirim (fonem)* adını verdiğimiz değişik seslerin bileşiminden oluştuğu görülür. Sesbirimlerden yalnız bir tanesinin meydana gelebilmesi için konuşma aygıtımızda sestellerinden başlayarak çeşitli hareketler gereklidir. Kaldı ki tümceyi, okuyan ya da dinleyene yanlışsız, eksiksiz ulaştırabilmemiz için, sesbirim adını alan bu öğelerin dışında daha başka öğeler ve olaylar da vardır. Bunlara ilgili bölümlerde uzunca değineceğiz.

İnsanı öteki varlıklardan ayıran, insan yapan niteliklerden biri de onun sanat yönüdür. Söze dayanan bütün sanatların hammaddesi ve ürünü de dildir.

Haberleşme, bildirişme açısından bakacak olursak da dünyadaki çeşitli bildirişme dizgelerinin en gelişmiş, en ergini olarak karşımıza yine *insan dili* çıkar.

Toplum açısından, toplumbilimci gözüyle bakınca dil, yine en başta anılması gereken bir kurumdur. Bil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri, dolayısıyla bir toplumu oluşturmaları söz konusu lamayacağından, dil bu açıdan da önemlidir; bir topluluğu topluma dönüştürür.

Bir toplumu ulus yapan bağların en güçlüsü, dildir. Bireyleri ulusuna, yurduna, geçmişine sıkı sıkıya bağlar: kuşaktan kuşağa aktararak gelen dil, bireyi geçmişle gelecek arasındaki zincirin bir halkası durumuna getirir. Bir toplumun pek çok özellikleri, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansır: o toplumun dilinden izlenebilir: Bundan bin yıl sonra bir bilim adamının Türklerle ilgili bir araştırma yapmakla görevlendirildiğini varsayalım. Türkler üzerinde hiçbir bilgisi, Türklerle hiçbir ilişkisi olmayan bu araştırmacı herhangi

bir yoldan, önce dilimizi iyi öğrenme olanağı bulsa, yalnızca Türkçenin sözcük varlığını inceleyerek ülkemizin XX. yüzyılda hangi koşullar içinde bulunduğunu, ne gibi değişikliklere sahne olduğunu, bizde hangi kavramların önem taşıdığını ve hangi uluslarla ilişki içinde kurduğumuzu saptayabilir, Türk dilinin 1923 yılından sonraki metinlerini inceleyerek yurdumuzda Cumhuriyet dönemindeki gelişme ve değişimleri ortaya koyabilir. Tıpkı bir toplumun bir evresiyle ilgili metinleri ele alarak o ulusun o evredeki kültürünü, toplumsal değişmelerini bugün aydınlatılabildiğimiz gibi. Bugün Köktürk yazıtları, ulusumuzun VIII. yüzyıldaki kültürüyle ilgili, pek değerli ipuçları vermektedir.

Kısaca söylenecek olursa dil, aynı zamanda her yönüyle bir ulusun kültürünün de aynasıdır: insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracı, dildir.

İster tek tek dilleri ele alalım, isterse bütün dilleri ortak nitelikleriyle ve karşılaştırmalı olarak inceleme yolunu tutalım, dil her açıdan önem taşır; önümüze çok değişik sorunlar serer.

Dillerin kendilerine özgü yasaları, eğilimleri, sorunları olduğu gibi, bütün dilleri kapsayan ortak yasalar, eğilimler ve sorunlar da vardır. İşte, dil dediğimiz bu çok yönlü, büyümlü varlığı inceleyen, özellikle onun - aşağıda değineceğimiz - başlıca sorunlarına eğilen bilime *dilbilim* adını veriyoruz.

Kaynak: (Doğan Aksan, 1987. *Her Yönüyle Dil Ana çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Dilbilim" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise "Ses Bilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Bilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Bilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise "Dil Evrenselleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise "Dilbilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise "Dil Evrenselleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise "Dilbilim Nedir" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise "İşaret Dilleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Aşağıdaki sözcüklerin Türkçenin sesbilim kurallarına uygun olup olmadığını söyleyin. Eğer uygun değilse, neden uygun olmadığını bulmaya çalışın.

- kser - sözcük başında iki ünsüz olmaz
- arak - sesbilim kurallarına uygun
- sülr - sözcük sonunda ve aynı seslem sonunda [lɾ] sesleri ardarda olmaz
- tawıl - [w] sesi yok
- üstök - [ö] yalnızca birinci seslemde olur

Sıra Sizde 2

Aşağıdaki dizelerin hangilerinin dilbilgisel olduğunu, hangilerinin dilbilgisel olmadığını belirleyin. Dilbilgisel olmayanların neden dilbilgisel olmadığını açıklamaya çalışın. Bunlar Türkçenin hangi kuralına uymamaktadır?

- *Biz çamaşırları yıkadık. - edilgen yapı olmamalı; Biz çamaşırları yıkadık.
- *Biz çamaşırları yıkadık kirli. -sözcük dizimi yanlış; 'kirli çamaşırlar' olmalı
- *Dün okula giderken, yakın evime bir duraktan otobüse bindim. - sözcük dizimi yanlış; *yakın* ilgeci, tümleci olan *evime* sözcüğünden sonra gelmeli
- *Dün yolda Alev'in babasına rastladım. - dilbilgisel

Sıra Sizde 3

Aşağıdaki tümcelerden, verilen boşluklara uygun sözcükler koyarak, içerleştirmeye ile yeni tümceler üretin.

- Biz [sizin bu haberi duyduğunuz] biliyoruz.
- Biz [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] biliyoruz.
- Biz [Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini] biliyoruz.
- Biz [o adayın [Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini] hatırladığını] biliyoruz.
- Biz [gazetelerin [o adayın [Korhanın [Ayşenin [sizin bu haberi duyduğunuz] söylediğini] iddia ettiğini] hatırladığını] yazdığını] biliyoruz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Chomsky, N. (1986) *Knowledge of Language*. New York: Praeger.
- Fromkin, V., R. Rodman ve N. Hyams. (2010) *An Introduction to Language*. Wadsworth Cengage Learning; Canada.
- Gentner, D. Ve S. Goldin-Meadow. (2003) *Language in Mind*. New York: Pantheon Books.
- İmer, K. (1995) "Toplumsal süreçlerin dile yansımaları": *Dilbilim Araştırmaları 1995*: 24-38.
- Maddieson, Ian. (2011) Consonant Inventories. Dryer, Matthew S. ve Haspelmath,
- Martin (haz.) içinde. *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 1. <http://wals.info/chapter/1> Alıntı 2011-06-11.
- Napoli, D.J. (2003) *Language matters: A guide to everyday thinking about language*. New York: Oxford University Press.
- Pinker, S. (1994) *The language instinct*. New York: William Morrow.

2

Amaçlarımız

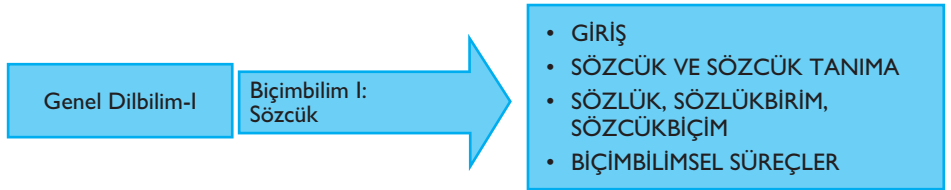
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Anadili konuşucularının sözcüğe ilişkin sezgisel bilgilerinin içeriğini betimleyebilecek;
- Sözcük tanıma ölçütlerini ayırt edebilecek;
- Sözlük, sözlükbirim ve sözcükbiçim kavramlarını ve bunların dilde yapılanmalarını açıklayabilecek ve karşılaştırabilecek;
- Biçimbilimsel süreçleri karşılaştırıp sözlükbirim ve sözcükbiçim yapılanmalarıyla ilişkilendirebilecek bilgi ve becerileri kazanmış olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Sözcük
- Yerine Koyma
- Sözlüksel Biçimbilim
- Sözcük Tanıma
- Karşıtsallık
- Çekim
- Anlamsal Ölçüt
- Zihin Sözlüğü
- Sözcük Yapma
- Sesbilimsel Ölçüt
- Sözlükbirim
- Türetme
- Sözdizimsel Ölçüt
- Sözcükbiçim
- Birleştirme
- Tekrarlanabilirlik
- Çekimsel Biçimbilim

İçindekiler

Biçimbilim I: Sözcük

GİRİŞ

Kuramsal dilbilim insan dilinin işleyişi ve anadili dağarcığının betimlenmesiyle ilgilidir. Bu yüzden, dilbilim çalışmalarında ilke olarak öğrenilmiş ve edinilmiş bilgi arasında bir ayırma gidilir. Öğrenilmesi bir eğitim almayı gerektiren teknik bilgiler, doğal dil kazanma sürecinin bir parçası olarak görülmez ve ağırlıklı olarak anadili konuşucularının dile ilişkin sezgisel bilgileri dikkate alınır. Çünkü öğrenilmiş bilginin yokluğunda da diller ve konuşucuları vardı; bunlar olmasa da diller ve konuşucuları varlıklarını sürdürmeye devam edecektir. Demek ki, bir dili dil yapan bu teknik bilgilerin değil, aslında hiçbir zaman öğretilmeyen ve konuşucuda farkındalığı olmayan bilgilerin varlığıdır. Anadili konuşucuları kendileri ifade edemeseler de, doğru sorular sorulduğunda dile ilişkin pek çok şeyi bildiklerinin kanıtlarını ele verirler. İşte dilbilimciler kullanıcılara bu soruları sorarak insan dilinin işleyişindeki temel ilke ve kuralları ortaya koymaya çalışırlar. Bunu yaparken de dili ve anadili bilgisini farklı düzeylerde ele alırlar. Dilbilimin bir alt dalı olan biçimbilim anadili kullanıcılarının sözcük düzeyine ilişkin sezgisel bilgilerinin betimlemelerini yapar. Bu bilim dalı, sözcükler, sözcüklerin yapısı, sözcüklerin sınıflandırılması, sözcüklerin türetilmesi ile tüm bunları yöneten kuralları içeren zihinsel süreçleri inceler. Şimdi biz de bu bölümde böyle bir çalışmanın mini modelini oluşturarak, bütün anadili kullanıcılarının konuşmada uyguladığı bu bilinçdışı işlemleri doğal dilden aldığımız örneklerle bilinç düzeyine çıkarmaya ve bu süreçlerin nasıl işlediğini anlamaya çalışalım.

Biçimbilim sözcüklerin içyapısını ve bunları gerçekleştiren kuralları inceler.

SÖZCÜK VE SÖZCÜK TANIMA

(1)

Zeynep : “Babaanne, testimi nereye koydun?”

Babaanne : “Ne testisi?”

Zeynep : “Türkçe testimi. Masanın üstündeydi.”

Babaanne : “Ha, o mu? Dolabına koydum ben onu.”

Her hangi bir dili konuşabilmek ve o dilde konuşulanları anlayabilmek, sesleri algılayıp üretebilmeyi gerektirmektedir. Ancak, sesler kendi başlarına anlamlı değildir. Yalnızca sistemli ve tutarlı bir sıralama içinde kullanılırlarsa anlam kazanabilirler. Örneğin, Türkçedeki *l*, *d* ve *i* sesleri, **ild*, **lid* ya da **idl* şeklinde değil, dil olarak sıralanırsa ‘iletişim aracı’ anlamına gelen bir sözcük oluşturabilir. (Dilbilimde Bir dildeki dilbilgisi dışı yapılar (*) işareti ile gösterilir (Lees ve Klima, 1963: 18)). Keza, *i*, *t*, *s*, *e* sesleri **itte*, **setti*, **estit*, **esitt* dizilişinde değil, *testi* dizilişinde anlamlı bir sözcük ha-

line gelir. Öyleyse, anadili kullanıcılarının bir görevi de, sesleri algılama ve üretmenin yanı sıra dildeki kurallı sözcükleri oluşturan ses ve anlam eşleşmelerini bulmaktır. Yalnız, bir dilde sözcükleri oluşturan süreçler, salt sesler ve bunların anlamlı dizilişlerinden ibaret değildir. Sesler arasındaki sınırları çizebilmek, yani bir sözcüğün ya da onu oluşturan daha küçük anlamlı parçacıkların nerede başlayıp nerede bittiğini bulmak da konuşmanın bir aşamasını oluşturmaktadır. Söz gelimi, yazıda *Aliye* ve *Ali'ye* olarak gösterilen *aliye* dizilimi, her iki durumda da aynı içeriğe sahip değildir. Parça sınırları *ali-ye* olarak belirlenirse yönelme durumunda bir özel ad, *aliye* olarak düşünülürse yalın durumda bir özel ad ortaya çıkar. İşte, (1) deki örnekte de buna benzer bir sınırlama sorunu gözlenmektedir. Zeynep sorusunda *testim* sözcüğünü 'sınav kâğıdım' anlamında kullanmak isterken, babaanne aynı sözcüğü 'su kabım' olarak algılamıştır. Bu da, aynı ses zincirinin Zeynep'in zihninde *test-im*, babaannenin zihninde ise *testi-m* olarak ayrıştırıldığını göstermektedir. Demek ki, konuşucu ve dinleyiciler, bir dili kullanırken devamlı olarak o dildeki ses dizilimlerini ayrıştırmakla ve anlamlı sözcükleri belirlemekle uğraşırlar. Bunu müzikal bir eserin notalarına ayrıştırılmasına benzetebiliriz. Ancak müzikte bu işlem yalnızca eğitimini almış olanlara özgü bir kodlamadır. Dilde sözcük tanıma ise okuryazar olmayan anadili konuşucularının bile sahip olduğu doğal bir duyarlık olarak kabul edilir (Sapir, 1921: 34; Bloomfield, 1935: 178). Bir konuşucu kendi anadilinde bir ses dizilimini duyar duymaz, bundaki sözcük bölüklerini kolaylıkla belirleyebilir ve her birini belli bir anlamla eşleştirebilir. Nasıl mı? Bu konuda anlamsal, sesbilimsel ve dilbilgisel olmak üzere üç ölçüte değinilir.

Sözcük Tanımda Kullanılan Ölçütler

Anlamsal ölçüt, dilde 'bir anlam ögesi olarak sözcük' (Vygotsky 1986: 5; Bolinger, 1963: 129) görüşüne koşut olarak ses-anlam eşleşmelerini temel alır. Buna göre, bir ses dizilimi ancak anlamlıysa sözcük olabilir. Yani, anlamlılık sözcük olmanın önemli bir gerekliliğidir. Ne var ki, bu genelleme anlamlı olan her dizilimin bir sözcük olarak sınıflandırılmasına olanak sağladığından, bütünüyle güvenilir olmaktan uzaktır. Örneğin, Türkçede *test-im* ve *testi-m* dizilimlerindeki *-im* ve *-m* 'benim' anlamını taşıdığı halde sözcük olarak sınıflandırılmazlar. İngilizcede *the old car* 'eski araba' öbeğinde de bir anlam birliği mevcuttur; ancak bir değil üç sözcükten oluşmaktadır.

Daha güvenilir bir ölçüt olan **sesbilimsel ölçüt**, konuşucuların sözcüklerin söyleyiş özelliklerini dikkate alarak yaptıkları saptamalarda kullanılır. Bu yöntem de konuşmada sözcüklerin olası duraklamalarla ayrılabilceği (Jakobson & Halle, 1956: 20; Hockett, 1958: 167) savıyla koşuttur. Buna göre, ses zincirleri içindeki duraklama noktaları sözcük sınırlarını belirleyen ayrıncılardır. Örneğin, bir anadili konuşucusundan anlattığı bir fıkrayı daha yavaş ve tane tane tekrarlaması istendiğinde mutlaka sözcük aralarında duraklamayı tercih edecektir. Ne var ki, daha önce de söylediğimiz gibi bu eğilim sadece bir olasılığın göstergesidir. Gerçekte dilin doğal kullanımında, yazıda olduğu gibi, sözcükler birbirlerinden boşluklarla ayrılmaz ve sanıldığı gibi de duraklamalar olmaz (Bloomfield, 1935: 181; Lyons, 1968: 199). Söz gelimi Türkçede *iyi, kibar düşkünü* gibi yazılan bir yapının üç sözcükten oluştuğu hem anadili kullanıcıları hem de Türkçe bilmeyenler tarafından kolaylıkla görülebilir. Ancak konuşmada sesler aralıksız akar ve aynı yapı *iyikibar-düşkünü* şeklinde duyulur. Bu durumda duyduğu dili bilmeyen ve bu yüzden de ona ilişkin örneğin seslerin ayrıncı özellikleri ve kurallı sıralanmaları gibi sezgisel bilgisi olmayan bir dinleyici, sözcük tanımak için gerekli olan ses-anlam eşleştir-

Sözcük sınırları ses-anlam eşleşmeleri yaparak belirlenebilir.

Sözcük sınırları konuşmada olası duraklama noktalarına karşılık gelebilir.

mesini yapamaz, sözcükleri ayırt edemez (Jakobson & Halle, 1956: 15). Türkçe bi-
lenler içinse buradan üç ayrıştırma ortaya çıkabilir: (a) *iki bar düşkünü*, (b) *iyi ki-
bar düşkünü*, (c) *iyi ki bar düşkünü*. Anadili kullanıcılarının dilbilgisi ve sözcük
bilgisi altyapılarının yardımıyla (a) elenir; çünkü arta kalan **iy* anlamlı bir sözcük
değildir. (b) ve (c) arasındaki seçim ise bağlam ya da dünya bilgisi gibi dil dışı ko-
şullar yardımıyla yapılabilir. Öyleyse, sesbilimsel ölçüt de tek başına yeterli bir ta-
nı yöntemi olmaktan öte durmaktadır.

**Duyduğu dili bilmeyen bir konuşucu sözcük tanımada gerekli olan ses-anlam eşleştirmesi-
ni yapamaz ve dolayısıyla da sözcük sınırlarını belirleyip bunları ayırt edemez.**

DİKKAT

Şekil 2.1

Gary LARSON

ÇEVİRİSİ:

Sabibi: "Tamam, Karanfil! Yettiye yetti! Çöpten uzak duracaksın. Anladın mı, Karanfil? (Köpeklere söylediğimiz şeyler)

Çöpten uzak duruyorsun, yoksa karışmam!"

Köpek: "BıdıbıdıKARANFİLbıdıbıdıbıdıbıdıbıdıbıdıKARANFİL
Bıdıbıdıbıdıbıdı" (Köpeklerin duyduğu şeyler)

Bu durumda, dilin yapısal özelliğine dayalı olarak biçimbilimsel ve sözdizimsel ölçütleri içeren dilbilgisel ölçüt devreye girer. **Biçimbilimsel ölçüt** özellikle Türkçe gibi hemen her dilsel süreçte eklerin kullanıldığı bağıntılı dillerde konuşuculara sözcük sınırları ve sınıfları konusunda ipuçları veren önemli bir kaynaktır. Çoğu zaman zorunlu olarak taşınan bu ekleri üzerinde bulundurmeyen sözcükler yapısal anlamda eksik kalır ve sınıflandırılmaz. Sözcüklerin nasıl sınıflandırıldığı ve hangi sözcüklerin, kendi türüne uygun kategorileri ifade eden hangi belirticilerle tanımlandığı konusu detaylı olarak Çekimsel Biçimbilim ünitesinde ele alınacaktır.

Sözdizimsel ölçüt ise sözcüklerin sıralanması ve konumuna ilişkindir. Bu ölçüt etkili kullanmanın bir koşulu, sözcüklerin oluşturduğu biçim düzenini fark etmektir. Eğer bir ses dizilimi bir dilde **bağımsız** bir biçim, yani sözcük olarak sınıflandırılıyorsa, sistemli olarak türlü durumlarda **tekrarlanabilir** olmalı ve görüldüğü her yerde de biçimini ve kavramsal içeriğini koruyabilmelidir (Bloomfield, 1926: 156; Bloomfield, 1935: 178; Harris, 1951: 325, Matthews, 1991: 104; Bauer, 2003: 11). Söz gelimi, Türkçede *iyi kibar düşkün*ü, *bu iyi bir kitap*, *iyiler az*, *sen hep iyiyi bulursun*, *biliyoruz ki iyiden zarar gelmez*, *iyisi hiç karışmamak*, *bu bana iyi gibi* yapılar duyan bir dinleyici, bunların hepsinde de tekrarlanan *iyi* ses dizilimini fark eder. Demek ki, *iyi* bağımsız hareket edebilen ve her tekrarlandığında da biçimini koruyarak sözcük olmanın bir koşulunu yerine getiren bir yapıdır. Eğer her durumda anlamını da koruyorsa ikinci koşulu da yerine getirmiş olur. Bakalım:

Tablo 2.1
İyi Sözcüğünün
Biçim Düzeni

	Biçim	Kavramsal içerik
a. İy ikibardüşkünü	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
b. bu İy ibirkitap	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
c. İy ileraz	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
d. senhe İy iyibulursun	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
e.biliyoruzki İy idenzarargelmez	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
f. İy isihiçkarışmamak	İyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g1. bubenim İy için	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g2. İy ibubenim İy için	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan
g3. bu İy ibenim İy için	iyi	istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan

Bir ses diziliminin sözcük olarak sınıflandırılabilmesi, anlamını ve biçimini koruyarak bağımsız hareket edebilmesine ve tekrarlanabilir olmasına bağlıdır.

Bu dizilimlerin tamamında ortak öge olarak iyi biçimini ve ortak kavramsal içerik olarak da 'istenilen, beğenilen nitelik' anlamını görüyoruz. Öyleyse, *iyi* Türkçede bir sözcük olmalıdır. Aynı teknik kullanılarak (d) den *ulu* ve (e) den *arar* ya da *arge* dizilimleri, *ulu çınar*, *seni arar*, *arge çalışması* gibi yapılarda tekrarlanabildikleri için sözcük olarak seçilebilir. Ancak bunlar çıktıktan sonra arta kalan dizilimler *ı*, *ı* ile başlayan ve *nz* ile biten bir sözcük bulmayı gerektireceğinden bu olasılıklar elenir. Konuşucunun anadili bilgisi Türkçede bu hece yapısında sözcük bulmanın mümkün olamayacağını söyleyecektir.

Sözcük tanımada kullanılan bir başka sözdizimsel yöntem de **yerine koyma** (Fries, 1952: 70-86; Bauer, 2003: 11) işlemidir. Örneğin, yine *iyi kibar düşkün*ü tümcesini ele alalım. Türkçenin anadili konuşucuları görürler ki, Türkçede *iyi* ve *kibar* sözcükleri yerine yapı bozulmaksızın başka sözcükler kullanılabilir. *İyi*, *kibar* *düşkün*ü olunabildiği gibi, *kibar*, *iyi* *düşkün*ü; *moda*, *alışveriş* *düşkün*ü ya da *sinema*, *tiyatro* *düşkün*ü de olunabilir. *Düşkün* olmak yerine *meraklı* ya da *hayran* da olunabilir: *iyi*, *kibar* *meraklı*; *moda*, *alışveriş* *meraklı*; *sinema*, *tiyatro* *meraklı*; *iyi*, *kibar* *hayran*; *moda*, *alışveriş* *hayran*; *sinema*, *tiyatro* *hayran* gibi. Öyleyse, aynı konumda birbirlerinin yerine kullanılarak bir **karşıtsal ilişki** oluşturan bu yapılar, dilde bağımsız birimler olarak sınıflandırılabilirler. Ancak, aynı tümce içinde örneğin *bar*, *düş*, *ün* dizilimleri yerine başka dizilimler kullanılarak anlamlı bir tümce elde edilemez. Demek ki, bunlar verilen örneklerde bağımsız yapılar olarak sınıflandırılmazlar.

Sözcük olmanın bir başka ölçütü de dilde kullanılan diğer bağımsız biçimlerle karşıtsallık ilişkisi içinde olmasıdır.

1

Türkçenin anadili konuşurları aşağıdaki tümcelerde altı çizili olarak görülen *uzak* ve *da* dizilimlerinin sözcük olup olmadığına nasıl karar verirler?

- enuzakmesafeikikafaarasındadırbiribirinianlamayan*
- biribirinianlamayanikikafaarasındakimesafeenuzakmesafedir*
- enyakınmesafebiribirinianlayanikikafaarasındadır*

2

Aşağıdaki İspanyolca tümcelerde yer alan sözcükleri ayrıştırıp anlamlarını belirleyiniz. Çözümlemenizde her bir tümcede belirlediğiniz her bir bölüm bir sözcüğe karşılık gelmelidir. Yani, bir tümce sözcüklerine ayrıştırıldıktan sonra içinde bir anlamı olmayan ve bu yüzden de sözcük olamayacak artık bir ses dizisi barındırmamalıdır.

a. unómbreestáaki	'Bir adam buradadır'
b. elgátoestáenférmo	'Kedi hastadır.'
c. elómbreestáenférmo	'Adam hastadır.'
d. ungátoestáenférmo	'Bir kedi hastadır.'
e. elgátoestáaki	'Kedi buradadır.'
f. ungátoestáaki	'Bir kedi buradadır.'
g. unómbreestáenférmo	'Bir adam hastadır.'
h. elómbreestáaki	'Adam buradadır.'

(Langacker, 1972: 38)

SÖZLÜK, SÖZLÜKBİRİM, SÖZCÜKBİÇİM

Dilbilimde *sözlük* kavramı, dilde kullanılan sözcüklerle bunlara ilişkin **özgün** bilgileri listeleyen ve **zihin sözlüğü** olarak anılan soyut bir sistem olarak anlaşılmaktadır (Bloomfield, 1935: 274; Chomsky, 1965: 87). Bu soyut sözlüğün yapılanma düzeni, dil bilgisi derslerinde kullanılan kitap sözlüklerle benzerlikler gösterir. Okuduğunuz bir yazısında Hakkı Devrim'in "Sen, mesela *nobranlardan boşlanmazsın.*" gibi bir tümcesiyle karşılaştığınızı ve üçüncü sözcüğü bilmediğinizi düşünelim. Anlamını bulmak için sözlüğünüzde nasıl bir tarama yaptınız? Sözcüğü olduğu gibi koruyup *nobranlardan* diye mi, yoksa *nobran* diye mi, arardınız? Birinci yolu seçerseniz, bu sözcüğün hiçbir sözlükte listelenmediğini göreceksiniz. Bunun yerine, bütün sözlüklerde çekirdek yapıya indirgenmiş biçimi olan *nobran* sözcüğünü bulacaksınız. Hem yer, hem de gereksiz yineleme sorunu yaratmamak için, kural işletilerek çözümlenebilecek bilgilerin sözlüklerde listelenme geleneği yoktur. *Nobran* sözcüğünün başkaca *nobranlar* ve *nobranlardan* gibi biçimlerinin olabileceği, gerçek dilde kullanılan *çocuk*, *çocuklar*, *çocuklardan* gibi benzerlerinden yola çıkarak kestirilebilir bir bilgidir. Oysa *nobran*'ın kendisinin anlamını bulmak için böyle bir çıkarsama olası değildir; çünkü dilde sözcükler *nedensizlik* (Saussure, 1916: 67; Hockett 1958: 577) ilkesi temelinde oluşurlar. Bir sözcüğü oluşturan sesler çoğu zaman ifade ettikleri anlamdan bağımsızdır.

Nedensizlik, dilde ses ve anlam arasındaki bağıntı rastlantısal olduğunu gösteren ilkedir.

Dilde nedensizliğin en güçlü kanıtı aynı gerçekliğin farklı dillerde başka başka sözcüklerle gösterilmesi durumudur: Türkçede 'ağaç' sözcüğüyle ifade edilen nesne, İngilizcede 'tree', Almancada 'Baum', Latince'de 'arbor', Fransızca'da 'arbre' ve Lazcada 'ca' sözcükleyle gösterilmektedir.

DİKKAT

Yani *nobran* sözcüğünün ne yazılışı, ne de okunuşu TDK Büyük Türkçe Sözlükte listelenen ‘davranışı kaba, sert ve gönül kırıcı olan’ anlamını çağrıştırmaz. İşte bunun gibi, dilde başka yapılara benzemeyen, içerdikleri sesler ile anlamları arasında mantıksal bir bağ kurulamayan ve bu yüzden anlamları öngörülemeyen sözcüklere ilişkin bilgilerin sözlükte listelenmesi gerekmektedir. Sıradan sözlüklerde rastlanan bu düzenleme, zihin sözlüğü için de söz konusudur. Yani, dildeki sözcükleri oluşturan her ses diziliminin zihin sözlüğümüzde bir girdisi mevcut değildir. Bunun yerine sadece kök sözcük ve beraberinde onun farklı biçimlerine ilişkin kural ya da kuralların sözlükte kayıtlı olması, tüm bu sözcüklerin tek tek kaydedilmesinden daha işlevsel ve beyin tek işlevinin depolama olmadığı düşünüldüğünde de daha ekonomiktir (Hankamer, 1989: 403).

DİKKAT

Hankamer, dilde kullanılan her sözcükbiçimin zihin sözlüğüne kaydedilmesi halinde bunun özellikle eklemeli dillerde insan beyninin bellek kapasitesinin zorlayacak bir depolama sorunu yaratacağını belirtmekte ve Türkçe için aşağıdaki hesaplamayı yapmaktadır: Bir Türkçe kullanıcısının zihin sözlüğünde eğitilmiş bir konuşucu için makul sayılan ortalama 20.000 ad kökü ve 10.000 eylem kökü olduğu varsayıldığında, bunların olası türevleri 200 milyar kadar girdi depolama yükü getirecektir. Bu rakam, 125 milyar girdi kapasitesi olan insan beyni düşünüldüğünde, tam listelemenin mümkün olamayacağını göstermektedir.

Zihin sözlüğü dilin nedensizlik temelinde barındırdığı öğeleri listeleme soyut bir sitemdir.

Zihin sözlüğündeki sözlükbirim denilen soyut girdilerin üretilmiş dildeki somut çıktıları sözcükbiçimlerdir.

Demek ki, sözlükte listelenen her bir madde, örneğin *nobran*, birden fazla biçim içerebilir, örneğin *nobranlar*, *nobranlardan*. Dilbilimde tek bir sözlük maddesinin sözlükte listelenmeyen değişik biçimleri **sözcükbiçim**, sözlük maddesinin kendisi de **sözlükbirim** olarak tanımlanmaktadır. Öyleyse, *nobranlardan* sözcükbiçimi; *nobran* sözlükbirimin bir biçimidir denilebilir. Sözlükbirimler zihin sözlüğümüzde bilgi olarak listelenen girdileri temsil eden, dilde üretilmemiş, soyut zihin sözcükleridir. Bu anlamlarıyla, bir sözcüğün sadece bir durumdaki şeklini değil, olası tüm görünüşlerini içlerinde barındırırlar. Sözcükbiçimler ise daha somut oluşumlardır. Bunlar sözlükbirimleri dilde birebir kullanılan sesler ya da harfler biçiminde gerçekleştirip onları duyulabilir ve/ya görülebilir kılarlar. Biçimbilim analizlerinde sözlükbirimler büyük, sözcükbiçimler ise yatık harflerle gösterilir (Lyons, 1968: 196-197; Mathews, 1974: 30, 37; Bauer, 1983: 12). Öyleyse, yukarıdaki tanım ‘*nobran* NOBRANın bir biçimidir’ şeklinde sadeleştirilebilir. Aynı tanım, buraya kadar tartışılanların tamamını içine alarak ‘*nobran*, *nobranlar* ve *nobranlardan* NOBRANın biçimleridir’ şeklinde genişletilebilir.

Şimdi de daha bilinen bir sözcük üzerinden öğrendiklerimizi tekrarlayalım. Türkçede *deniz*, *denizler*, *denizi*, *denizleri* gibi yapılar farklı yazılış ve söylenişleri olduğu için farklı sözcükler olarak tanımlandıkları halde, sözlükte sadece tek bir madde olarak listelenirler. Yani DENİZ sözlük biriminin *deniz*, *denizi*, *denizler*, *denizleri* gibi sözcükbiçimleri vardır. Aşağıdaki tabloda Türkçedeki *deniz* sözcüğünün sözcükbiçimleri gösterilmektedir.

Sözlükbirim DENİZ	Tekil sözcükbiçimler	Çoğul Sözcükbiçimler
Yalın durum	<i>deniz</i>	<i>denizler</i>
Belirtme durumu	<i>denizi</i>	<i>denizleri</i>
Yönelme durumu	<i>denize</i>	<i>denizlere</i>
Kalma durumu	<i>denizde</i>	<i>denizlerde</i>
Çıkma durumu	<i>denizden</i>	<i>denizlerden</i>
Tamlayan durumu	<i>denizin</i>	<i>denizlerin</i>

Tablo 2.2
DENİZ
Sözlükbiriminin
Sözcükbiçimleri

Görüldüğü üzere, Türkçedeki isimler için sayı ve durum bilgisi veren on iki sözcükbiçim mevcuttur. Şimdi de, İngilizce için söz konusu olan duruma bakalım:

Sözlükbirim SEA 'deniz'	Tekil sözcükbiçimler	Çoğul Sözcükbiçimler
Yalın durum	<i>sea</i>	<i>seas</i>
Tamlayan durumu	<i>sea's</i>	<i>seas'</i>

Tablo 2.3
SEA Sözlükbiriminin
Sözcükbiçimleri

Bazen tek bir sözcükbiçimi olan sözlükbirimler de olabilir:

Sözlükbirim	Sözcükbiçim
Türkçe: TAMAMEN	<i>tamamen</i>
İngilizce: COMPLETELY 'tamamen'	<i>completely</i>

Tablo 2.4
TAMAMEN ve
COMPLETELY
Sözlükbirimlerinin
Sözcükbiçimleri

Aşağıdakilerden hangisinin sözlükte listelenme olasılığı daha yüksektir? Neden?
orman, kibar, orman kibarı, ormanlar

BIÇIMBİLİMSEL SÜREÇLER

Çekimsel ve Sözlüksel Biçimbilim

Bir sözlükbirim kendisini oluşturan tüm sözcükbiçimleri içinde barındırır. Aynı sözlükbirimin farklı sözcükbiçimler şeklinde ortaya çıkması, bulunduğu konunun dilbilgisel gereklerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum DENİZ sözlükbirimi üzerinden Tablo 5' te örneklendirilmiştir.

	Kavramsal içerik	Dilbilgisel konum
Dağları kuşatmış [deniz].	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	tekil özne
[Denizi] sev ama kıyıda dur.	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	tekil nesne
[Denizler] ve okyanuslar dünyamızın dörtte üçünü kaplarlar.	“Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi.” (TDK Sözlük)	çoğul özne

Tablo 2.5
Sözcükbiçimlerin
Kavramsal ve
Dilbilgisel İçerikleri

Görüldüğü üzere, *deniz*, *denize*, *denizler* sözcükbiçimlerinin kavramsal içeriği özdeş olup dilbilgisel konumları farklıdır. Sözcüklerin tümce içindeki konumlarından kaynaklanan böylesi değişken biçimlerini düzenleyen dilbilgisel kurallar vardır. Bunlar sözcüklerin dizilimi gözetilerek uygulandığı için **sözdizimsel** kurallar olarak anılırlar. Anadili konuşucularının dile ilişkin sezgisel bilgilerinin bir kısmını oluşturan bu kurallar işletilerek bir sözlükbirimin gerçek dilde ortaya çıkabilecek olası biçimleri kestirilebilir. Böylece, zihin sözlüğü sınırlı sayıda kural işleterek sınırsız sayıda biçim üretmeye elverişli bir sistem olma özelliğini kazanır. Aynı sözlükbirimin farklı biçimlerini ortaya çıkaran bu süreçler **çekimsel biçimbilim** adı altında incelenir (Matthews, 1991: 38). Biçimbilgisi incelemelerinde temel ölçütün sözcük takımları arasındaki yapısal farkları açıklamak olduğu düşünülürse Tablo 5'te takım oluşturan sözcükler olarak *deniz* ve *deniz-ler* çifti ele alınabilir. Bu iki sözcüğü ayıran (1) biçimsel fark *-ler* ekinin bulunup bulunmaması, (2) anlamsal fark ise bu ekin ifade ettiği 'birden fazla' kavramının yüklenip yüklenmemesidir. *Deniz* bir ad, *-ler* çoğul eki, *denizler* de 'DENİZin çoğul biçimi' olan bir ad. Çoğul kavramı dilbilgisel ulamlardan olan SAYI altında incelenir. Çekimsel biçimbilim de bu örnekte olduğu gibi hangi sözlükbirimin hangi dilbilgisel biçimlerle bir araya gelerek nasıl sözcükbiçimler oluşturduğunu açıklar. *Denizler* ve *deniz* arasındaki seçimi belirleyen dilbilgisel gereklilikler olduğundan bu biçimler farklı kavramları çağrıştırmaz.

SIRA SİZDE

3

Aşağıdaki tümcelerdeki boşlukları parantez içinde verilen yapıları kullanarak doldurunuz. Yanıtlarınızı nasıl buldunuz?

- _____ gören, yılanı sarılır. (*deniz*)
- _____ düşen, yılanı sarılır. (*deniz*)
- Birbirine açılan fakat suları kesinlikle birbiriyle karışmayan _____ bu özelliği, okyanus bilimciler tarafından çok yakın bir zaman önce keşfedilmiştir. (*deniz*)
- İran beş İngiliz _____ rehin aldı. (*denizci*)
- Barbaros Denizciler Derneği _____ aynı çatı altında topluyor. (*denizcilik*)
- _____ hakikaten eğitilmiş, yetişmiş insan gücüyle ilgili sorunlarımız var. (*denizcilik*)

Bunun yanı sıra, farklı sözlükbirimlerin ortak özelliklerini yansıtan biçimbilimsel süreçler de vardır; bunlar da, amacı yeni sözcükler yapma olan **sözlüksel biçimbilimin** konusuna girer (Matthews, 1991: 37). *Denizci*, *denizcilik* gibi türemiş sözcükler, daha basit yapılı *deniz* sözcüğünden farklı kavramlara işaret ederler. Biçimsel olarak *deniz-ci* ve *deniz-ci-lik* parçalarına ayrılırlar. Anlamsal olarak *deniz* 'yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütleleri', *-ci* 'AD ile uğraşan' ve *-lik* 'AD olma hali' anlamlarını ifade eder. Bunlar gibi ekleme yoluyla yeni sözlükbirimler yapmaya **türetme** adı verilir. *Denizanası*, *denizaltı* gibi bileşik sözcükler ise iki sözlükbirimi **birleştirme** yoluyla oluşturulurlar. Türemiş ve bileşik sözcüklerin her biri farklı bir kavrama işaret ettiği için sözlükte ayrı maddeler olarak listelenirler ve kavramsal ortaklıkları sebebiyle bir **sözcük ailesi** oluştururlar (Orsman, 1979; Bauer, 1983: 277 içinde). Aşağıda DENİZ sözlükbiriminin sözcük ailesi ve sözcükbiçimleri gösterilmektedir.

Sözlükbirimler sözlüksel biçimbilimin, sözcükbiçimler ise çekimsel biçimbilimin çıktılarıdır.

DENİZ sözlükbirimin sözcük ailesi	Sözcükbiçimler			
DENİZ	deniz	denizi	denizler	denizlerin
DENİZCİ	denizci	denizciyi	denizciler	denizcilerin
DENİZCİLİK	denizcilik	denizciliği	-	-
DENİZANASI	denizanası	denizanasını	denizaneleri	denizanelerinin
DENİZALTI	denizaltı	denizaltını	denizaltıları	denizaltılarının

Tablo 2.6
DENİZ
Sözlükbiriminin
Sözcük Ailesi ve
Sözcükbiçimleri

Özetle, çekimsel biçimbilim bir sözlükbirimin sözcükbiçimleri arasındaki ilişkiyi gösteren ve tabloda yatay olarak gösterilen değişimleri inceler. Sözlüksel biçimbilim ise bir sözcük ailesinin sözlükbirimleri arasındaki ilişkileri inceleyen ve tabloda dikey olarak gösterilen değişimleri içerir.

1: Aşağıdaki tümcelerde kaç sözcük vardır?

a. “Gerçeği bilmeniz gerekiyor, gerçeği aramanız gerekiyor, gerçek sizi özgür kılacak.”
Jordan Maxwell

b. “Ablaki olgular yoktur, olguların ablaki yorumları vardır.”

Friedrich Wilhelm Nietzsche

2: Aşağıda verilen Almanca *fragen* ‘sormak’ sözcüğünün biçimleri arasındaki biçimbilimsel ilişkileri tanımlayınız. Gereçlerinizi sıralayınız.

a. *frage* ‘sorarım’ *fragen* ‘sorarız’
fragst ‘sorarsın’ *fragt* ‘sorarsınız’
fragt ‘sorar’ *fragten* ‘soraralar’

b. *Frage* ‘soru’
Fragen ‘sorular’
fraglich ‘sorulabilir’
unfraglich ‘sorulamaz’
fraglicher ‘daha sorulabilir’

3: İngilizce WRITE ‘yazmak’ sözlükbirimiyle bağdaştırabileceğiniz biçimbilimsel süreçleri gösteriniz.

4: Biçimbilimsel süreçleri bir şemada gösteriniz.

Çekimsel biçimbilim çıktılarının öngörülebilir olduğunu belirtmiştik. Yani *ağaç* sözcüğünden *ağacı*, *ağaçlar* ve *ağaçları* gibi yapılar üretiliyorsa, *deniz* sözcüğünün de *denizi*, *denizler*, *denizlere* gibi türevleri olacağı akıl yürütülerek ve kural işletilerek tahmin edilebilir. Ancak, sözlüksel biçimbilim çıktıları için bu durum söz konusu değildir. Hiçbir sözdizim kuralı, örneğin, ‘denizle uğraşan kimse’ anlamını taşıyacak olan *denizci* adının bir başka addan türemiş olmasını gerektirmez. Bu yüzden, dilde *denizci* sözcüğünün varlığından emin olmak *denizciyi* sözcüğünün varlığından emin olmaktan daha zordur. Zira Türkçedeki bütün isimler bu şekilde oluşturulmamıştır. *Denizci*, *bavacı*, *dağcı* denebilirken **ırmakçı*, **nebirci*, **gölcü*, **dereci* denmiyor. İşte bu yüzden, öngörülebilirlikleri daha az olan sözcüklerin sözlükte listelenme olasılığı daha yüksektir. Zihin sözlüğünde kaydı bulunan her girdi, kendi tanınabilirliğini sağlayacak sesletim, sözdizim ve anlam özelliklerine ilişkin bilgilerle donatılmıştır (Chomsky, 1965, Lyons 1977: 517). Bu düzenlemenin bir örneği Tablo 7 de gösterilmiştir.

SIRA SİZDE

4

Çekimsel biçimbilim çıktıları sistematik, sözlüksel biçimbilimsel çıktıları görece olarak rastlantısaldır.

Tablo 2.7
DENİZ ve DENİZCİ
Sözlükbirimlerinin
Sözlük Kaydı

	DENİZ	DENİZCİ
Sesletim	Deniz	Denizci
Sözdizimsel ulam	[X] cins adı	[X] kılıcı ad
Anlam	TUZLU SU KÜTLESİ	DENİZLE UGRAŞAN KİMSE

Zihin sözlüğü girdileri her sözlük maddesine ilişkin ses, anlam ve ulam bilgisini içerir.

Her anadili kullanıcısı, zihin sözlüğünde kayıtlı olan bu tür bilgileri kullanarak hem hiç duymadığı sözcükleri anlayabilir, hem de yeni sözcükler türetebilir ya da üretebilir. Bunların nasıl gerçekleştiği ise bir sonraki ünitemizin konusunu oluşturmaktadır.

SIRA SİZDE

5

Aşağıdaki sözcükleri daha önce hiç duydunuz mu? Anlamlarını kestirebilir misiniz?

- Türk Silahlı Uzay Kuvvetleri
- Jelibonya (Jelibon reklamından)
- Söz Yaşları (Bir Türk Pop Müziği albümü adı)
- Sencil
- Vampirolog

Özet

Anadili konuşucularının sözcüğe ilişkin sezgisel bilgilerinin içeriğini betimlemek.

Tüm anadili kullanıcıları (1) konuşmada akan ses zincirleri içinde sözcük sınırlarını belirleyebilir, (2) sözcükleri sesletebilir, (3) sözcük düzeyinde ses-anlam eşleşmeleri yapabilir, (4) sözcük türlerini ve (5) sözcüklerin sözdizimsel özelliklerini bilir. Örneğin bir Türkçe konuşucusu, zihin sözlüğündeki bütün bu bilgiler yardımıyla *dilbilim-dilimbilimidir* ses dizilimindeki *dilbilim dilin bilimidir* sözcüklerini tanıyabilir ancak kendi zihin sözlüğü aynı bilgilerle donatılmamış olan bir başka dilin konuşucusu bu bölümlemeyi yapamaz.

Sözcük tanıma ölçütlerini ayırt edebilmek.

Anlamsal ölçüt dildeki anlam birimlerini ayırt etmeyi sağlar. Buna göre, bir anlam bütünlüğü gösteren her ses dizilimi sözcük olarak sınıflandırılabilir. Ancak yalnızca sözcüklerin değil sözcük parçaları ve sözcük öbeklerinin de anlamlı olabileceği unutulmamalıdır. Sesletimsel ölçüt, konuşmada kullanılan duraklamalara bakarak sözcük sınırlarını belirler. Bir anadili konuşucusu her hangi bir sebeple duraklamak zorunda kalırsa, genellikle sözcük ortasında değil sözcük aralarında duraklamayı tercih eder. Ancak bu durum istisnasız değildir. Çoklukla sözcüklerden daha büyük dil parçaları olan öbekler arasında duraklayanlar olabileceği gibi, *ö / bek* diyenler de olabilir. Daha güvenilir bir ölçüt olan dilbilgisel ölçüt ise, biçimbilimsel ve sözdizimsel özellikler etrafında biçimlenir. 5. ünite de daha detaylı ele alınan biçimbilimsel süreçleri şimdilik bir kenara bırakarak sözdizimsel ölçütü ele alalım. Buna göre, dilde bağımsız hareket ederek çeşitle konularda tekrarlanabilen ve yer değiştirme esnekliğine de sahip olabilen ses dizimleri sözcük olarak sınıflandırılır.

Zihinsel sözlük, sözlükbirim ve sözcükbiçim kavramlarını ve yapılanmalarını açıklayabilmek ve karşılaştırmak.

Zihinsel sözlük, her anadili konuşucusunun zihninde bulunan; o dilde kullanılan sözcüklerin soyut kalıplarını ve bunların sesletimsel, anlamsal, biçimbilim ve sözdizimsel özelliklerine ilişkin bilgileri içeren bir sistemdir. Sözlükte ancak anlamları kestirilemeyen ögeler listelenir. Bu ögeler gerçek dilde kullanılan biçimlerin zihindeki soyut kalıplarıdır ve sözlükbirim adını alırlar. Bunların somut gerçeklikleri ise sözcükbiçimlerdir. Bir sözlükbirim kendisini gerçekleştiren tüm sözcükbiçimlerin toplamıdır. Örneğin, OKU sözlükbirimi, *okurum, okursun, okur, okuruz, okursunuz, okurlar, okuyorum, okuyorsun, okuyor, okuyoruz, okuyorsunuz, okuyorlar* ve devamı gibi eylemin tüm çekimsel biçimlerini içerir.

Biçimbilimsel süreçleri karşılaştırıp sözlükbirim ve sözcükbiçim yapılanmalarıyla ilişkilendirebilmek.

Çekimsel biçimbilim sözcüklerin tümce içinde tekil / çoğul, geçmiş / şimdi gibi dilbilgisel karşıtıllıkları göstermek üzere geçirdikleri değişimleri açıklar. Bu yüzden de sözcükbiçimlerin oluşumuyla ilgilidir. Sözlüksel biçimbilim ise, sözcüklerin tümce içindeki dilbilgisel işlevine bakmaksızın yeni sözcük yapma kurallarını inceler. Bu yüzden de, sözlükbirimlerin oluşumuyla ilgilidir.

Kendimizi Sınavalım

1. Anadili konuşucularının dillerindeki en uzun sözcüğü bilip bilmediklerinin, biçim bilimin ilgi alanına girmemesinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- bunu bilmek mümkün değildir.
- bu öğrenilmiş bilgidir.
- bu edinilmiş bilgidir.
- bunu bilmeyen anadili konuşucusu olamaz.
- biçimbilim dil üretimiyle ilgilenmez

2. Aşağıdakilerden hangisi KALEM sözlükbiriminin sözcükbiçimidir?

- Kalemlik
- Kalemlî
- Kalemsiz
- Kalemi
- Kaleşör

3. ve 4. sorular aşağıdaki bilgilere göre cevaplandırılacaktır.

1. Konuşmacı : Kanguru bu mu?

2. Konuşmacı : Ne kan grubu?

1. Konuşmacı : Kan grubu mu? Kan grubu değil. Kanguru, kanguru.

3. Yukarıdaki konuşmada yanlış anlamaya sebep olan nedir?

- Dilde sesler aralıksız akar, sözcük bölüklerini dinleyiciler belirler.
- Sözdizimsel ölçüt sözcük tanımada yetersizdir.
- Söyleyişte sözcükler duraklamalarla ayrılır.
- Sözlükte her sözcüğün kaydı yoktur.
- Dilde sözcük sınırları boşluklarla belirlenir.

4. Yukarıda verilen konuşmadaki belirsizlik aşağıdakilerden hangisinin bir kanıtıdır?

- Ses dizilimlerinin zihinde çözümlendiğinin
- Ses dizilimlerinin sözlükte sözcük olarak depolandığının
- Ses dizilimlerinin sözlükte sözcük parçaları olarak depolandığının
- Ses dizilimlerinin sözlükte depolanmadığının
- Sözcükbiçimlerin sözlükbirimleri temsil ettiğinin

5. Tek *insizyonluk* mini *kesinin* vücudun gelişmesi ile tamamen *kaybolduğunu* söyledi.

Ameliyatın özelliği göbekten tek bir *trokarla* yapılmış olması.

Yukarıdaki metinde altı çizili sözcüklerin sözlükbirimleri hangileridir?

- İNSİZYONLUK, KESİNİN, TROKARLA
- İNSİZYON, KES, TROKAR
- İNSİZYONLUK, KESİ, TROKAR
- İNSİZYON, KESİNİN, TROKARLA
- İNSİZYON, KESİ, TROKARLA

6. Aşağıdakilerden hangisi İngilizcedeki READ 'oku' sözlükbiriminin sözcük ailesinden değildir?

- READ 'oku'
- READER 'okuyucu'
- REREAD 'tekrar oku'
- READABLE 'okunabilir'
- READS 'O okur.'

7. Sözlük, sözcüklerin?

- başka sözcüklerle olan dilbilgisel bağlarını öngörür.
- soyut temsilcilerini listeler
- sözcük türünü listeler.
- anlam özelliklerini listeler.
- a, b, c, d

8. Yeni sözlükbirimler aşağıdakilerden hangisinin çıktılarındır?

- Sözcük yapma sürecinin
- Çekim sürecinin
- Sözdizimsel kuralların
- Çekimsel biçimbilimin
- Biçimbilimsel süreçlerin

9. Düşkurdubirdüşkurdu tümcesinde düş diziliminin bir sözcük olduğu nasıl saptanabilir?

- Elma, Alman, kıl, bilgisayar gibi dizilimlerle karşılıklı ilişkisi içindedir.
- Annemindüşü diziliminde tekrarlanabilir.
- Anlamlıdır.
- Bağımsızdır.
- a, b, c, d.

10. Sözcükbiçimler aşağıdakilerden hangisinin çıktılarıdır?

- Çekimsel biçimbilimin
- Sözlüksel biçimbilimin
- Anlam kurallarının
- Sözcük yapma süreçlerinin
- Sesbilgisel süreçlerin

Okuma Parçası

Aşağıdaki parçada tartışılan sözcükler ve anlamlarına ilişkin bilgilerin Türkçe konuşucularının zihin sözlüklerinde listelenip listelenmediğini düşününüz. Sebeplerini tartışınız.

“Konuk” ve “Konukluk” Kavramları

Türk kültürünün gelenek-göreneklerle ilgili en köklü ve önemli öğelerinden birini “**konuk**” kavramı oluşturur. Bu kavramın bin yıl öncesinden bize kadar, belli gelenekleriyle geldiği, sözvarlığımızda deyim, atasözü ve çeşitli anlatım biçimleriyle çok geniş bir yer tuttuğu görülür.

Konuk sözcüğü, Türkiye Türkçesinin bugünkü sözvarlığına ufak anlam değişimiyle gelen **kon-** kökünün türevidir. Bu eylem, elimizdeki en eski Türkçe kaynaklar olan Köktürk yazıtlarında ‘yerleşmek, yurt tutmak’ anlamında geçer. Uygur kaynaklarında hem aynı eylemle, hem de onun **konuk** ‘misafir’, **konşu** ‘komşu’ türevleriyle karşılaşırız. Bu dönemde ayrıca **kongu** ‘oturma yeri’, **konukluk** ve **kondur-** ‘yerleştirmek’, **kongu** ‘yerleşme yeri’ sözcükleri geçmektedir.

Elimizdeki en eski kaynaklarda da Türklerin eve gelen konuğu en iyi biçimde ağırlamak, ona yedirip içirmek konusundaki köklü gelenekleriyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Karahanlı döneminde, Divan’ da geçen şu dörtlük, insanın iyi giysileri kendisinin giymesini, lezzetli yemekleri de başkasına yedirmesini öğütledikten sonra konuğa saygı gösterip onu ağırlamasının, insanın ününün ülkeye yayılmasını sağlayacağını belirtir:

Körklüg tonug özüñe
Tatlı aşig adhınka
Tutgil konuk ağırlıg
Yadhsın çavıñ budhunka

Yine ‘konuk’ anlamına gelen aşağıda değineceğimiz **uma** sözcüğünü içeren şu söz de yine Divan’ da görülmekte, gelen konuğun attan indirilip yorgunluğunun giderilmesini, atına arpa, saman verilerek onun da rahatlığının sağlanmasını öğütlemektedir:

Kelse uma tüşürgil tınsın anıñ aruklık
Arpa saman yagutgil bulsın atı yarukluk

Türkçenin XI. Yüzyıldaki sözvarlığını bütün genişliğiyle oraya koyan Kâşgarlı’ nın bu yapıtında geçen, bu kez **uma** sözcüğüyle oluşturulmuş şu atasözü, Türklerin, konuk gelmesinin eve mutluluk getirdiğine inandıklarını göstermektedir: Uma gelse kut gelir.

Yine aynı yapıtta, zamanın kötülüğünden yakınan bir beyitle karşılaşırız: Konuk geldiğinde bunu mutluluk sayanların gittiği, bir kötü hayal (bir karaltı) görse, ko-

nuk geliyor diye evini yıkanların kaldığını dile getirmekte, bir başka sayfada, konukları kaçırarlara **konuk kaçırgan** dendiği belirtilmektedir. Kâşgarlı **konukla-** eyleminin ‘konuk etmek’ anlamında olduğunu, Oğuzlardan başkasının dilinde bunun ‘ev sahibinin rızası olmadan bir evde geceleme’ anlamına geldiğini de söylüyor.

Gerçekten ilginç saydığımız bir örnek, bugünkü, **Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar** atasözümüzün yine aynı kaynaktan karşımıza çıkması, ufak sözcük değişimleriyle XI. Yüzyıldan bugüne kadar gelmiş olasıdır: Endik uma (şaşkın konuk) evlikni (ev sahibini) ağırlar.

Divan’ da, yoksul bir konuk geldiğinde, onun önüne, hazır olan yemeğin gecikmeden konmasını öğütleyen bir beyit de yer almaktadır.

Eski Anadolu Türkçesine geldiğimizde, Türkiye’ de Dil Devrimi’nden sonra yeniden canlandırılan **konuk**’un, **kon-** eyleminin çeşitli türevleriyle birlikte, çok yaygın olarak kullanıldığı görülür. Öte yandan, yine aynı kökten **konak** ise yine ‘misafir’ anlamında, aynı dönemde, birçok yapıtta yer almakta, hemen bütün Türk lehçelerinde bugün de yaşamaktadır (Azeri **gonag**, Kazak **konak**, Özbek konak, Uygur **konak** gibi). Aynı sözcüğe, aynı anlamda, bugün Anadolu ağızlarında da rastlıyoruz.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde kaleme alınan ve Türklerin gerçek bir kültür hazinesi olan Dede Korkut Kitabı’nda “konuk” kavramıyla ilgili bir çok öge bulunmaktadır. Bilge Dede Korkut, kitabının başlarında iyi ev kadınlarının niteliklerinden söz ederken şöyle bir örnek vermektedir:

Yazıdan yabandan ive (eve) bir konuk gelse,
Er adam ivde olmasa, ol anı yidürür, içürür,
Ağırlar, azizler, gönderür

Aynı kaynaktan Dede Korkut, konuğu gelmeyen evleri **kara** sıfatıyla niteleyerek şöyle demektedir: Konuğu gelmeyen kara ivler yıkılsa yig (yeğ, daha iyi)

XV. yüzyıl kaynaklarından, Ahmet Dâî’ nin Arapçadan çevirdiği Miftâhü’ l Cenne adlı yapıtta ise, **Konak konmayan eve ferişte (melek) girmez** sözü geçmektedir. Bugün, Türkiye Türkçesinde **Misafir kısmetiyle gelir** biçiminde kullandığımız atasözünün aynı kitapta **Kaçan konuk gelse, rızık bile gelir** sözcükleriyle yer aldığını görüyoruz. Yine bugünkü **Tanrı misafiri** deymi, XVI. Yüzyıla ait Güvahî’ nin Pendnâme’ sinde geçiyor: Kabûl eyle konuk Tanrı konuğu.

Eve gelen konuğun ancak, evde olan yiyeceklerle ağırlanabileceğini anlatan bugünkü, **Misafir umduğunu değil bulduğunu yer** atasözümüzün XIV-XV. Yüzyıl-

lardaki biçiminin, **Konuk umduğun yemez** olduğu da görülüyor.

Konuk sözcüğünün Türkiye Türkçesinde yakın zamanlara kadar, **kon-** kökünün çeşitli türevleriyle ve **konak** 'konuk olunan yer' ile birlikte sık kullanıldığını, XVIII-XIX. yüzyıllarda bunun yerini, Arapçada 'sefer eden', 'yolcu' ve 'konuk' anlamlarına gelen misafir'in (Ar. Musâfir) aldığını görüyoruz. Böylece **konuk** sözcüğünü içeren bütün sözlerde **misafir** görülmektedir. Buna karşılık, Türkiye dışındaki lehçelerin deyim, atasözü ve kalıplaşmış sözlerinde büyük çoğunlukla, yukarıda değindiğimiz **konak** sözcüğü, ufak ses değişimleriyle yer almaktadır.

Bugün gerek ölçünlü dilde, gerekse Anadolu ağızlarında aynı kavramla ilgili pek çok deyim, atasözü ve kalıplaşmış tamlamayla karşılaşılıyor. Öte yandan, Asya'nın çeşitli topraklarında yerleşmiş, bazıları Türkiye Türkçesinden epey uzaklaşmış Türk lehçelerinde de bu tür sözlerin çok olduğuna tanık oluyoruz. Ölçünlü dildeki **Tanrı misafiri, davetsiz misafir** gibi deyimlerin yanında şu atasözlerine de rastlıyoruz:

Misafir on kismetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır.

Misafirin umduğu, ev sahibine iki övün olur.

Misafirlik üç gündür.

Anadolu ağızlarında aynı kavramla ilgili pek çok atasözü arasında şunlar da vardır:

Misafir ile ölüm gaipten gelir. (Silifke)

Misafir ev sahibinin bağlı kuzusu (Gaziantep)

Misafirin karnı dokuz olur (Bursa)

Misafir ev sahibinin danasıdır (Dazkırı)

Misafir horoz olanın ambarında buğdayı kalma

(He kimhan)

Bu sözler arasındaki belki de en ilginç olanı, ev sahibine rahatsızlık verecek kadar uzun süre kalan konuklarla ilgili, hem nükteli ve benzetmeli, hem de 7+7 heceli dizeler gibi görünen ve **kış-baykuş** uyaklarını içeren şu atasözüdür:

Misafirin iyisi

Gelir gider kış gibi

Misafirin kötüsü

Oturur baykuş gibi (Gümüşhacıköy)

Çeşitli Türk lehçelerinde bulunan, aynı kavramla ilgili sözler arasından birkaçını da burada göstermek istiyoruz: Türkiye Türkçesinden hayli uzakta olan Kazak lehçesinde, eve kutlu bir konuk geldiğinde koyunun ikiz doğurduğunu anlatan şu atasözü bulunmaktadır: Kuttı konak konsa koy egiz tabar. Kazan Türkçesinde, misafirin ev sahibine karşı insafli olması gerektiğini söyleyen şu atasözüyle karşılaşılıyor: Kunak bulsan(tuynak bul

(ol). Bir konuğun gelmesinin önceki konuğu memnun etmeyeceği, ev sahibinin de üst üste gelen misafirden hoşlanmayacağını anlatan, bugünkü Türkiye Türkçesindeki, **Misafir misafiri, ev sahibi hiçbirini istemez** atasözümüzü Kazan lehçesinde, şu karşılığıyla buluyoruz: Kunakh kunakh süymes, üy iyesi (ev sahibi) birsin de süymes. Aynı söz, Dobruca'daki Kırım Türklerinde de şu biçimde yaşamaktadır: Müsapir müsapirni süymes, konakbay alayın süymes. Bütün bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

"Konuk" kavramının en eski kaynaklardan bugüne kadar gelmesi, konukluğun çeşitli yönleriyle ilgili söz ögelerinin ağızlarda ve lehçelerde çok yaygın oluşu, Türklerde bu kavramın önemini ve toplum yaşamındaki yerini iyice ortaya koymaktadır, kanısındayız. Türkler gibi, X. Yüzyıldan bu yan bağlandıkları İslam dininin gereklerini yerine getiren bir toplumun konukları ağırlamaya verdiği değerin, gelen kimsenin "kâfir" olması durumunda da değişmeyeceğini belirten ve XVI. Yüzyıla ait Güvâhî'nin Pendnâme'inde geçen şu atasözünü buraya aktarmadan geçemeyeceğiz: Konuğa izzet eyle kâfir olsa. Yalnızca bu söz bile, Türklerde konuğa verilen önem ve değeri, konukseverliğin ne denli yaygın ve yerleşik bir nitelik olduğunu göstermektedir, kanısındayız.

Bugün, özellikle büyük kentlerimizdeki yaşam koşullarının etkisiyle "yatılı misafir" kavramında, eskiye oranla değişim söz konusu olsa da Anadolu içlerinde, küçük yerleşim yerlerinde, kırsal kesimde konuğa verilen önem ve değer, "yatılı misafir" alışkanlığı pek değişmemiştir. Ülkemize gelen yabancılar, kendilerini hiç tanımayan, ilk kez karşılaştıkları kimselelerden gördükleri konukseverliği şaşırarak anlatmakta, hele Anadolu'yu gezenler, halkımızın bu niteliğini öve öve bitirememektedirler.

Kaynak: Aksan, D. (2008) **Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü**. Ankara: Bilgi Yayınevi

Kendimizi Sınavım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Giriş” bölümünü gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Sözcükbiçim” konusunu gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Sözlükbirim” konusunu gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Biçim bilimsel süreçler” konusunu gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Sözlük” konusunu gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Biçimsel Süreçler” konusunu gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Tanıma” konusunu gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Biçimsel Süreçler” konusunu konuyu gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1

1. Ölçüt = Değişmez anlam ve farklı konumlarda tekrarlanabilirlik: *Uzak* biçimi (a) ve (b) de farklı durumlarda tekrarlanmış ve anlamını korumuştur; bu yüzden bağımsız bir sözcük olarak sınıflandırılabilir:

a. *Enuzak mesafeikikafaarasındadırbirbiriniamlamayan*
Can YÜCEL

b. *birbiriniamlamayanikikafaarasındakimesafeenuzak mesafedir*

(a) ve (c) de görülen *dadı* biçimi ise bağımsız bir sözcük olarak ayrıştırılamaz. Böyle bir seçim, arta kalan dizimlerden *rb* ünsüzleriyle başlayan ve sadece *r* ünsüzünden oluşan bir sözcük bulmayı gerektirecektir. Oysa, Türkçede bu olanaksızdır.

2. Ölçüt = Yerine koyma: (c) de *yakın* biçimi *uzak* biçimi ile yer değiştirmiştir. *Yakın* bir sözcükse *uzak* ta öyle olmalıdır. Öyleyse, bunlar karşıtallık ilişkisi içinde olan bağımsız yapılarıdır.

Soru 2 Yanıtı

Anlamlarını koruyarak tekrarlanan biçimleri daha rahat ayrıştırabilmek için verimizi yeniden düzenleyelim:

a. unómbreestáak ‘Bir adam buradadır’

d. ungátoestáenférmo ‘Bir kedi hastadır.’

f. ungátoestáaki ‘Bir kedi buradadır.’

g. unómbreestáenférmo ‘Bir adam hastadır.’

Bütün tümcelerde paylaşılan biçim *un* ve değişmez anlam ‘bir’ olduğuna göre, *un* ‘bir’ anlamını taşıyan bir sözcük olmalıdır. Aşağıdaki (a), (e), (f) ve (h) tümcelerinde tekrarlanan biçim ise *estáaki* ve karşıladığı anlam ‘burada’ gibi görünse de, bu çözümlemenin *está* diziminin (b), (c), (d) ve (g) tümcelerinde de ortaya çıktığı dikkate alındığında doğru olmadığı anlaşılır.

a. unómbreestáaki ‘Bir adam buradadır’

e. elgátoestáaki ‘Kedi buradadır.’

f. ungátoestáaki ‘Bir kedi buradadır.’

h. elómbreestáaki ‘Adam buradadır.’

b. elgátoestáenférmo ‘Kedi hastadır.’

c. elómbreestáenférmo ‘Adam hastadır.’

d. ungátoestáenférmo ‘Bir kedi hastadır.’

g. unómbreestáenférmo ‘Bir adam hastadır.’

Öyleyse, ‘burada’ anlamı *aki* dizilimiyle karşılanmalıdır. Bunun yanı sıra, (b), (c), (d) ve (g) de *enférmo* ‘hasta’ dizilimiyle karşıtallık ilişkisi içinde olduğu için bağımsız bir sözcük olmalıdır. Arta kalan *está* ise bütün tümceler tarafından paylaşılan bir dizilim olduğundan ek eylem ‘-dır’ karşılığında kullanılmış bir sözcük olmalıdır. (a), (c), (g), (h) Tümcelerindeki *unómbre* ve *elómbre* dizilimlerinde tekrarlanan biçim olan *ómbre* ‘adam’, (b), (d), (e), (f) deki *ungáto* ve *elgáto* dizilimlerinde tekrarlanan *gáto* ‘kedi’ dizilimiyle karşıtallık ilişkisi içindedir; öyleyse, her ikisi de bir sözcük olmalıdır. *Un* ve *el* ise sırasıyla ‘bir adam’, ‘bir kedi’ ve ‘adam’, ‘kedi’ sözcükleri arasındaki belirlilik farkını göstermek için kullanılmıştır. Çözümümüzü özetlersek:

un = bir (belirsizlik ifade eden sözcük) *ómbre* = adam

enférmo = hasta

el = belirlilik ifade eden sözcük

gáto = kedi

esta = ek eylem

aki = burada

Sıra Sizde 2

Orman, kibar, orman kibarı sözlükte listelenmelidir çünkü bunların anlamları nedensizlik ilkesi doğrultusunda belirlenmiştir ve kural işletilerek bunlara erişim mümkün değildir. *Orman kibarı* sözcükten daha büyük bir yapı olan sözcük öbeği görünümündedir. Ancak ifade ettiği ‘kaba, görgüsüz’ anlamı, kendisini oluşturan parçaların anlamlarına bakarak çıkarılamaz. Bu yüzden de **deyim** olarak adlandırılırlar. Deyimler de sözlükbirimler gibi sözlükte listelenmelidirler.

Sıra Sizde 3

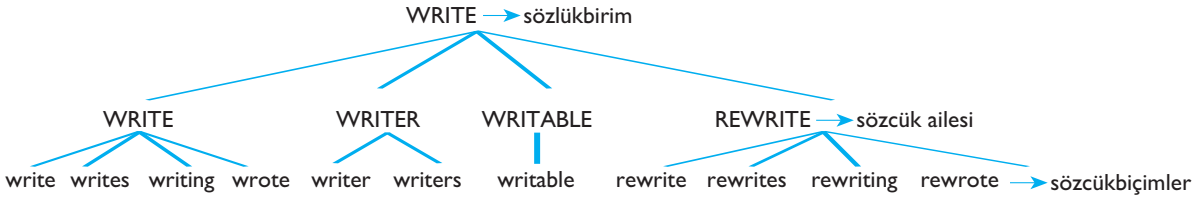
Türkçenin anadili konuşucularının neredeyse tamamı bu metinde sırasıyla *denizi, denize, denizlerin, denizciyi, denizciliği, denizcilikte* sözcüklerini seçecektir. Bunu mümkün kılan, sezgisel sözdizim kuralları bilgisidir ve çekimsel biçimbilgisi kapsamında ele alınır.

Sıra Sizde 4

1. Bu sorunun yanıtı sözcüğün tanımına bağlıdır. Sözcük demekle sözcükbiçim kastediliyorsa (a) da *gerçeği, bilmeniz, gerekiyor, gerçeği, aramanız, gerekiyor, gerçek, sizi, özgür, kılacak* olmak üzere 10, (b) de ise *ablaki, olgular, yoktur, olguların, ablaki, yorumları, vardır* olmak üzere 7 sözcükbiçim görülmektedir. Oysa sözlükbirimlere odaklanılıyorsa (a) da GERÇEK, BİL, GEREK, ARA, SİZ, ÖZGÜR, KIL olmak üzere 7, (b) de ise AHLAKİ, OLGU, YOK, YORUM, VAR olmak üzere 5 sözlükbirim vardır.

2. (a) daki yapılar *fragen* 'sormak' eyleminin sözcükbiçimleri, (b) deki yapılar ise FRAGE sözcük ailesi.

3. Sözcük ailesi: WRITE 'yazmak', WRITER 'yazar', WRITABLE 'yazılabilir', REWRITE 'tekrar yazmak' **Sözcükbiçimler:** *write* 'yazmak', *writes* '(o) yazar', *writing* 'yazıyor', *wrote* 'yazdı', *writer* 'yazar', *writers* 'yazarlar', *writable* 'yazılabilir', *rewrite* 'tekrar yazmak', *rewrites* '(o) tekrar yazar', *rewriting* 'tekrar yazıyor', *rewrote* 'tekrar yazdı'. Bu dizimlerin birbirleriyle ilişkileri aşağıdaki gibi gösterilebilir:

4.

Sıra Sizde 5

Bunların sıklıkla kullanılan sözler olmadığı herkesçe kabul edilecektir. Bununla beraber yerine koyma kuralını işleterek anlamlarını çıkarmak anadili konuşucuları için zor olmayacaktır.

a. *Hava Kuvvetleri, Kara Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri oluyorsa Uzay Kuvvetleri* de olabilmeli.

b. *Almanya* 'Alman toprağı', *Türkiye* 'Türk toprağı', *Japonya* 'Japon toprağı' denebiliyorsa *Jelibonya* 'Jalibon toprağı / diyarı' da denilebilmeli.

c. *göz yaşları* 'gözden akan yaşlar', *söz yaşları* 'sözlerden akan yaşlar'

d. *bencil* 'kendine düşkün' demekse *sencil* 'karşısındakine düşkün' olmalı

e. *psikolog, sosyolog, zoolog* adı geçen *psikoloji, sosyoloji ve zooloji* alanlarında uzmanlar için kullanılıyorsa vampir uzmanı da *vampirolog* olmalı.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2003) *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Bloomfield, L. (1926) "A set of postulates for the science of language", *Language* 2 (3), 153-164.
- Bloomfield, L. (1935) *Language*. London: Allen Unwin.
- Bolinger, Dwight L. (1963) "The uniqueness of the word", *Lingua* 12, 113-136.
- Chomsky, N. (1965) *Aspects of Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fries, C. C. (1952) *The Structure of English*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Hankamer, J. (1989). "Morphological parsing and the lexicon." In W.D. Marslen-Wilson (Ed.), *Lexical representations and process*. Cambridge, Mass.: MIT.
- Harris, Z. (1951) *Methods in structural Linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- Hockett, C. F. (1958) *A Course in Modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- Jakobson, R. and M.Halle. (1956) *Fundamentals of Language*. The Hague.
- Langacker, R. W. (1972) *Fundamentals of Linguistic Analysis*. New York: Harcourt Brace.
- Lees, R. B. and E. S. Klima (1963) "Rules for English pronominalization", *Language* 39 (1), 17-28.
- Lyons, J. (1968) *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977) *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Matthews, P. (1991) *Morphology*. Cambridge: CUP.
- Sapir, E. (1921) *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Saussure, F. D. (1959) *Course in General Linguistics*, (çev. Wade Baskin), New York: McGraw-Hill Book Company.
- Vygotsky, L. (1986) *Language and Thought*. Cambridge: MIT Press (Edited by Alex Kozulin)

3

Amaçlarımız

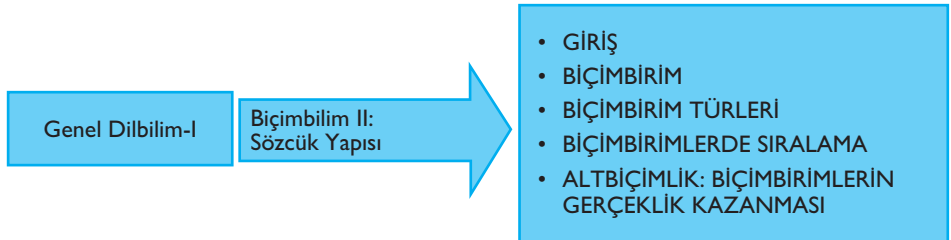
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Sözcüklerin biçimbirim yapısını tanıyacak ve seslem yapısıyla karşılaştırabilecek;
- Biçimbirim çeşitlerini tanımlayıp ayırt edebilecek;
- Biçimbirimlerin aşamalı kullanımını örneklendirerek açıklayabilecek;
- Altbiçimlik sürecini ve altbiçim kavramını örneklendirerek açıklayabilecek;
- Altbiçimliği doğuran süreçleri örneklendirerek açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Biçimbirim
- Bağımlı Biçimbirim
- Bağımsız Biçimbirim
- Hiyerarşik Yapı
- Dizim Ağacı
- Ayraçlama
- Altbiçim
- Altbiçimlik
- Bütünleyici Dağılım
- Karşıtsal Dağılım
- Sesbilimsel Koşullanma
- Dilbilgisel Koşullanma
- Sözcüksel Koşullanma
- Ünlü Değişimi
- Sıfır Biçim
- Boş Biçim
- Alaşım Biçim

İçindekiler

Biçimbilim II: Sözcük Yapısı

GİRİŞ

Sözcükleri tanıma yetisinin yanı sıra, tüm anadili konuşucularına özgü bir başka beceri de bu sözcükleri bileşenlerine ayırabilmektir. Konuşucuların daha önce hiç karşılaşmadıkları sözcükleri bile kolaylıkla çözümleyebilmeleri bunun en önemli göstergesidir. *Gencelmek* ve türevi *gencelebilir* gibi bir sözcük Türkçenin söz varlığında bulunmamasına rağmen, tüm konuşucular tarafından buna kolaylıkla bir anlam yüklenebilir. Önce en küçük parça olan *genç* sözcüğüne indirgenir, sonra da tüm parçaların anlamları birleştirilerek 'genç olma olasılığı bulunan' anlamı çıkarılabilir. Hatta konuşucularda bunların sırasıyla sıfat (*genç*), eylem (*gencel-*) ve sıfat (*gencelebilir*) olduklarına ilişkin kategori duyarlılığı da gözlemlenebilir. Peki ama bu çözümlemenin nereye kadar gideceğine anadili konuşucuları nasıl karar veriyorlar? Söz gelimi, örneğimizdeki çözümleme neden *gen* sözcüğüne kadar indirgenmedi? Nitekim *gen* Türkçenin söz varlığında bulunan anlamlı bir sözcüktür. Bu süreci tersinden düşünmek de olasıdır. Yani, anadili konuşucuları hiç duymadıkları sözcükleri yalnızca algılamak için değil üretmek için de bir takım çözümler yaparlar. Sütun A' daki yapıları üreten Türkçe konuşucuları, Sütun B' deki yapıları neden asla üretmezler?

Sütun A		Sütun B	
çürü	çürük	iri	*irik
büyü	büyük	mutlu	*mutluk
esne	esnek	sıra	*sırak
gevşe	gevşek	iyi	*iyik
işle	işlek	ara	*arak
oyna	oynak	koş	*koşuk
yara	yaralı	çaba	*çabalı
para	paralı	acıma	*acımalı
çekme	çekmeli	sorgu	sorgulu*

Bu bölümde bu süreçleri daha yakından anlamaya çalışacağız.

BIÇİMBİRİM

Anadili konuşucularının sözcük tanımak için kullandıkları yerine koyma işlemi, sözcüklerin içyapı çözümlemelerinde de işe yarar mı? Bunu anlamak için yine *nobran* sözcüğümüzü hatırlayalım ve bu kez de aşağıdaki kullanımına bakalım: *Ben de kolayca nobranlaşır, her seferinde bunun zararına da katlanırım*. Çoğu Türkçe konuşucusunun belki de ilk defa duyduğu bu sözcüğü bile, sorulduğunda rahatlıkla *nobran-laş-mak* şeklinde çözümleyebileceğine şüphe yoktur. Bunu yapabilmemiz zihinsel sözlüğümüzde yalnızca sözlükbirimlere değil sözlükbirimleri oluşturan parçalara ve beraberinde de bunların eklenmesine ilişkin kurallara da erişimimiz olduğunu göstermektedir. Türkçede *iyi-leş-mek*, *katı-laş-mak*, *taş-laş-mak*, *uzak-laş-mak* gibi yapılar varsa ve *-laş* her birinde tekrarlanıyorsa *nobran-laş-mak* da olabilmelidir. *İyi-leş-ir*, *taş-laş-ır*, *uzak-laş-ır* kurallı yapılar ise *nobran-laş-mak* da bunlardaki *-ır* dizilimini alarak *nobran-laş-ır* şeklinde kurallı olabilir. Hatta, *iyileşti*, *taşlaştı*, *uzaklaştı* örneklerine koşut olarak içinde bu kez de *-tı* biçimin tekrarlandığı *nobranlaştı* bile diyebilmeliyiz. Bu çıkarıma olanak sağlayan yine yerine koyma işlemidir. Bu yöntemi kullanarak, *-laş*, *-tı* ve *-miş* ses dizilimlerinin değişik bağlamlarda değişik sözcük parçalarıyla birleşerek tekrarlanabilir olduğunu gördük. Ayrıca, yine bu yöntem sayesinde *nobran* diziliminin *iyi*, *katı*, *taş*, *uzak* ses dizilimleriyle aynı konumda, *-tı* diziliminin de *-miş* dizilimiyle aynı konumda kullanılabildiğinin, böylece bunların birbirleriyle **karşıtsal dağılım** ilişkisi içinde olduğunun ve benzer yapısal işlevleri yerine getirdiğinin farkına vardık. Demek ki, yerine koyma işlemi, sözcüklerin içyapısını çözümlemede de kullanılabilir. Bu yöntemle, *nobranlaşır* sözcüğünün *nobranlaştı* ve *nobranlaşmış* gibi başka biçimlerinin olabileceğini tahmin edebildik. İşte, bir yap-bozun parçaları gibi takip çıkardığımız, anlamlarını koruyarak **tekrarlanabilir** olan en küçük sözcük parçalarının her birine dilbilimde **biçimbirim** denir. Sözcüklerin yapı taşlarını oluşturan biçimbirime sözcüğün atomları da denir. Bu paralellik atomun parçalanamaz özelliği dolayısıyladır. Biçimbirimler de sözcüklerin daha küçük parçacıklara **bölünemeyen** yapısal çekirdeğini oluştururlar (Bloomfield, 1935: 161; Lyons 1968: 181, Matthews 1991: 11-12).

Biçimbirimlerin tek özelliği kendilerine benzeyen bölünemeyen yapılarla yer değiştirebilir olmaları mıdır? Yani, biri birleriyle karşıtsal ilişki içinde olan ve bu yüzden de yer değiştirdiklerinde yine kurallı yapılar oluşturan her birim bir biçimbirim midir? Örneğin, yerine koyma işlemi *nobran* sözcüğü içindeki *nobr* yerine *bac* kullanılıp *bacan* sözcüğünün oluşturulmasını sağlayabilir. Bu durumda *nobr* ve *bac* biçimbirim midir? Böyle bir karşıtlık ilişkisi içinde olmaları bu yapıları biçimbirim kılmaya yeterli değildir. Çünkü bunlar anlamlı değildir. Benzer şekilde, yerine koyma işlemi, Türkçedeki *dil* sözcüğündeki ilk sesin yerine kendisiyle karşıtlık ilişkisi içinde olan *b*, *p*, *k*, *s* gibi seslerinin kullanılmasını mümkün kılar. Böylece, *bil*, *pil*, *kil*, *sil* gibi sözcükler üretilir. Yine aynı sözcük içinde *i* yerine *e*, *a*, *u*, *o* seslerini kullanarak *del*, *dal*, *dul*, *dol* sözcükleri; *l* yerine *k*, *p*, *n*, *z* seslerinin kullanılarak da *dik*, *dip*, *din*, *diz* sözcükleri elde edilebilir. Bu sesler yerine koyma testini başarıyla geçtiklerine göre, biçimbirim midir? Bunlar tek başlarına anlamlı olmadıkları için yalnızca kendileriyle birlikte kullanıldığında bir anlama bürünen ses dizilerini ayırt etmek için kullanılırlar. Bu yüzden de biçimbirim değil sesbirim olarak anılırlar. Demek ki, biçimbirimler kendilerine benzeyen yapılarla karşıtsal dağılımda olmakla kalmayıp, bir **anlamın** bazen de **dilbilgisel işlevin** taşıyıcısı olma görevini de üstlenirler. Ancak anlamlılık da bir sınırlılık gerektirir. *Sıra* sözcü-

Biçimbirimler sözcüklerin karşıtsal dağılımı olup tekrarlanabilen ama bölünemeyen en küçük parçalardır.

ğünün en küçük yapı taşı olarak *sıra* diziliminin düşünülmemesi, anlamsız olduğundan değil, taşıdığı anlamın, *sıra* sözcüğünün anlamıyla bağdaşmamasından kaynaklanmaktadır. Biri 'gizli şey' diğeri 'tahtadan oturak; dizi' anlamına gelen bu sözcükler birbirini türetmiş olamazlar. Öyleyse, *sıra* tek bir biçimbirimden oluşan bir sözcüktür.

Şimdi, örneğimizi biçimbirimlerine ayırmaya çalışalım: *nobran-laş-ır-ım*. Ayırıştırmanın bir dayanağı olarak yerine koyma işlemiyle iki yapı arasında paralellik sağlayacak *iyileşirim* diziliminin *iyi-leş-ir-im* çözümlemesi kullanılabilir. Bu parçacıklar biri birlerinin yerine kullanıldığında yine kurallı bir yapı oluştururlar. İkinci bir dayanak olarak da daha küçük parçalara bölünemezlikleri ve anlam içerikleri ele alınabilir. Biliyoruz ki *iyi* 'kötü karşıtı' anlamına gelen kurallı bir sözcük, *-leş* türetim eki, *-ir* görünüş ve *-im* kişi ve sayı bilgisi veren ektir. *Nobranlaşırım* içindeki biçimbirimler de *nobran* hariç sırasıyla aynı anlam ve işlevleri yerine getirmektedir. *Nobran* sözcüğünün kendisinin oluşumu ise daha önce de belirttiğimiz gibi nedensizlik ilkesi doğrultusunda gerçekleşmiş, sözlükte anlamı 'davranışı kaba, sert ve gönül kırıcı' olarak listelenen kurallı bir biçimdir. Özetle, yukarıdaki çözümlememizde ayırdığımız tüm parçalar hem anlamlı, hem de parçalanamaz yapılar olduklarından hepsi birer biçimbirimdir diyebiliriz.

Bu tür çözümlemelerde, seslem yapısı ve biçimbirim yapısı karıştırılmamalıdır. Seslem (yazı dilinde heceye karşılık gelir) ve sesler sesbilim konusu altında incelenirler. Aşağıdaki çözümlemelerden (2a ve c) verilen sözcüklerin seslemlerini, (2b ve d) de biçimbirimlerini göstermektedir:

- (2)
- bü-yük-tün
 - büyü-k-tü-n
 - ev-den
 - ev-den

Görüldüğü üzere, seslem ve biçimbirim sayısında, bunları gösteren sınır çizgilerinde karşılık veya örtüşme olabilir. Özetle:

- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları farklı olabilir: (2a) ve (2b)
- Aynı yapının seslem ve biçimbirim sayıları örtüşebilir: (2c) ve (2d)
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olabilir: (2c) ve (2d)
- Seslem ve biçimbirim sınırlarında örtüşme olmayabilir: (2a) ve (2b)
- Biçimbirimler aynı zamanda seslem oluşturmak zorunda değildirler: (2b)
- Tek bir biçimbirim birden fazla seslem barındırabilir: (2b) deki *büyü-*
- Tek bir seslem birden fazla biçimbirim barındırabilir: (2a) daki *-tü* ve *-n* eklerinden oluşan *-tün* seslemi

1. Aşağıdaki İngilizce sözcükleri biçimbirimlerine ayırınız ve anlamlarını yazınız.

careful 'dikkatli'
careless 'dikkatsiz'
carefully 'dikkatlice'
carelessly 'dikkatsizce'

2. İngilizcede *fear* 'korku' anlamına gelen sözcük olduğuna göre, *korkulu*, *korkusuz*, *ürkekçe* ve *korkusuzca* anlamına gelen sözcükleri nasıl oluşturursunuz?

3. Aşağıdaki sözcüklerin seslem ve biçimbirim yapısını karşılaştırınız.

dikkat dikkatli dikkatsiz dikkatlice dikkatsizce

BIÇİMBİRİM TÜRLERİ

Bağımlı ve Bağımsız Biçimbirimler

Aşağıdaki metin üzerinden *çocuklar* ve *çocukluk* sözcüklerini oluşturan biçimbirimlerin nasıl bir farklı duruş sergilediğine bakalım:

(3)

- (a) **Çocuk** hakları, eğitim, sağlık, barınma; fiziksel, psikolojik veya cinsel sömürüye karşı korunma gibi hakların hepsini birden tanımlamakta kullanılan evrensel bir kavramdır. Dünya üzerindeki tüm (b) **çocuklar** kanunen veya ahlâki olarak doğuştan bu haklara sahipken (c) **çocukluk** sonrası değişen fiziksel, fizyolojik, davranış ve psikolojik özelliklerinden dolayı bunlardan yararlanamazlar. Günümüzde (d) *lar hakları ile ilgili olan uluslararası (e) ***luk**, 193 ülke tarafından onaylanmış olan BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşmedir.

Görülüyor ki, çocuk hem (3a) da olduğu gibi kendi başına, hem de (3b) ve (3c) de olduğu gibi *-lar* ve *-luk* ile birleştirilerek kullanılabilir. Varlıkları için başka yapılarla ihtiyaç duymayan bu tür biçimbirimlere **bağımsız biçimbirim** diyoruz (Bloomfield, 1926: 155). Bağımsız biçimbirimler anlamlarına göre sözlüksel ve dilbilgisel olmak üzere ikiye ayrılırlar. **Sözlüksel biçimbirimler**, adlarından da anlaşılacağı üzere sözlük anlam taşıyan içeriksel sözcüklerden oluşan biçimleri içerir. En tipik örnekleri ad, eylem, sıfat ve belirteçlerdir. Sözlüksel biçimbirimler sözcük parçaları olarak da kendilerini gösterebilirler (bkz. türetim ekleri). **Dilbilgisel biçimbirimler** ise kendi başlarına anlamları olmayan ama sözlüksel biçimbirimler arasındaki ilişkileri gösteren yapılardır. En tipik örnekleri işlevsel sözcük olarak da sınıflandırılan adıl, ilgeç, bağlaç ve belirleyicilerdir. Dilbilgisel biçimbirimler de sözcük parçaları olarak görülebilirler (bkz. Çekim ekleri).

Yukarıdaki örneğimizde (3d) ve (3e) nin dilbilgisidişi olması *-lar* ve *-luk* biçimlerinin *çocuk* biçimi kadar özgür hareket edemediğini göstermektedir. Bunlar için *çocuk* sözcüğüne eklenmek bir zorunlulukken, bu durum *çocuk* sözcüğü için seçime bağlıdır. Böyle kendi başlarına kullanılamayan biçimbirimler de **bağımlı biçimbirimler** adını alır. Bağımlı bir biçimbirimin bağımsız bir biçimbirime eklenme sürecine **ekleştirme** ve eklenen bağımlı biçimbirimlere de **ek** denir. Bağımlı biçimbirimler, yani ekler, eklendikleri konuma göre önek, içek ve sonек olarak adlandırılırlar. Bunlardan eklendikleri biçimlerden sonra gelenler **sonек**, önce gelenler **önek**, içine yerleştirilenler **iček** adını alırlar (Bloomfield, 1935: 218, 155). Ekler ekleşmenin yönünü gösteren kısa çizgilerle kullanılırlar. Bir ekin solundaki çizgi, o ekin soluna başka bir biçimbirim gelmesi gerektiğini gösterir; yani ek önektir. Çizgi ekin sağında ise sağına başka bir biçimbirim gelir; ek sonektir. Çizgi her iki yanında ise de buralarda başka biçimlerin olması gerektiğini gösterir; ek içektir. Aşağıdaki tablo bu üç tür ekin nasıl kullanıldığını göstermektedir.

Biçimbirimler duruşları bakımından bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bağımlı biçimbirimler ek, bağımsız biçimbirimler sözcük olarak ortaya çıkarlar.

Türü	Konumu	Türkçe örnek	İngilizce örnek	Diğer
Sonek	eklendiği biçimden sonra	-gi → bil-gi -li → bilgi-li	-less → help-less 'çare-siz' -ness → helpless-ness 'çeresiz-lik'	-u → Rusça ruk-u 'el-i' -i → ruk-i 'el-in' -e → Ruk-e 'el-e' (Haspelmath, 2002: 18)
Önek	eklendiği biçimden önce	X	re- → re-write 'tekrar-yaz'	Nahuatl Dili (Meksika Yerli Dili) no- → cal 'ev' no-cal 'ev-im' (Haspelmath, 2002: 18)
İçek	eklendiği biçimin içinde	X	X	Tagalog Dili (Filipinler) -um- → sulat 'yazı' s-um-ulat 'yazan' -in- → s-in-ulat 'yazılan' (Bloomfield, 1935: 218)

Tablo 3.1
Bağımlı
Biçimbirimler:
Konumları

1. Aşağıdaki Türkçe ve İngilizce sözcüklerdeki biçimbirimleri sınıflandırınız.

dikkatli, dikkatsiz, dikkatlice, dikkatsizce
careful, careless, carefully, carelessly

2. Aşağıdaki dillerde görülen ekleri bulunuz ve eklerin türünü belirleyiniz.

a. Yimas (Papua Yeni Gine Dili)

manpa	'timsah'	manpawi	'timsahlar'
kika	'fare'	kikawi	'fareler'
yaka	'keseli fare'	yakawi	'keseli fareler'

(Haspelmath, 2002: 37)

b. Kanuri (Çad, Nijer, Nijerya ve Sudan Dili)

karite	mükemmel'	namkarite	'mükemmellik'
kura	'büyük'	namkura	'büüklük'
gana	'küçük'	namgana	'küçüklük'
dibi	'kötü'	namdibi	'kötülük'

(Gleason, 1955: 24)

c. Bontoc (Filipinler Dili)

fikas	'güçlü'	fumikas	'güçlü olmak'
kilad	'kırmızı'	kumilad	'kırmızı olmak'
bato	'taş'	bumato	'taş olmak'

(Gleason, 1955: 29)

Türetimsel ve Çekimsel Biçimbirimler

Bağımlı biçimbirimler duruşları bakımından bağımsız biçimbirimlerden ayrılırlar da, bunlarla paylaştıkları bazı ortak noktalar da vardır. Örneğin, (3c) deki *-luk* ile bunun eklendiği *çocuk* biçimbiriminin her ikisi de anlamlı olarak sınıflandırılırlar. *Çocuk* 'küçük yaştaki oğlan veya kız' sözlük anlamını taşıyan bir ad, *-luk* da eklendiği adı soyutlaştırma yoluna giderek değişikliğe uğratan bir ektir. *Çocukluk* artık

somut değil ‘insan hayatının bebeklikle ergenlik arası dönemi’ anlamında yeni bir soyut ad haline gelmiştir. Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirip yeni bir sözlük-birim oluşturan bu ekler **türetim eki** olarak adlandırılır. Türetim ekleri, eklendikleri sözcüğün sözcüksel ulamını da (ad, eylem, sıfat vb) değiştirebilir (Nida, 1946: 99; Robins, 1964: 258; Lyons, 1977: 522). Örneğin, Türkçedeki *-ucu* biçimi bir eyleme eklendiğinde onu ad haline getiren bir türetim ekidir. *Koşucu*, *koş-* eyleminden türemiş olmasına rağmen artık eylem değil, yeni anlamı ‘koşuya katılan yarışçı’ olan bir addır. Addan eylem ve eylemden eylem yapan ekler için de *avlamak* ve *duralamak* sözcüklerindeki *la-* ve *ala-* gösterilebilir.

Anadili konuşucularının sözcük bilgisi yalnızca bağımsız sözlüksel biçimbirimler ve bağımlı türetim eklerinden ibaret değildir. Eğer böyle olsaydı dilde sık sık sık **Zeynep haber Ecem öğren* gibi ne olduğu anlaşılamayan örnekler rastlayabilirdik. Bu yapının dilbilgisiz oluşu, barındırdığı sözcüklerin anlamsızlığından değil, bu sözcükler arasındaki dilbilgisel ilişkileri gösterecek olan **çekim eklerinin** yoxsunluğundan kaynaklanmaktadır. Öyleyse, çekim ekleri de işlevsel biçimbirimler gibi sözlükbirimler arasındaki görevsel bağları gösterirler. Örneğimiz çekim ekleri ilavesiyle tekrar ele alınırsa, aşağıdaki dört seçenek ortaya çıkar:

(4)

Zeynep haberi Ecem’den öğrenmiş
 Zeynep’ten haberi Ecem öğrenmiş
 Zeynep haber’den Ecem’i öğrenmiş
 Zeynep’i haberden Ecem öğrenmiş.

Böyle olduğunda ‘kim, kimden neyi, ne zaman öğrenmiş’ bilgisi elde edilebilir hale gelmiştir. Demek ki, dilbilgisel çekim bir sözlükbirimin dilbilgisel konumuna (Matthews, 1991: 48; Lyons, 1977: 521-2; Anderson, 1982: 587) göre zorunlu (Greenberg, 1960: 191) olarak biçim değiştirmesine olanak veren bir süreçtir. Bu işlevi yerine getiren çekim eklerinin görevi ise tabanlarının anlamını ve türünü değiştirmeksizin örneğin adlar için durum, sayı, cins ve iyelik; eylemler için de zaman, kişi, sayı, kip, görünüş ve uyum gibi bilgileri vermektir. *Haber*, yine ‘bilgi’ anlamında bir ad, *Zeynep* ve *Ecem* yine birer özel ad; *öğren* yine ‘bilgi edinmek’ anlamında bir eylemdir. Çekim ekleri bu özellikleriyle anlam ve/ya sözcüksel ulam değiştiren türetim eklerinden ayrılırlar. Tablo 2’de dünya dillerinden örnekler verilmiştir.

Bağımlı biçimbirimler anlam ve görevlerine göre türetim ve çekim eki olarak ikiye ayrılırlar.

Tablo 3.2
 Biçimbirimler:
 Konum, Görev ve Anlamları

	Türetim eki	Çekim eki
Önek	İngilizce <i>kind</i> ‘kibar’ <i>un-kind</i> ‘kibar olmayan’	Prasuni Dili (Afganistan) http://wals.info/feature/description/51 <i>gul</i> ‘ülke’ <i>tu-gul</i> ‘ülkede’
İçek	Kamhmu (Bir Güney Asya Dili) (Yule, 1996:69) <i>hiip</i> ‘kaşıklamak’ <i>h-rn-iip</i> ‘kaşık’	Tagalog Dili (Gleason, 1955:32) <i>babasa</i> ‘okur’ <i>b-um-abasa</i> ‘okudu’
Sonek	Türkçe <i>kitap-çı</i>	Türkçe <i>Kitap-lar</i>

1. Sıra sizde 2' de verilen örneklerde görülen ekleri bulunuz ve bunları işlev ve anlamlarına göre sınıflandırınız.

2. a. Aşağıdaki sözcükleri çözümleniz:

Ganda (Uganda Dili)

omusawo	'doktor'	abasawo 'doktorlar'
omukazi	'kadın'	abakazi 'kadınlar'
omuwala	'kız'	abawala 'kızlar'
omusika	'varis'	abasika 'varisler'

(Gleason, 1955: 24)

b. Uganda dilinde 'çocuklar' anlamında kullanılan sözcük abalenzi olduğuna göre, bu dilde 'çocuk' sözcüğünün karşılığı nedir?

Türetim ve çekim eklerini ayıran başkaca özellikleri de şöyle sıralayabiliriz: (1) Yukarıda da belirtildiği gibi, çekim ekleri eklendikleri sözcüğün tümce içindeki konumu ve dilbilgisel görevine göre seçilirler. Örneğin, bir ad için özne durumunda yalın, belirli nesne durumunda yüklem durumu seçilir. Türetim ekleri ise dilbilgisel koşullara bağlı değildir. *Evli* ya da *paralı* sözcüklerini türetmek için tabanlarının tümcede her hangi bir konumda olma ya da her hangi bir dilbilgisel görevi üstlenme zorunluluğu yoktur. (2) Sözdizimsel kurallar yönetiminde belirlenen dilbilgisel ulamları gösteren çekim ekleri, her zaman ilgili sözcük grubunun tüm üyeleriyle görülebilirler. Bu yüzden de türetim eklerinden **işlek** olarak anılırlar. Örneğin, Türkçede tüm eylemler istisnasız zaman, kişi, sayı, çatı ve kip bilgisini; tüm adlar da, sayı ve durum bilgisini taşırlar. Oysa bir türetim eki, birlikte görüncüğü biçimler konusunda seçici davranabilir. Adlarla kullanılan bir ek eylemlerle, eylemlerle kullanılan bir ek de adlarla kullanılamaz. Söz gelimi, (1) de Sütun A altında verilen örneklerde *-k* türetim ekinin eylemlerden sıfat türettiği ancak sıfat ve/ya adlarla kullanıldığında ise (Sütun B) dilbilgisi dışı yapılar oluşturduğu görülmektedir. Bu kullanım sınırlılığı, seçilen sözcük türünü temsil eden üyeler kümesi için de geçerlidir. Eylemleri kendine taban olarak seçen *-k* eki, eylem kümesi içinde de bir seçim yapar ve tüm eylemlere eklenmeyebilir. Bu ekin *büyülemek*, *çürümek*, *geşemek* gibi tabanlardan sırasıyla *büyük*, *çürük*, *geşek* sözcüklerini türettiği gibi, *aramak*, *koşmak*, *okumak* gibi tabanlardan **arak*, **koşuk*, **okuk* sözcüklerini türetmemesi işlekliliğinin sınırlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Yine (1) de Sütun B altında gösterildiği gibi, **çabalı*, **acımalı* ve **sorgulu* kuralsız yapıları, adlardan ön ad yapan *-lı* ekinin asla türetmediği biçimlerdir. *Evli*, *paralı*, *yaralı* diyebilirken, **çabalı*, **acımalı*, **sorgulu* diyemiyoruz. *Duygulu* kurallı iken, **acımalı* kuralsız olabiliyor. Demek ki, addan sıfat yapmak için kullanılan bu türetim eki, Türkçenin söz varlığında listelenen bütün adlarla kullanılamamaktadır.

Bunların aslında kurallı olup da dilde kullanılmayan yapılar olduğunu savunan görüşler de vardır (Zimmer, 1964: 18).

(3) Çekim ekleri her görüldükleri konumda aynı bilgiyi verirken, türetim eklerinde her zaman bu tutarlılık yoktur. *Gitti* eylemindeki zaman çekim eki *-ti* daima 'geçmiş zaman' bilgisini verir. Oysa *evlilik* 'evli olma hali' anlamındayken, *kitaphık* 'kitap olma hali' anlamına gelmez. (4) Çekim ekleri öğeleri sınırlı ya da değişmez olan **kapalı küme**, türetim ekleri ise kolaylıkla yeni öğeler kabul eden **açık kü-**

Çekim ekleri değişmez anlamlar taşıyan, işlek ama kapalı küme üyeleri iken türetim ekleri değişken anlamları olan, yarı işlek, açık küme üyeleridir.

me üyeleridir. Yani, bir dile kendi yapısını koruyarak yeni çekim üyeleri eklenme olasılığı, o dile yeni türetme yollarının eklenme olasılığından çok daha düşüktür (Strang, 1968: 101). Bu yüzden de, dillerin birbirlerinden türetim ekleri ödünç almaları, çekim ekleri almalarından daha doğal bir süreçtir.

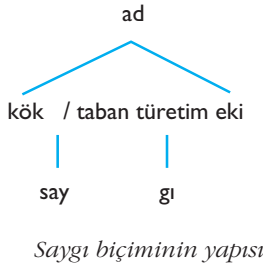
SIRA SİZDE

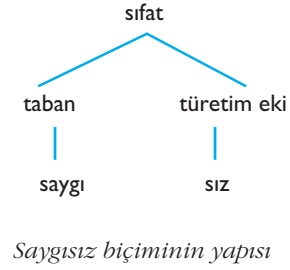
Biçimbirim türlerini bir şemada gösteriniz.

Ekler kullanılarak yeni biçimler ortaya çıktıkça, bunlar yeni adlar alırlar. Hiç ek almayan basit yapı sözcükler kök halindedir. Geleneksel çalışmalarda kök, gövde ve taban terimleri bir sözcüğün ekleri çıktıktan sonra geriye kalan kısmı olarak tanımlanmaktaydı. Daha yeni çalışmalarda ise bunlar arasındaki farklar gözetilmeye başlanmıştır (Lyons, 1977: 513, Bauer 1983: 20). Bu yeni tanımlamalarda **kök** bir sözlükbirimin en küçük parçasıyla özdeş olan biçimdir. *Saygılar* biçimi SAYGI sözlükbiriminin çoğul çekimidir. SAYGI'nın parçalanamayan en küçük parçası olan *say* bir türetim eki taşıyan köktür. *Karaağaç* gibi bir bileşik sözcükte iki kök vardır. **Gövde** sadece çekim ekleri bağlamında ele alınan bir terimdir. Bir sözcükbiçiminin çekim ekleri çıktıktan sonra kalan kısmıdır. *Saygılar* biçiminde *saygı*, *saydı* biçiminde *say*, *karaağaçlar* biçiminde *karaağaç* gövdedir. **Taban** ise türüne bakılmaksızın herhangi bir ek almış yapıdır. Yani, kök ve gövdeler aynı zamanda tabandır. *Saygısız* içindeki *saygı* çekim eki almadığı için gövde, türetim eki aldığı için de kök olamaz; tabandır. Aşağıda bu tanımların şemalaştırılmış biçimleri verilmektedir.

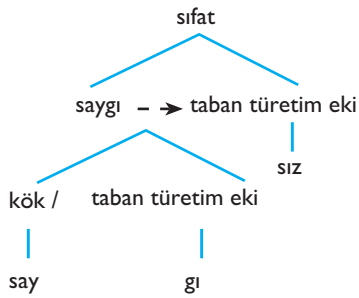
Şekil 3.1

Şekil 3.2

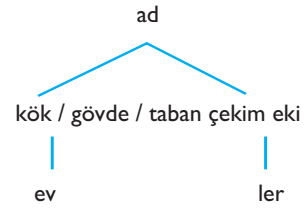

Şekil 3.3

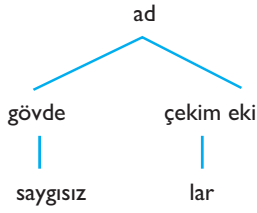
Şekil 1 & Şekil 2 Bireşimi

Şekil 3.4

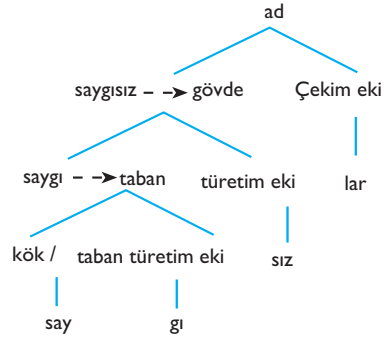
Evler biçiminin Yapısı

Şekil 3.5

Saygısızlar biçiminin yapısı

Şekil 3.6

Şekil 1, Şekil 2 & Şekil 5 Bireşimi

Yolluk, yolluklu, yolluklular, yollar ve yolcular sözcüklerinin ek, kök, gövde, taban çözümlenmesini yapınız.

SIRA SİZDE

BIÇIMBİRİMLERDE SIRALAMA

Tümce içi sözcük sırası bir ölçüde esnek olduğu halde, sözcük parçalarının sıralanmaları daha katı kurallar tarafından yönetilir (Bloomfield, 1935: 207). Örneğin, Türkçe *Anlaşmayı gizlice imzaladılar* tümcesinde *imzaladılar gizlice anlaşmayı, imzaladılar anlaşmayı gizlice, gizlice imzaladılar anlaşmayı, gizlice anlaşmayı imzaladılar* gibi sıralamalar olası iken, sözcük düzeyinde **gizceli, *ligizce, *cegizli, *celigiz, *liceviz* ya da, **imzadılalar, *imzadılarla, *lardımza, *dılarımza* gibi değişimler dilbilgisel değildir. İngilizcede de tümceyi oluşturan sözcükler arasında başka sözcükler eklenirken, aynı esneklik sözcük içi biçimbirimler için geçerli değildir. *They signed the agreement secretly* tümcesi *they secretly signed the agreement, Have they signed the agreement secretly?* gibi değişimlere uğrayabilirken, *sign* ve *-ed* arasında başka bir biçimbirim eklemek ya da bunların yerini değiştirmek mümkün değildir. Kendilerini oluşturan biçimbirimlerin sırasındaki değişmezlik, sözcüklerin kurala bağlı **ıçyapısı** olduğunun da bir göstergesidir. Demek ki, bir dili bilmek yalnızca o dilde konuşulan sözcüklere değil ayrıca bunların ıçyapılarına ilişkin bir takım kurallara da erişimi gerektirmektedir (Halle, 1976: 3). Bu kurallardan birisi de sözcük parçalarının sıralanmasına ilişkindir. Örneğin, İngilizcenin anadili konuşucuları *trans-form-at-ion-al* 'dönüşümsel' sözcüğünün gösterilen parçalardan oluştuğunu ve bunların **ion-trans-al-at-form* veya **al-fom-at-ion-trans* gibi başka türlü sıralanma biçimlerinin olmadığını bilirler. Dil edinimi çalışmalarından elde edilen bulgular da bu kanıtı doğrular niteliktedir. Çocuklar anadillerini edinirken çok erken dönemlerde bile sözcüklerin ıçyapılarını çözümlemede hiç hata yapmamaktadırlar (Aksu-Koç & Slobin, 1985: 855, Bybee 1985: 114). Türkçeyi de içine alan birçok eklemeli dilin öğrenilmesinde, çocukların önek, içek ve sonekleri hiç karıştırmadıkları ya da bunları hiç yanlış sözcüklerle birleştirmedikleri görülmüştür. İngilizce öğrenen çocuklar, asla *saying* yerine **ingsay*, *toothbrush* yerine **brushtooth*; Fransız çocuklar asla *parlais* yerine **ais-parl* gibi sözcükler türetmemiştir. Bu da çocukların çok erken dönemlerden başlayarak sözcüklerin bir ıçyapısı olduğuna, sözcük yaparken eklerin rastlantısal değil **aşamalı** bir düzende sıralandığına dair bir duyarlık geliştirdiklerinin göstergesidir.

Sözcük parçalarının aşamalı düzeni, sözcüklerin ıçyapısı olduğunun bir göstergesidir.

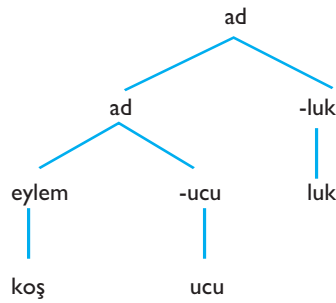
sidir. Sözcük parçalarının birleşiminde bir sıralama gerektiren bu hiyerarşik düzene göre türetim ekleri çoklukla çekim eklerinden önce (Bloomfield, 1935: 222; Nida, 1946: 99; Bazell, 1953: 70; Greenberg 1966: 93; Aronoff, 1976: 2), ad çekimlerinde sayı ekleri durum eklerinden önce (Greenberg, 1966: 95) ve eylem çekimlerinde çatı ekleri görünüş eklerinden, görünüş ekleri zaman eklerinden, zaman ekleri kip eklerinden, kip ekleri kişi ve sayı eklerinden önce sıralanırlar (Bybee, 1985: 34-35). Türetim eklerinin sıralanmasında ise bazen ekin hedeflenen konu kapsamı (Booj, 2005: 71), bazen de yine ekin taban seçimine ilişkin kurallar etkili olur (Lieber, 1992: 22). Örneğin Türkçede *gözlüksüz* ve *gözsüzlük* arasındaki tercihin belirleyicisi eklerin etki alanıdır: *-süz* biçimi birincide *gözlük* tabanına eklendiğinden 'gözlük olmama durumunu' ikincide *göz* tabanına eklendiğinden 'göz olamama durumunu' anlatır. Eklerin taban seçimini yöneten kurallar ise addan ad, addan eylem, eylemden ad ve eylemden eylem yapan dört türetim eki türü ortaya çıkarır. Örneğin, Türkçenin anadili konuşucuları zihin sözlükleri yardımıyla *-ucu* ekinin eylemlerle bitişerek adlar, *-luk* ekinin ise adlarla bitişerek başka adlar yaptığı bilgisine sahiptir. Böylece, *koş* eyleminden sırasıyla *koşucu* ve *koşuculuk* sözcüklerini türetebilirler:

- (5)
koş
koşucu
koşuculuk

Görüldüğü üzere, eylemden ad yapan türetim eki *-ucu* önce bir ad türetmek üzere tabana eklenir, daha sonra da ortaya çıkan bu adla yine adlara eklenebilen *-luk* eki birleşir. Anadili konuşucularının **koşluk* gibi bir sözcük türetmesini engelleyen zihin sözlüklerinde kayıtlı olan *-luk* ekinin ancak ve ancak adlara eklenebileceği bilgisidir. Böyle bir sözcüğün oluşmasına meydan vermemek için *-luk* kullanılmadan önce *-ucu* eki yardımıyla bir ad türetmek gerekmektedir. Bu hiyerarşik yapılanma aşağıdaki **dizim ağacında** gösterilmiştir:

Şekil 3.7

Koşuculuk sözcüğünün aşamalı yapısı

Dizim ağacı ve ayraçlama, aşamalı yapılanmayı gösterim teknikleridir. Daha fazla bilgi için bkz. sözdizim üniteleri.

Yukarıdaki şema *koşucu* sözcüğünün iki aşamalı bir süreçten geçerek türetildiğini göstermektedir. İlk aşamada bir eylem olan *koş*, *-ucu* sonekini alarak bir ada; ikinci aşamada ise birinci aşamanın çıktısı olan *koşucu*, *-luk* sonekini alarak başka bir ada dönüşmektedir. Sözcük parçalarının birbirleriyle olan bağları ve bu bağların hangi sırada oluştuğunu göstermek için aşağıdaki gibi köşeli parantezler kullanılarak **ayraçlama** yoluna da gidilebilir:

(6)

Birinci aşama : [koşucu] luk

İkinci aşama : [[koşucu] luk]

Bu verileri elde etmek için anadili konuşucuları tarafından işletilen kurallar aşağıdaki gibi formülleştirilebilir:

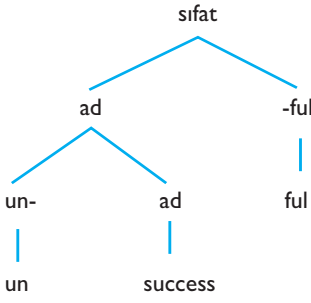
(7)

Birinci aşama: Eylem + ucu → Ad

İkinci aşama :Ad + luk →Ad

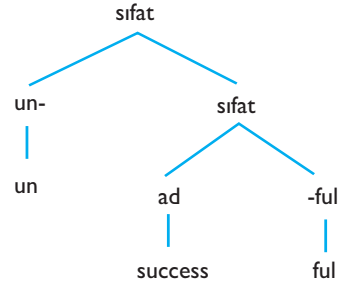
Şimdi de İngilizcedeki unsuccessful 'başarısız' sözcüğünün yapısını inceleyelim. İçinde olumsuzluk anlamı taşıyan *un-* önekini ve addan önad yapan *ful-* son ekini barındıran bu sözcüğün yapılanmasına ilişkin iki olasılık düşünülebilir:

Şekil 3.8a

Unsuccessful sözcüğünün olası dizim ağacı

Şekil 3.8b

Unsuccessful sözcüğünün olası dizim ağacı

Her iki şema da *unsuccessful* sözcüğünün oluşumunu iki aşamalı olarak göstermektedir. Birinci aşamanın çıktısı (8a) da bir ad olan *success* köküne *un-* öneki bitişerek oluşan **unsuccess*, (8b) de ise *success* köküne *-ful* son eki bitişerek oluşan *successful* türevidir. İkinci aşamanın çıktısı olan *unsuccessful*, (8a) da birinci aşamanın çıktısı olan **unsuccess* adına *-ful* eklenerek (8b) de ise birinci aşamanın çıktısı olan *successful* sıfatına *un-* önekini ekleyerek oluşturulmuştur. Hangi çözümlemenin doğru sıralamayı verdiği karar verebilmek için yine eklerin taban seçimine ilişkin kurallara erişim gereklidir. İngilizcede *-un* eki yalnızca sıfatlara ve eylemlere eklenebilir. Bu yüzden, örneğimizde sözcüğün en başında görünse de, *un-* aslında tabana en son eklenendir. Sözcüğün kökü olan *success* bir addır ve *un-* ile birleşmeden önce *-ful* ekini alarak sözcük türünün addan sığata dönüşmesi gerekmektedir. Öyleyse, bu sözcük *success*, *successful*, *unsuccessful* sıralamasıyla türemiştir. Birinci çözümleme önekin bir ada eklenmesiyle dilbilgisidışı bir yapı olan **unsuccess* sözcüğünü tırettiği için elenmelidir. İkinci çözümlemenin verdiği bilgileri işletilen sözcük yapma kurallarıyla birlikte bir kez de ayrıçlı şemada gösterelim:

(8)

[un [successful]]

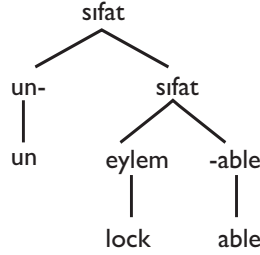
Ad + ful → Sıfat

un + Sıfat → Sıfat

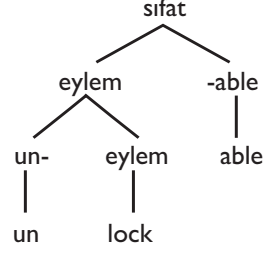
Yapısal bulanıklık, birden fazla yapılanma biçimine izin vererek birden fazla anlam ortaya çıkmasına neden olan durumdur.

Sözcüklerin içyapısının aşamalı bir düzende incelenmesinin gerekliliği **yapısal bulanıklık** söz konusu olduğunda daha da netleşmektedir. Aşağıdaki çözümlmeleri karşılaştıralım:

Şekil 3.9a

Şekil 3.9b

Bu yapılanmalar aşamalı olarak aşağıdaki çıktıları türetmektedir:

(9)

Şekil 9 (a)

lock (eylem)

lockable (sıfat)

unlockable (sıfat)

'kilitlemek'

'kilitlenebilir'

'kilitlenemez'

Şekil 9 (b)

lock (eylem)

unlock (eylem)

unlockable (sıfat)

'kilitlemek'

'açmak'

'açılabilir'

Her iki çözümlemenin de dilbilgisel olması İngilizcede *un-* önekinin hem eylemler hem de sıfatlarla bitişebilmesinden kaynaklanmaktadır. Dikkat edilirse, aynı sözcük parçaları aynı sırada kullanılmakta, ana budak olan 'sıfat' ve sonuncul bileşenler '*un-*, *lock*, *-able*' aynı kalmaktadır. Yani, her iki durumda da '*un-*, *lock* ve *-able*' kullanılarak birer sıfat türetilmektedir. Buna rağmen, iki ayrı anlam ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, sözcük çözümlemelerinde ara bileşenlerin düzenlemesindeki hiyerarşik yapılanma da dikkate alınmalıdır. Aksi halde aynı biçimbirimlerin aynı sırada kullanılmasından birden fazla anlam çıkması mümkün olmayacaktır. Aşağıda sırasıyla Şekil (9a) ve (9b) de çizilen anlamların ayrıçlı gösterimi ve işletilen sözcük yapma kuralları verilmektedir:

(10)

a. [un [lockable]]

1. aşama: Eylem + able → Sıfat

2. aşama: un + Sıfat → Sıfat

b. [[unlock] able]

1. aşama: un + Eylem → Eylem

2. aşama: Eylem + able → Sıfat

1. Aşağıdaki sözcükler neden dilbilgisel değildir?

Türkçe : *billerim

İngilizce: *readser

2. *Yetinmezlik* sözcüğünün hiyerarşik yapısını dizim ağacı ve ayraçlama teknikleriyle gösteriniz, türetim kurallarını yazınız.

3. Aşağıdakilerden hangisi doğru bir sıralama kuralıdır?

a. türetimsel önek+çekimsel önek+kök+çekimsel sonek+türetimsel sonek

b. kök+çekimsel önek+türetimsel önek+çekimsel sonek+türetimsel sonek

c. kök+türetimsel önek+çekimsel önek+türetimsel sonek+çekimsel sonek

d. kök+türetimsel önek+türetimsel sonek+çekimsel önek+çekimsel sonek

e. çekimsel önek+türetimsel önek+kök+türetimsel sonek+çekimsel sonek

ALTBİÇİMLİK: BİÇİMBİRİMLERİN GERÇEKLİK KAZANMASI

Bu, işleyişi sistemli ve basit gibi görünen biçimbilgisel süreçleri karmaşıklaştıran durumlardan biri aşağıdaki gösterilmiştir:

(11)

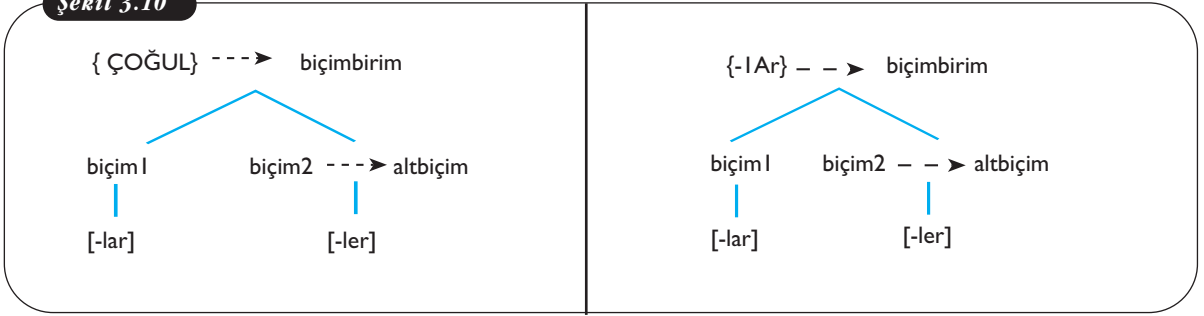
TEKİL	ÇOĞUL	TEKİL	ÇOĞUL
baş	baş-lar	el	el-ler
kız	kız-lar	dil	dil-ler
kol	kol-lar	göz	göz-ler
kuş	kuş-lar	gül	gül-ler

-lar ve *-ler* farklı biçimleri olan ekler oldukları için, bunları ilk bakışta ayrı biçimbirimler olarak tanımlamak mümkün gibi görünse de daha dikkatli ele alındığında, aralarında bir anlam karşıtlığı olmadığı görülür. Yani, *başlar* ve *eller* arasındaki anlam farkı eklerin değil tabanların anlam farkından kaynaklanmaktadır. Bu eklerin her ikisi de 'birden fazla' bilgisini vermektedir. Eklerdeki biçim farkı beraberinde bir anlam farkı getirmediğinden, bunlar ayrı biçimbirimler olamazlar. Bu durum (10) daki diğer örnekler için de söz konusudur. Öyleyse, biçimbirim tanımının iyileştirilip bu değişiklikleri de kapsar hale getirilmesi gerekmektedir. Bu noktada dilbilimciler bir soyutlama yoluna giderek sorunu gidermeye çalıştılar. Yeni tanımıyla biçimbirim artık dilde değişik biçimlerde ifade edilen soyut bir kavramdır. (Harris 1942: 171; Hockett, 1947: 322; Nida, 1948: 421). Atom benzetmemize geri dönersek, atom sözcüğü her ne kadar 'daha küçük parçacıklara bölünemeyen' gibi bir anlam taşısa da, çağdaş bilimde atom 'atomaltı parçacıkların birleşimi' olarak tanımlanır. Sözcüklerin atomları olan biçimbirimler de biçimbirimaltı parçacıkların birleşimi olarak tanımlanabilir. Yani, bir biçimbirimin tüm değişikliklerinin toplamı o biçimbirimin kendisini oluşturur. Bir biçimbirim ile kendisini gerçekleştiren değişiklikleri arasındaki ilişkiye **altbiçimlik**, biçimbirimi gerçekleştiren somut yapıları **biçim**, değişikliklerin oluşturduğu gruba **altbiçim kümesi**, bu kümenin her bir üyesine de **altbiçim adı** verilir. Biçimbirimler ya yerine getirdikleri anlam veya işlevin adıyla ya da gerçek dilde kullanılan altbiçimlerden biriyle küme ayracı içinde gösterilirler: {ÇOĞUL} ya da {-lar} gibi. Biçimbirimler tıpkı sözlükbirimler gibi soyut simgelerdir. Bunları görmek duymak mümkün değildir. Biçimler ise sözcükbiçimler gibi somut yapılardır ve köşeli ayraç içinde gösterilirler: [-lar], [-ler] gibi.

Biçim, soyut biçimbirimin dilde yansımaları olarak ortaya çıkan fiziksel olgudur. Biçimbirimin yazılarak ya da sesletilerek yüzeye çıkmış kısmıdır. Aynı biçimbirimin sadece tanımlanmış ortamlarda ortaya çıkan biçimleri ise o biçimbirimin değişiklikleri, yani altbiçimleridir. Bunlara biçimbirimcik de denir. Altbiçim ve biçim terimleri temelde aynı olup takım üyeliği bağlamında ilki, bundan bağımsız atflarda ikincisi tercih edilir.

Biçimbirimler ve altbiçimleri arasındaki ilişki aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Şekil 3.10

Bu şema bir spor takımının üyelerinin dağılım şeması gibi düşünülebilir. Takımın oyuncuları birbirlerinin karşısında değil yanındadır, bu yüzden de birbirlerini tamamlayarak birlikte bir bütünü oluştururlar. Biçimbirim altı parçalar da karşılık değil bütünlük ilişkisi sergilerler. Yani bunlar farklı anlamlar taşıyan farklı yapılar değil, aynı anlam veya işlev içeriğine sahip ve toplamda bir bütünü, yani temsil ettikleri biçimbirimi, oluşturan yapılardır. Karşıtsal yapılar biri birlerinin yerine kullanılabilirler, ancak altbiçimler gibi **bütünleyici dağılım** ilişkisi içinde olan birimler için bu söz konusu değildir. Yani, *-lar* ve *-ler* birbirlerinin yerine kullanılan değil birbirlerini tamamlayan birimlerdir: *-lar* olmasaydı *baş*, *kız*, *kol*, *kuş* sözcüklerinin çoğulu, *-ler* olmasaydı da *el*, *dil*, *göz*, *gül* sözcüklerinin çoğulu yapılamayacaktı. İkisi birlikte Türkçedeki {ÇOĞUL} kavramını oluşturan bir takımdır. Bu yüzden, birinin kullanıldığı yerde diğeri kullanılamaz. *El* yerine *diz*, *göz*, *gül* kullanılıp anlamları farklı olan ama yine kurallı yapılar elde edilebilirken, bu sözcükler içinde *-ler* yerine *-lar* kullanılırsa **ellar*, **dizlar*, **gözlar*, **güller* gibi, *-ler* yerine *-lar* kullanılırsa da **başler*, **kızler*, **koller*, **kuşler* gibi dilbilgisi dışı yapılar üretilir. Bu yüzden altbiçimler birbirlerinin dışlayıcı olarak anılırlar. Bu değişkenlik sadece eklerde değil tabanlarda da ortaya çıkabilir ve **kök altbiçimliği** olarak anılır. Örneğin, Türkçede seslem başında ötümlü olan *b*, *d*, *g* sesleri seslem sonunda ötümsüzleşir:

Bütünleyici dağılım, bir biçimin olduğu konumda diğer biçimin kullanılmasını yasaklayan dağılımdır.

(12)	kitab-ı	kitap
	damad-ı	damat
	uçak-ı	uçak

Kitap ve *kitab*, *damat* ve *damad*, *uçak* ve *uçak* çiftleri aynı anlamı taşıyan bağımsız biçimbirimin farklı biçimleridir.

Değişkeleri olan bağımlı ve bağımsız biçimbirimler olduğu gibi, değişkeleri olmayanlar da vardır. Örneğin, Türkçedeki *düş* ve *iş* bağımsız biçimbirimleri ve İngilizcedeki sıfatlardan ad yapan türetim eki *-ness* ve süreklilik eki *-ing* bunlar arasındadır:

Şekil 3.11

Türkçe ve İngilizcede değişkeleri olmayan biçimbirimler: *-(I)ş*, *-ness* ve *-ing*

{düş}	{iş}	{-ness}	{-ing}
biçim	biçim	biçim	biçim
[düş]	[iş]	[-ness]	[-ing]

Altbiçimliği Doğuran Süreçler

Sesbilimsel Koşullanma

Türkçe çoğul bilgisi taşıyan [-lar] ve [-ler] biçimlerindeki ünlü seçimi, ünlü uyumu kurallarına koşut olarak kendilerinden önce gelen ünlünün özellikleri tarafından belirlenmektedir. Gerek bu eklerin (11) de gösterilen dağılımından, gerekse de sezgisel anadili bilgilerinden yola çıkarak, [-lar] biçiminin *a, ı, o, u* ve [-ler] biçiminin de *e, i, ö, ü* seslerinden sonra kullanıldığı görülebilir (Bkz. Sesbilim Ünitesi). Öyleyse, bunların dağılımı **sesbilimsel koşullanma** yoluyla gerçekleşmektedir. Bu işlem sesbilimin ve biçimbilimin kesiştiği ve ses kurallarının eklerdeki ses değişimlerini yöneterek biçimbilimin alanıyla kesiştiği bir süreçtir. Bir biçimbirimin değişkelerinde ortaya çıkan bu tür ses değişimleri **biçimsel sesbilim** adı altında incelenmekte ve bunları simgeleyen birimler de **biçimsel sesbirim** olarak anılmaktadır. Biçimbirimler, değişen biçimler kümesi ise biçimsel sesbirimler de değişen sesler kümesi olarak tanımlanabilir ve bu değişkenliğin göstergesi olarak da büyük harflerle yazılır (Harris, 1942: 170; Harris 1951: 219, 226; Lass, 1984: 57-8). Öyleyse, biçimbilim çalışmalarında Türkçede çoğul bilgisi veren biçimbirim, içerdiği sesbiçimbirim de gösterilerek [-LAR] şeklinde yazılır. Biçimbirimi simgeleyen bu soyut sembol, bulunduğu ortamın gerektirdiği biçimsel sesbilim süreçlerinden geçerek değişime uğrar ve dilde [-lar] ya da [-ler] biçiminde somutlaşarak ortaya çıkar.

Sesbilimsel koşullanma, altbiçimin sesbilim kuralları tarafından yönetildiği durumdur.

Dilbilgisel / Biçimbilimsel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri arasındaki seçim bazen de dilbilgisel bağlam tarafından belirlenir. Örneğin, İngilizcedeki *take* 'almak' ve *shake* 'sallamak' eylemlerinin *took* ve *shook* biçimlerini gerekli kılan koşul geçmiş zaman bilgisi ile birleşme zorunluluğudur.

Dilbilgisel koşullanma, altbiçimin dilbilgisi kuralları tarafından yönetilmesi durumudur.

Sözcüksel Koşullanma

Bir biçimbirimin değişkeleri bazen de tabanın özellikleri ya da özelliksizliği tarafından belirlenir. Örneğin Farsçadaki çoğul eki [+İNSAN] ya da [-İNSAN] özellikleri taşıyan adlara göre sırasıyla [-an] ve [-ha] olarak gerçekleşir:

Sözcüksel koşullanma, altbiçimin sözcüklerin anlam özellikleri tarafından yönetilmesi durumudur.

(13)

geda	'dilenci'	geday-an	'dilenciler'
gorbe	'kedi'	gorbe-ha	'kediler'

(Haspelmath, 2002:28)

Tabanın özelliksizliği ise değişkenliğin bir kurala bağlanamaması durumundan kaynaklanmaktadır. Örneğin, İngilizcedeki bitmişlik bilgisi çoğu eylemde [-ed], bazen de [-en] biçimiyle gösterilir: *added, grabbed, written, gotten* gibi. Bu durumda [-en] değişkesinin kullanımını gerektiren eylemler kural dışı bir azınlık olarak listelenmelidir.

Aşağıdaki sözcüklerde bağımlı biçimbirimleri ve anlamlarını belirleyiniz. Varsa altbiçimlerini gösterip bunların ortaya çıkma koşullarını anlatınız.

elim	gözüm	başım	kolum
dilim	dünüm	kızım	kulum
annem	ütüm	babam	solom
keçim	mösyöm	açım	konum

DİĞER BİÇİMBİLİMSEL SÜREÇLER

Genellikle biçimbirim sayısı ile bunları gerçekleştiren biçimlerin sayısında bire bir eşleşme olsa da bunun söz konusu olmadığı durumlar da vardır: (1) Dilde bazı anlamlar biçimbirimlerin sıralanmasıyla değil biçimbilimsel süreçler yoluyla ifade edilirler (Nida, 1946: 54). **Ünlü değişimi** buna bir örnek olarak gösterilebilir. Almanca'da *anne* sözcüğünün çoğulu, ilk ünlünün [+ART] özelliği [-ART] özelliğine dönüşerek gerçekleşir: *Mutter* 'anne' / *Mütter* 'anneler'. (2) Bazen de görülebilir biçim karşılığı olmayan biçimbirimler vardır. Bunlar da **sıfır biçim** olarak anılırlar (Bloomfield, 1935: 209). Örneğin, İngilizcede *I set the table yesterday* 'Dün masayı kurdum' ile *I set the table everyday* 'Hergün masayı kurarım' arasındaki anlam farkı, eylem üzerinde {PAST} ya da {PRESENT} biçimbiriminin somut bir biçimi görünmediğinden belirteç yardımıyla anlaşılmaktadır. Türkçede de *Hergün masayı kurarım* ve *Hergün masayı kurar* arasındaki kişi bilgisi farkı, birinci tümcedeki eylemin barındırdığı [-im] ve ikinci tümcedeki eylemin taşıdığı [-Ø] biçimi arasındaki karşıtlık sayesinde anlaşılmaktadır. (3) Bunun tersi olan durumlarda da biçimbirim karşılığı olmayan **boş biçimler** kullanılırlar (Hockett, 1947: 333). Örneğin, İngilizcedeki *fact-u-al* 'olgu-sal' sözcüğündeki [u] biçiminin karşıladığı bir anlam ya da görev olmasına rağmen, adlardan ön ad yapan [-al] ekinden önce kullanılmaktadır. (4) Bazen de aynı biçim, farklı biçimbirimleri gerçekleştirmek için kullanılabilir. Örneğin, İngilizcede *talks* 'konuşur' sözcüğüneki [-s] biçimi iki bilgiyi birden barındırır: üçüncü tekil şahıs ve geniş zaman. Bu yüzden de bunlara **alaşım biçimler** denmektedir (Hockett, 1947: 333). Öyleyse, bir sözcüğü oluşturan biçimbirim ve biçim sayısı aşağıdaki gibi değişkenlik gösterebilir:

Ünlü dokusu değişimi, sözcük içi ses değişimlerinin bir biçimbirime karşılık gelmesidir.

Sıfır biçim, söyleyişte sesletilmeyen ama karşıtsal anlam taşıdıkları için anadili konuşucuları tarafından varlığı bilinen biçimbirimdir.

Boş biçim, söyleyişte sesletilen ancak biçimbirim karşılığı olmayan biçimlerdir.

Alaşım biçim birden fazla biçimbirime karşılık gelen tek biçimdir.

Tablo 3.12
Biçimbilimsel ve
Biçimbirimsel
Çözümleme

	Biçimbilimsel çözümleme	Biçimbirimsel çözümleme
Eller	el-ler (2 biçim)	{EL} + {ler} (2 biçimbirim)
Mütter 'anneler'	Mütter (1 biçim)	{MUTTER} + {çoğ} (2 biçimbirim)
factual 'olgu-sal'	Fact-u-al (3 biçim)	{FACT} + {-al} (2 biçimbirim)
talks 'konuşur'	Talk-s (2 biçim)	{TALK} + {genişzaman} + {3.şahıs} + {tekil} (4 biçimbirim)

Özet

Sözcüklerin biçimbirim yapısını tanımak ve seslem yapısıyla karşılaştırmak.

Biçimbirimler sözcükleri oluşturan en küçük so-yut dilsel birimlerdir. Tekrarlanabilirlikleri, anlamlılıkları, karşıtsal dağılımları önemli ayırıcı özellikleridir ve biçimbirimleri tanıma ölçütü olarak kullanılabilir. Yine sözcük parçaları olarak tanımlanan seslemler sesbilim öğeleridir. Her zaman anlamları olmadığından biçimbilimin çalışma konusuna girmezler. Örneğin, *ev-ler-de* sözcüğünün seslem yapısı birebir biçimbirim yapısıyla çakıştığından, bütün seslemler anlamlıymış gibi görünse de bunun dizgesel bir özellik olmadığı *e-vin-de* ve benzeri örneklerden kolaylıkla anlaşılabilir.

Biçimbirim çeşitlerini tanımlayıp ayırt etmek.

Biçimbirimler konum ve duruşlarına göre bağımlı ve bağımsız olarak iki alt kümeye ayrılırlar. *Dilbilim* sözcüğünde {DİL} ve {BİL} bağımsız, {-Im} bağımlı biçimbirimdir. Bağımlı biçimbirimler çekimsel ya da türetimsel önek, içek ve sonek; bağımsız biçimbirimler ise sözcük olarak ortaya çıkarlar. Bu iki grup öğelerinden anlamsal içeriği olanlar sözlüksel, görevsel içeriği olanlar ise dilbilgisel biçimbirim olarak sınıflandırılırlar.

Biçimbirimlerin aşamalı kullanımını örneklen-direrek açıklayabilmek.

Anadili konuşucuları yalnızca sözcükleri değil bunların içyapılarına ilişkin kurallara da erişimleri vardır. Bunlardan biri sözcük parçalarının sıralanmalarına ilişkindir. Sözcükleri oluşturan biçimbirimler hiyerarşik bir düzen içinde sıralanırlar. Örneğin, türetim ekleri çekim eklerinden önce, sayı ekleri durum eklerinden önce konumlanır. Eylem çekimlerindeki sıralama çatı, görünüş, zaman, kip, kişi ve sayı şeklinde ortaya çıkar. Türetim eklerindeki sıralanmanın belirleyicisi olarak da eklerin konu kapsamı ve taban seçimi gösterilir. **Dilbilimlerci*, **biçimbilimcideler*, **araştırır* gibi sıralanmaların dilbilgisidişi olmaları bu örneklerde sırasıyla çekim ekinin türetim ekinin, durum ekinin sayı ekinin ve zaman ekinin çatı ekinin önce konumlanmasından kaynaklanmaktadır. Quechua dilinde *-sci-rpari-*

'yardım-etki' ve *rpari-schi* 'etki-yardım', sıralamalarındaki tercih ise türetim ekinin konu kapsamıyla ilgilidir. 'Çalışmaya yardım' anlamı *llank* 'çalışmak' eylemiyle *llank a-schi-rpari*, 'unutmaya yardım' anlamı ise *qunqa* 'unutmak' eylemiyle *qunqa-rpari-schi* şeklinde bir sıralama gerektirir. (Booj: 2005: 72).

Altbiçimlik sürecini ve altbiçim kavramını örneklendirerek açıklayabilmek.

Altbiçimlik, tek bir biçimbirimin türlü koşullamalara bağlı olarak yüzey yapıda değişik biçimler alması sürecidir. Türkçedeki {-sIz} biçimbiriminin sesbilimsel koşullanmayla [-sız], [-siz], [-suz], [-süz] biçimlerinde ortaya çıkması buna örnek olarak gösterilebilir: *parasız*, *emeksiz*, *kurtsuz*, *çöpsüz*. Bu sözcüklerde kullanılan dört değişikden her biri {-sIz} biçimbiriminin altbiçimidir. Altbiçimler biçimbirimlerden farklı olarak karşıtsal değil bütünlüyci dağılımdadırlar. Yani, bu örneklerde {-sIz} yerine {-Il} biçimbirimini kullanılarak *paralı*, *emekli*, *kurtlu*, *çöplü* sözcükleri oluşturulabilir ancak birbirlerinin dışlayıcı olan altbiçimler karşıtsal olarak kullanılamazlar: **parasız*, **parasuz*, **emeksiz*, **emeksüz*, **kurtsuz*, **kurtsız*, **çöpsüz*, **çöpsiz*. Öyleyse, aşağıdaki gibi bir genelleme yapılabilir:

X biçimi Y biçimbiriminin bir üyesiyse, X Y nin bütünlüyci dağılımda olan bir biçimbirimciğidir.

Altbiçimliği doğuran süreçleri örneklendirerek açıklayabilmek.

Bir biçimbirim yüzey yapıya çıkarken sesbilimsel, dilbilgisel / biçimbilimsel ve sözlüksel koşullanmalardan etkilenerek farklı şekiller alır:

- İngilizce *a table* 'bir masa' ve *an apple* 'bir elma' örneklerindeki *a/an* değişimi, önce gelen sesin ünlü ünsüz olmasına bağlandığından sesbilimsel koşullanma;
- Almanca *ein grosser Wagen* 'büyük bir araba' (eril), *ein grosse Schlange* 'büyük bir yılan' (dişi) örneklerindeki *-er/-e* değişimi, cinsiyet ulamına bağlandığından dilbilgisel / biçimbilimsel koşullanma;
- İngilizce *editorial* 'yayıncıyla ilgili', *doctoral* 'doktorlukla ilgili' örneklerindeki *-ial/al* değişimi taban sözcüklere bağlandığından sözcüksel koşullanma altında gerçekleşmektedir.

Kendimizi Sıyalım

1. -CI biçimbirimi aşağıdakilerden hangisinde kullanılmamıştır?

- sancı
- öncü
- falcı
- oduncu
- kemancı

2. Aşağıdaki dil örnekleri Macarcada yönelme ekinin dağılımını göstermektedir.

<i>öröm</i>	'neşe'	<i>örömnék</i>	'neşeye'
<i>idő</i>	'zaman'	<i>időnek</i>	'zamana'
<i>tömég</i>	'kalabalık'	<i>tömégnek</i>	'kalabalığa'
<i>báz</i>	'ev'	<i>báznak</i>	'eve'
<i>varóz</i>	'şehir'	<i>városnak</i>	'şehre'
<i>mókus</i>	'sincap'	<i>mókusnak</i>	'sincaba'

(Jensen, 1990: 163)

Yönelme anlamını veren biçimbirim aşağıdakilerden hangisidir?

- [-nek]
- [-nak]
- [-nek] ve [-nak]
- {-nEk}
- {Ek}

3. Aşağıda hangi biçimbilimsel süreç gözlenmektedir?

Almanca *das Kloster* 'debliz' *die Kloster* *debilzer*

İngilizce *man* 'adam' *men* 'adamlar'

Türkçe *sen* 'ikinci tekil' *sana* 'ikinci tekil-yönelme'

- Boş biçim ekleme
- Sıfır biçim ekleme
- Alaşım biçim ekleme
- Ünlü değişimi
- Kök altbiçimliliği

4. - 7. Soruları aşağıdaki veriye dayalı olarak yanıtlayınız. *Batı Avustralya'da konuşulan Yingkarta dilinde tamlayan / yönelme eki adı verilen bir biçimbirim adlarla kullanıldığında -ngu şeklinde ortaya çıkarken ad ve sıfatlarla kullanıldığında aşağıdaki biçimlerde görülmektedir:*

ADLAR

<i>mantu</i>	<i>mantuwu</i>	'et'
<i>papa</i>	<i>papawu</i>	'su'
<i>pipi</i>	<i>pipiwu</i>	'anne'
<i>thuthu</i>	<i>thuthuwu</i>	'köpek'
<i>kurtan</i>	<i>kurtanku</i>	'çanta'
<i>majun</i>	<i>majunku</i>	'kaplumbağa'
<i>nyanyjil</i>	<i>nyanyjilku</i>	'kadın'

SIFATLAR

<i>pika</i>	<i>pikawu</i>	'basta'
<i>ngintbirn</i>	<i>ngintbirnku</i>	'soğuk'
<i>mangkurr</i>	<i>mangkurrku</i>	'üç'

(Bauer, 2003: 21)

4. Tamlayan/yönelme ekinin altbiçimleri hangileridir?

- ngu, -wu
- wu, -ku
- ngu, -wu, -ku
- ngu-, wu-, ku-
- ngu-, -wu-, -ku-

5. Altbiçimler hangi koşullanma altında ortaya çıkmaktadır?

- Sesbilimsel
- Dilbilgisel
- Sözcüksel
- Dilbilgisel ve sesbilimsel
- Sesbilimsel ve sözcüksel

6. *Purlijiman* 'polis' sözcüğünün tamlayan/yönelme durumu aşağıdakilerden hangisidir?

- purlijimanku*
- purlimanwu*
- kupurlijiman*
- wupurlijiman*
- purlikujiman*

7. *Kartu* 'adam' sözcüğünün tamlayan/yönelme durumu aşağıdakilerden hangisidir?

- wukartu
- kartuwu
- kartungu
- kartuku
- kukartu

8.-9. Sorular aşağıdaki veriye dayalı olarak yanıtlayınız.

de:k 'uyu' *domne:k* 'uyku'
kat 'kes' *komnat* 'kesik'
suo 'sor' *somnuo* 'soru'

(Bauer 2003: 52)

8. Bağımlı biçimin konumuna göre türünü belirleyiniz.

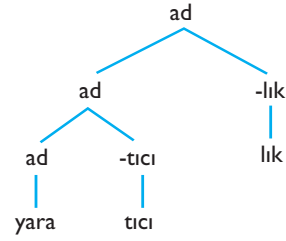
- önek
- içek
- sonek
- türetim eki
- çekim eki

9. Bağımlı biçimin görevine göre türünü belirleyiniz.

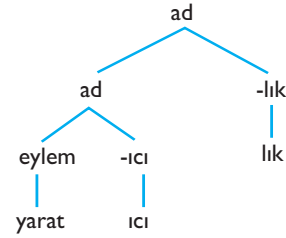
- önek
- içek
- sonek
- türetim eki
- çekim eki

10. Aşağıdakilerden hangisi *yaratıcılık* sözcüğünün aşamalı yapısını gösteren dizim ağacıdır?

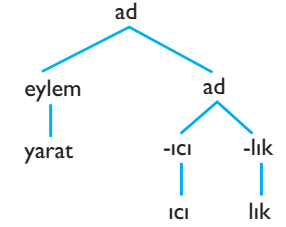
a.

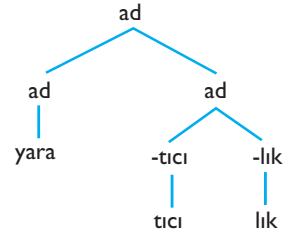
b.

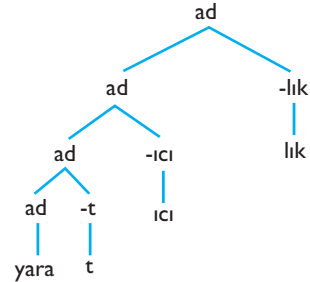
c.

d.

e.

Okuma Parçası

Aşağıdaki deyimleri oluşturan sözcüklerin biçimbilimsel yapısını çözümleyiniz. “Türkçezen” sözcüğünün çözümlemesini anadili konuşucularıyla tartışınız. Zihin sözlüğünüzün ne ölçüde yardımcı olduğunu düşününüz.

Elif Şafak

Bol Deyimli Bir Yazı

Türkçenin birbirinden güzel ve çarpıcı deyimleri, atasözleri, dua ve bedduaları vardır. Kullanırken pek düşünmeyiz ardındaki birikimi, bilgeliği hemen fark etmeyiz belki ama her biri yüzyılların süzgecinden geçerek gelmiştir bugüne; damla damla. Hani bir yabancı kalkıp da anlamını sorsa, çevirmemizi istese bir an için afallarız. Kolay değildir zira onları bir başka dile taşımak. Mesela şu “al gülüm ver gülüm” ya da “külahları değiştirmek.” Ne kadar basit, bir o kadar da eski ve aynı zamanda sarıh. Ama kolaysa gel de tercüme et bakalım. Her birinin etrafında geniş bir kültürel havza var. “bükemediğin eli öpmek” de öyle , yahut “fincancı katırlarını ürkütme...”

“ters nallanmış ata dönesin!”

“Kansız bite dönesin!”

“Uyuz olmuş ite dönesin!”

Nasıl bir hayal gücüyle çıktı bu laflar? Nasıl bir mizah duygusuyla şekil aldılar, aklımı kurcalar. Anadolu'nun dört köşesinde geze geze toplamak lazım bu kelimeleri. Gerçi bunu yapan gönüllüler, dil sevdalıları var. Ama bilgi ve iletişim yüzyılında esas mesele, tüm bu birikimi internete aktarabilmek. Farkında mısınız, internette Türkçe ile ilgili ne kadar az nitelikli kaynak var?

Peki şimdi “Türkçezenler”, yani bu dili kalpten seven ve bu dili bir kıta gibi karış karış gezenler, bir araya gelseler, internette bir forum kursalar, oraya damla damla biriktirdikleri deyimleri, atasözlerini, yöresel ve bölgesel lafları koysalar, aynı zamanda kaybolmasını istemedikleri dilsel nuansları ekleseler, kendi ailelerinden duydukları özgün kelimeleri paylaşırsalar ve böylece ortaya geniş, dinamik, genç ruhlu, global bazlı bir platform çıksa fena mı olur? Madem ki kelimelerle düşünüyor, kelimelerle kendimizi ifade ediyor ve gene kelimelerle hayal kuruyor, muhabbet yayıyor yahut yanlış anlaşıyoruz, bir dilin zenginliği aynı zamanda gönüllerimizin zenginliğidir. Bugün pek çoğumuz şehir insanıyız ama deyimlerimize yakından bakın. Ne kadar çok hayvanlarla ve doğayla ilgili söz var aralarında. “Dananın kuyruğu koptu”, “sinekten yağ çıkarmak”, “eşek sudan gelinceye dek

dövmek”, “kedi olalı bir fare tutmak” ya da “deveye hendek atlatmak...”Severim şu “yılan hikayesi” sözünü. Bu kadar görsel, bu kadar çarpıcı.

“Pire itte, bit yiğitte olur” lafına ne demeli? Ya da “iyi saatte olsunlar”? Anneannemin bol keseden kullandığı deyimler vardır mesela. “Zengini horozu bile yumurtlar” der. İnce bir zekâ, yaramazlık ve mizah dolu. “aç tavuk kendini buğday ambarında görür,” der. Ve ben ne zaman olmadık hayaller peşinde koşsam, yapıstırır hemen “balık kavağa çıkınca.”

Bir de malum boğazına son derece düşkün bir milletiz. Yemekle ilgili o kadar çok deyimimiz var ki! “Tencerede pişirip kapağında yemek,” “ensesinde boza pişirmek,” “muhallebi çocuğu,” dut yemiş bülbüle dönmek,” turp / turşu gibi olmak,” “ayranı kabarmak,” “tok evin aç kedisi” ya da favorilerimden “tuzlayayım da kokmal!” keza başının etini yemek” lafı... Eyüp'ün başının etini yerim bazen, yani zaman zaman, yani devamlı. Ben tatarın kafama pireyi deve yaparım. Pire için yorgan yakarım. Karınca yuvası gibi kaynar içim. Bir gayya kuyusu olur beynim. Seslerden, yankılardan geçilmez. Kurarım da kurarım. Kurdukça içim kararır. En sevmediğim huyumdur. Üzüm üzüm üzülürüm. Uma uma dönerim muma. Anneannemin laflarını düşünürüm o zaman. “Kimseye eğri gözle bakma / her sabah yeniden doğar güneş, eski defterleri karıştırma / yazar ol, meşhur ol, padişah ol fark etmez, yeter ki insan evladı ol / sen sen ol yere düşene tekme atma / kalp kırma, kalp kazan / eski kafalıya yeni laf anlatamazsın evladım / güneş görmemiş yarasaya ışığı tarif edebilir misin? Fütur getirme / kılıç yarası geçer, dil yarası geçmez evladım / dedikoduya metelik, dedikoducuya paye verme / içi çift çarşısı gibi duran kimseden uzak dur / kendine hayrı yok ki sana olsun / eski camlar bardak olur / zaman geçer, devran döner / esamisi okunmaz kem gözlünün yavuz dilinin / sabır ve şükür ve azim insana en çok yakışandır evladım...” Anneannemin, anneannelerimizin lafları su serper yüreğime; yol gösterir, rehberlik eder. Ne zaman içim daralsa ya da aklım bulansa, alırım elime bir deyimler sözlüğü, çekilirim bir köşeye. Her biri zeka ve incelik kokan ama yazarı belirsiz bu kadim sözleri gül koklar gibi çekerim içime.

Kaynak: <http://www.elifsafak.us/yazilar.asp?islem=yazi&id=888>

Kendimizi Sınavım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim ve Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim ve Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimlik ve Diğer Biçimsel Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimlik” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Altbiçimliği Doğuran Süreçler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirim Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Biçimbirimlerde Sıralama” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1. Bütün sözcüklerde ‘dikkat’ anlamını koruyarak tekrarlanan bölüt *care* sözcüğüdür. ‘Dikkatli’ ve dikkatlice’ sözcüklerinin tekrarlanan parçaları *ful*, her iki sözcüğün de paylaştığı ‘bir özelliği taşıma’ anlamına gelmektedir. *Careless* ve *careful* sözcüklerinde *ful* ve *less* karşıtlık ilişkisi içinde olduklarına göre ‘bir şeyin yokluğu, eksikliği’ anlamına gelmesi için *-less* bölümü ‘bir özelliğin varlığı’ anlamını taşıyan *-ful* yerine kullanılmıştır. *Carelessly* ve *carefully* sözcüklerinde tekrarlanan *ly* parçası ise her iki sözcüğün de paylaştığı ‘olarak’ anlamını taşımaktadır. Bulgularımız özetlersek:

Sözcük parçaları:

care - ful care-less care-ful-ly care-less-ly
dikkat - li dikkat-siz ikkat-li-ce dikkat-siz-ce

Anlamları:

care ‘dikkat’ less ‘bir özelliğin yoluğu’
ful ‘bir özelliğin varlığı’ ly ‘olarak’

2. *fearful* ‘korkulu’, *fearless* ‘korkusuz’, *fearfully* ‘ürkekçe’, *fearlessly* ‘korkusuzca’

3. Seslem yapısı: dik-kat, dik-kat-li, dik-kat-siz, dik-kat-li-ce, dik-kat-siz-ce

Biçimbirim yapısı: dikkat, dikkat-li, dikkat-siz, dikkat-li-ce, dikkat-siz-ce

Sıra Sizde 2

1. Bağımsız biçimbirimler: dikkat→sözlüksel, ad; care→sözlüksel, ad

Bağımlı biçimbirimler: Türkçe sonek→-li, -siz, -ce; İngilizce sonek -ful, -less, -ly

2. (a) Yimas: sonek *-wi* (b) Kanuri: önek *nam-*, (c) Bontoc: içek *-um-*

Sıra Sizde 3

Soru 1. Türkçe *-li, -siz* ve İngilizce *-ful, -less* addan sıfat yapan türetim eki

Türkçe *-ce* ve İngilizce *-ly* sıfattan zarf yapan türetim eki,

2. (a) Yimas *-wi* çoğul çekim eki, (b) Kanuri *nam-* sıfattan ad yapan türetim eki,

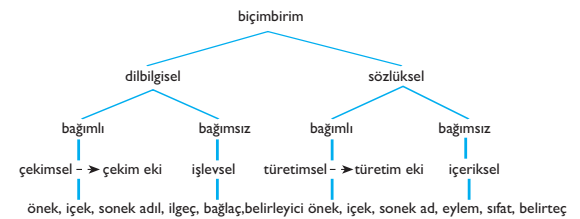
(c) Bontoc *-um-* addan eylem yapan türetim eki

Soru 2

a. *Omu-* tekil adlarla kullanılan bir önek, *-aba* çoğul isimlerle kullanılan bir sonektir. Her ikisi de çekim ekidir.

b. *omulenzi* ‘çocuk’

Sıra Sizde 4

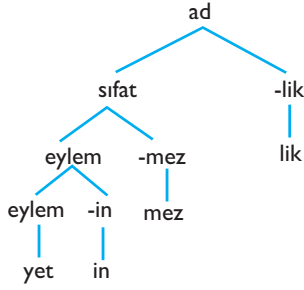

Sıra Sizde 5

yol	-luk
kök / taban	türetim eki
yolluk	-lu
taban	türetim eki
yol	-lar
kök / gövde / taban	çekim eki
yolcu	-lar
gövde	çekim eki

Sıra Sizde 6

1. Kuralsızlık türetim eklerinin çekim eklerinden önce kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Doğru sıralama *bil-im-ler* ve *read-er-s* olmalı
2. dizim ağacı

Ayraçlama→[[[yetin] mez] lik]

Türetim kuralları:

1. aşama : Eylem + in → Eylem
 2. aşama : Eylem + mez→Sıfat
 3. aşama : Sıfat + lık →Ad
3. (e) çekimsel örnek+türetimsel örnek+kök+türetimsel sonek+çekimsel sonek

Sıra Sizde 7

Biçimbirim: çekim eki {-(D)m}

Anlamı: Birinci tekil kişi, iyelik eki

altbiçimleri: [-ım], [-im], [-um], [-üm], [-m]

Sesbilimsel koşullanma:

ünsüzle biten tabanlarda

a ve ı dan sonra [-ım]

e ve i den sonra [-im]

o ve u dan sonra [-um]

ö ve ü den sonra [-üm]

ünlüyle biten tabanlardan sonra [-m]

Sıra Sizde 8**biçimbilimsel**

Süçü 1 biçim
Süçü-rek 2 biçim
Ol 1 biçim

biçimbirimsel

1 biçimbirim→{SÜÇÜ}
2 biçimbirim →SÜÇÜ+{rek}
2 biçimbirim→{1. şahıs}+{tekil}

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksu-Koç, A & Slobin, D. I. (1985) *The Acquisition of Turkish*. In D. I. Slobin (Ed) *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*, Vol I: *The Data*. London: Lawrence Erlbaum.
- Anderson, S: R. (1982). "Where's morphology?" *Linguistic Inquiry*, 13: 571-612.
- Aronoff (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2003) *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Bazell, C. E. (1953) *Linguistic Form*. İstanbul: İstanbul Press.
- Bloomfield, L. (1926) "A set of postulates for the science of language", *Language* 2 (3), 153-164.
- Bloomfield, L. (1935) *Language*. London: Allen Unwin.
- Booj, G. (2005) *The Grammar of Words*. Oxford: OUP.
- Bybee, J. (1985) *Morphology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gleason, H. A. (1955) *Workbook in Descriptive Linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston Inc.
- Greenberg, J. (1960) A Quantitative approach to the morphological typology of language. *IJAL* 26. 178-194.
- Greenberg, J. (1966) Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. Greenberg (ed.) *Universals of Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Halle, M. (1973). "Prolegomena to a theory of word-formation." *Linguistic Inquiry* 4, 3-16.
- Harris, Z. (1951) *Methods in structural Linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- Haspelmath, M. (2002) *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Hockett, C. F. (1947) "Problems of Morphemic Analysis" *Language*, 23, (4), 321-343.
- Lass, R. (1984) *Phonology*. Cambridge: CUP.
- Lieber, R. (1992) *Deconstructing Morphology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyons, J. (1968) *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977) *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Matthews, P. (1991) *Morphology*. Cambridge: CUP.
- Nida, E. A. (1946) *Morphology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

- Nida, E. A. (1948) "The Identification of Morpheme".
Language, 24 (4), 414-441.
- Robins, R. H. (1964) *General Linguistics*. London:
Longmans.
- Strang, B. M. H. (1969) *Modern English Structure*.
London: Edward Arnold.
- Yule, G. (1996) *The Study of Language*. Cambridge:
CUP.
- Zellig, H. (1942) "Morpheme Alternants in Linguistic
Analysis". *Language*, 18, (3), 169-180
- Zimmer, K. E. (1964) Affixal Negation in English and
Other Languages. An Investigation of Restricted
Productivity. Supplement to *Word* 20 (2): No. 5

Yararlanılan İnternet Kaynakları

<http://wals.info/>

4

Amaçlarımız

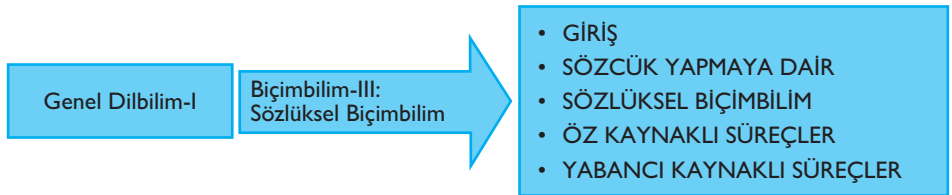
Bu üniteyi tamamladıktan sonra insan dilindeki;

- Sözcük yapma sürecinin bileşenlerini açıklayabilecek;
- Öz kaynaklı sözcük yapma yollarından türetme sürecini açıklayıp örneklendirebilecek;
- Öz kaynaklı sözcük yapma yollarından bileşme sürecini açıklayıp örneklendirebilecek;
- Yabancı kaynaklı sözcük yapma süreçlerini ayırt edip örneklendirebilecek bilgi ve becerileri kazanmış olacaksınız.

Anahtar Kavramlar

- Sözlüksel biçimbilim
- Türetme
- Önekleme
- İçekleme
- Sonekleme
- Sıfır türetim
- İşleklik
- Tıkama
- Yineleme
- İkileme
- Gerioluşum
- Kırpma
- Başlık kısaltma
- Karma
- Ödünçleme
- Ödünçleme çeviri
- Bileştirme
- Baş
- Geçirimli
- Geçirimsiz
- İçmerkezli
- Dışmerkezli
- Basit sözcük
- Karmaşık sözcük

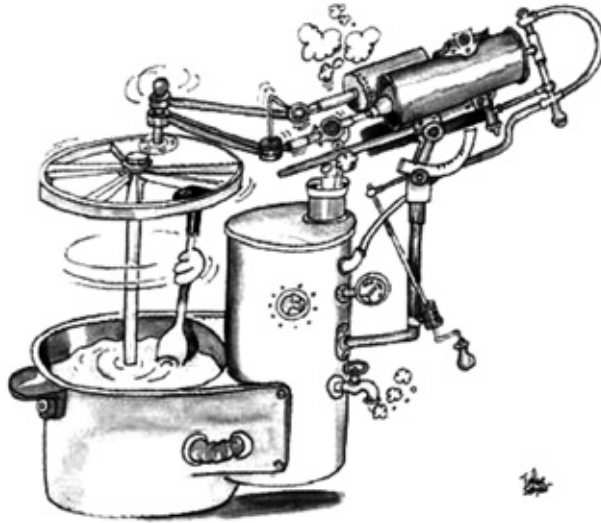
İçerik Haritası

Biçimbilim-III: Sözlüksel Biçimbilim

GİRİŞ

İnsan dili başlangıç noktası itibarıyla devingendir. Toplumlar ve ihtiyaçları değişkenlik gösterdiği sürece, bunu karşılayacak dilsel hareketlilik de kaçınılmazdır. Bu durum 'dilde değişmez kusursuzluk' arayışında olan kuralcı yaklaşımı benimseyenleri tedirgin etse de, gerçekte onlara da fazla bir seçenek bırakmamaktadır. Zira değişim, yaşayan bir dilin değişmez doğrusudur (Hockett, 1958: 368). İnsan dilinin farklı düzeylerde gerçekleşen değişimlerinden sözcükle ilgili olanları sözlük biçimbilim kapsamındadır. Dile aralıksız olarak yeni sözcükler eklenir ve artık işlevselliğini kaybetmiş olan eskileri zaman içinde dışlanarak kaybolur. Yok olan sözcükler pek fark edilmezken, yeni yapılan sözcükler daima dikkat çeker ve sözlükbilimcilerin inceleme konusu olurlar. Kurum ve kurullarca, bunları da kapsayan dağarcığı güncellenmiş yeni basım sözlükler hazırlanmasına özen gösterilir. Peki ama sözcük yapımı nasıl bir süreçtir? Yeni bir sözcük nasıl yapılır? Diyelim ki, aşağıdaki gibi bir ürün tasarlandı ve sizden de buna bir ad vermeniz istendi. Tarhana çorbası pişirirken karıştırma işlevini kendi kendine yerine getirecek olan böyle bir mutfak gereci için nasıl bir ad düşünürdünüz?

Resim 4.1

Kaynak:

<http://www.teknolojivebilim.com/teknolojivebilim/597-zibni-sinir-projeler.aspx>

İnsan beyninin nesnelere diğer nesnelere ortaklık ve farklılıklar doğrultusunda algılama eğiliminden (Marchand, 1969: 11) olsa gerek, kendilerinden sorulduğunda bu gereç için bir kısım anadili konuşucusu tarafından *otomatik tarhana tenceresi*, birçoğu tarafından da *otomatik tarhana karıştırıcısı* seçeneği önerilmiştir. *Otomatik tarhana tenceresi* bir tencedir ama onu diğer tencerelerden farklı kılan unsur otomatik oluşu ve tarhana tenceresi oluşudur. *Otomatik tarhana karıştırıcısı* da bir karıştırıcıdır ama otomatiktir ve tarhana karıştırmak içindir. Gelin bu sonuca nasıl varıldı anlamaya çalışalım. Türkçede *tarhana* ve *tencere* sözcükleri iki farklı nesnenin göstergesi olarak kullanılırken, örneğimizdeki adlandırma sürecinde yeni bir anlamı karşılamak üzere bir araya getirilmişlerdir. Öyleyse bileştirme anadili konuşucuları tarafından kullanılan bir sözcük yapma yolu olmalıdır. Bileştirme yapılırken kavramın merkezinde olduğu düşünülen nesneye göre farklı sıralamalar, nesnenin benzerleriyle ayrıldığı özelliği vurgulamak üzere de niteleyiciler kullanılmıştır. Ürünü tencere olarak algılayan konuşucular *tarhana [tenceresi]* birleşimini, karıştırıcı olarak algılayanlar *karıştırmak* eylemini *-ıcı* ekiyle donatarak *karıştırıcı* sözcüğünü türettikten sonra *tarhana [karıştırıcısı]* birleşimini önermiştir. Seçtikleri merkez ögeyi benzerlerinden ayırmak üzere de *tarhana* ve *otomatik* sözcüklerini sıralayarak niteleyici göreviyle devreye sokmuşlardır. Demek ki, dile yeni sözcük kazandırmak, yeni kök yaratmak yerine öncelikli olarak dilde zaten var olan sözcüklerin yapısını bileştirme ve türetme yoluyla değiştirip bunların yeni kavramları karşılayacak biçimler kazanmasını sağlamak şeklinde gerçekleşmektedir. Bu süreçlerden geçen basit sözcükler, karmaşık sözcük adını alırlar. Örneğin, *tencere* daha küçük anlamlı parçalara bölünemeyen bir **basit sözcüktür**. Tek bir biçimbirimden oluşur, ek almamış ve bir başka sözcükle de bileştirilmemiştir. Oysa *karıştırıcı* hem yapı hem de anlam bakımından birden fazla ögeyi içerdiğinden **karmaşık sözcük** olarak adlandırılır. *Tarhana karıştırıcısı* ve *otomatik tarhana karıştırıcısı* da karmaşık içyapısı olan adlandırmalardır.

Basit sözcükler tek bir biçimbirimden, karmaşık sözcükler iki ya da daha fazla biçimbirimden oluşan sözcüklerdir.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki sözcükleri basit ve karmaşık olmak üzere sınıflandırınız.

var varlık varsıl varyemez varak varoş

Sözcük yapımı için yalnızca bu kaynaklar mı kullanılır? Dilde var olan sözcüklerin yapısını değiştirerek yeni sözcükler yaratmaya yarayan başka süreçler var mıdır? *Hocam Kar-dil sınavı ne zaman?* diyen bir öğrenci *Karşılaştırmalı Dilbilim* yerine bu yeni sözcüğü nasıl yapmıştır? Yeni sözcükler yalnızca eskileri üzerinde oynamalar yaparak mı oluşturulur? Örneğin, *otomatik* sözcüğü nasıl yapılmıştır ve Türkçeye nasıl kazandırılmıştır? Bütün bu süreçleri yöneten kurallar var mıdır? Bu bölümde bu sorulara ışık tutmaya çalışacağız.

SÖZCÜK YAPMAYA DAİR

İnsan dilinin en dikkate değer özelliklerinden biri konuşucularına istedikleri hemen her şeyi ifade edebilme olanağı tanınmasıdır. Bazen gerekli sözcük ya da cümleleri hemen sağlayamasa da, dizgesel özelliği sayesinde zaman içinde konuşucularına bunları üretebilme esnekliğini de verir. Bu esnekliğin kullanılarak yeni üretimler yapılabilmesi için öncelikle bir olgunun varlığının, maddi ya da manevi varlığının, hissedilmesi gerekmektedir (Bauer, 1983: 85). Bu yüzden, Türkçede mavilemek diye bir sözcüğün olmaması, dilin üretme sınırlılığından değil bu dilin kullanıldığı dünyada böyle bir kavramsal içeriğin oluşmamasından kaynaklanmaktadır. Sözcük yapmada olguların varlığının yanı sıra bunların adlandırılabilir olması

sı da gereklidir. Diller kültürleriyle bağıntılı olarak kendilerine özgü anlamlar türetebilirler. Örneğin, Polonyacada belki de başka hiçbir dilde olmayan 'X'ten yapılmış votka türü' anlamını taşıyan (Carstairs-McCarthy, 1992: 187), Rusçada da et türlerini belirleyen bir sonek kullanır: lo ad 'at' lo ad-ina 'at eti' (Haspelmath, 2005: 68). Ancak bu özel türetimlerin de sınırlılıkları vardır. Örneğin, hiçbir dilde bugüne kadar '2, 5 galonluk galvaniz kova içinde sağ ayak üzerinde dururken bir şeyi yakalamak' anlamını taşıyan bir ek bulunmuş değildir (Rose, 1973; Bauer, 1983: 86 içinde). Zira, bir sözcük yapma süreci olarak ekleme, yaygın olarak yalın ve genel anlamlar ifade etme eğilimine sahiptir. Chomsky de dile kazandırılan sözcüklerin kabul edilebilirliğinden söz ederken, bütün dillerde adlar zaman uzamsal durumları karşılayan nesnelere adlandırmalı, eşya yalnızca fiziksel özellikleri değil, amaç gereklilik ve işlevi bakımından da tanımlanmalı gibi bazı genellemeler listelemektedir (1965: 29). Bu tür sınırlılıklar bir filtre işlevi görmekte ve sözcük yapmada bazı evrenselleri oluşturmaktadır. Aşağıda bunları ele alacağız.

Sözcük yapımında edimsel gerekliliklerden biri olguların varlığı diğeri ise adlandırılabilirliğidir. Bu koşulların karşılanmasında tüm dillere özgü ortak eğilimler sözcük yapımına ilişkin evrensellerdir.

SÖZLÜKSEL BİÇİMBİLİM

Daha önce de değinildiği gibi biçimbilim sözlüksel ve çekimsel olmak üzere iki süreç işletmekte ve sözcük yapma bunlardan sözlüksel biçimbilim alanına girmektedir. Sözlüksel biçimbilim süreçleri ise türetme ve bileştirme gibi öz kaynaklı, ödüncleme ve ödüncleme çeviri gibi yabancı kaynaklı yollarla dile yeni ürünler kazandırmaktadır.

ÖZ KAYNAKLI SÜREÇLER

Türetme

Eklemeli ve eklemesiz olmak üzere iki grupta incelenebilir. Eklemeli türetme süreçlerini önekleme, içekleme, sonekleme ve sıfır türetim; eklemesiz türetme süreçlerini tabanı büyüten ikileme, tabanı indirgeyen geriloluşum ve kısaltma başlıkları altında ele alacağız.

Eklemeli Türetme

Yalın sözcüklere türetim ekleri ilave edilerek karmaşık sözcükler oluşturma sürecidir. Türetim ekleriyle tabanları arasındaki anlamsal bağ türetim, biçimbilimsel bağ ise ekleme olarak adlandırılır. Bu süreçler önek, içek ve sonekler kullanılarak **önekleme**, **içekleme** ve **sonekleme** şeklinde gerçekleştirilir. Sapir (1921: 59) diller arasındaki evrensel eğilimin sonekleme olduğundan söz eder. Daha yeni çalışmalarda da sıklıkla kullanılan ekleme sürecinin önekleme ve sonekleme olduğu görülmektedir (Bauer, 2002). Dünyada sadece sonek kullanan dillerin sayısının, sadece önek kullanan dillerin sayısına göre çok daha fazla olması, sonekleme sürecinin daha yaygınlıkla kullanıldığına bir göstergesi sayılabilir. Sadece içek kullanan diller ise yok denecek kadar azdır (Sapir, 1921: 59, 67-68). Bağıntılı bir dil olan Türkçede de ekleme ve özellikle de soneklemenin en işlek sözcük yapma süreci olduğuna işaret edilir (Özel 1977: 14; Csató & Johanson, 1998: 208; Göksel & Kerslake 2005: 52).

Türetme sürecinden geçen bir sözlükbirim aldığı türetim ekinin türüne göre türediği tabanla aynı ulamda kalabilir veya farklı bir ulama geçebilir. Aşağıda Türkçede ulam değiştirmeyen {-IİK}, {-AIA} ve {-CA} ve ulam değiştiren {-(D)m}, {-IA} ve {-Al} türetim ekleriyle türetilen sözcüklerden örnekler verilmiştir.

Türkçede addan ad, eylemden ad, addan eylem ve eylemden eylem yapan dört grup yapım eki vardır.

Tablo 4.1
Türkçedeki Türetim
Eklerinin Görsel
Dağılımı

	AD	EYLEM
ADDAN	{-llK} kitap-lık, kalem-lik, odun-luk, çöp-lük, kül-lük {-CA} kadın-ca, çocuk-ça, hay van-ca, erkek-çe	{-IA} av-la, belge-le, aşı-la, kutu-la, ütö-le {-Al} dar-al, düz-el
EYLEMDEN	{-(l)m} al-im, giy-im, doğ-um, öl-üm	{-AIA} kov-ala, eş-ele

Dil devriminden sonra kullanım bulan yeni ögelerin büyük bir bölümü de türetme yoluyla kazanılmıştır: Türkçe adlardan ad: *algı, çağdaş, denet, uzman*; Türkçe eylemlerden eylem *tüket, uygula, yadsı, yozlaş*; yabancı kökenli tabanlardan ad: *adaletli, bankacı, cumhuriyetçi, dikkatli, orijinallik*; yabancı kökenli tabanlardan eylem: *fosilleş, planla, normalleş, sınıfla* (İmer, 1976: 42-51).

Ekli türetmeye maruz kalan bir sözcük sesbilimsel değişimlere uğrayabilir ve sesletimi ile vurgusu değişebilir. Örneğin İngilizcede *automate* 'özdevimlemek' ve *'générer'* 'üretmek' sözcüklerinde ilk hecede görülen vurgu sonekleşmeden sonra sağa kayar: *automátion* 'özdevimleme', *generátion* 'üretim.' Türkçede'de birincil vurgusu son hecede olan sözcükler, vurgulu ek aldıklarından, kökteki vurgu silinir. *bás+kí*→*baskí*, *tút+kú*→*tutkú* (Özsoy, 2004:58).

SIRA SİZDE

Aşağıdaki sözcüklerde eklemekten sonra sesletim farklılıkları duyuyor musunuz? Açıklayınız.

minik + cik → minicik

kedi + → kedıcık

kertenkele + cik → kertenkelecik

Bazı tabanlar yapıları gereği bazı sözcük yapma süreçlerinin girdisi olamazlar. Bunu belirleyen sesbilimsel, biçimbilimsel ve anlamsal sınırlıklar olabilir. Örneğin, İngilizcede sıfatlardan belirteç yapan *-ly* eki, *-ly* ile biten sıfatlarla kullanılmaz. *Kind* 'kibar' sıfatından *kindly* 'kibarca' türetilebilirken, *manly* 'erkeksi, erkeğe özgü' sıfatından **manlily* türetilmez. Bu sınırlılığın, diller arasında görülen aynı seslerin ardışık kullanımından kaçınma eğiliminden kaynaklandığı belirtilir (Booj, 2005: 65). Tabanın **sesbilimsel** özelliklerinin yanı sıra, **biçimbilimsel** özellikleri de eklerin seçimini belirleyebilir. Örneğin, İngilizcede *-ity* gibi bazı ekler yalnızca Latince kökenli tabanlar seçer: *lubricity* 'kayganlık', *felicity* 'uygunluk' (Aronoff, 1976: 51-2). Yine İngilizcede 'sahip olma' anlamını veren *-ed* ekinin yalnızca 'vazgeçilemez iyelik' anlamını taşıyabilecek adlarla kullanılabilmesi ise ek-taban birleşmelerindeki **anlamsal** sınırlılığa örnek olarak gösterilebilir: *blue-eyed* 'mavi gözlü', **red-cared* 'kırmızı arabalı.

Taban-ek birleşmelerindeki belirleyicilerden bazıları, tabanın sesletim özellikleri, biçimi ve anlam içeriğidir.

SIRA SİZDE

İngilizcede eylemlere eklenerek 'ters çevirim' anlamı kazandıran *un-* öneki *kill* 'öldürmek' eylemiyle kullanılamaz. **unkill*. Türkçede de geometri terimleri üretmek için kullanılan *-gAn* eki yalnızca sayı ifade eden sözcükler seçer (Lewis, 2000: 223): *üçgen, altıgen, beşgen, *duvargen, *babçegen, *kalemgen*. Bu türetim sınırlıklarının türünü belirleyiniz.

Bazen aynı türetim eki sözlüksel ulamları farklı olan tabanlara eklenebilir. Örneğin, İngilizcede *-ish* ad ve eylemlerden sıfat türetir: *child* 'çocuk' *childish* 'çocukça', *tickle* 'gıdıklamak' *ticklish* 'gıdık alır'. Ne var ki, Türkçenin de içinde olduğu ve ad-eylem türlerinin kesin çizgilerle ayrıldığı Altay dillerinde bu esnekliğe bir sınır

getirildiği, türler arası geçirgenliğin de az rastlanan istisnalar dışında bulunmadığı görülür. Böylece, bu dillerde ekler ad seçen ve eylem seçen olmak üzere iki grupta toplanır (Poppe, 1965: 192; Menges, 1968: 157, Korkmaz, 2003: 31). Ancak adsıl (adlara eklenen) ve eylemcil (eylemlere eklenen) olan ekler bazen benzer anlamların taşıyıcısı olabilirler. Örneğin, Türkçede adsıl {-CI} ve eylemcil {-(-y)IcI} ekleri meslek adları türetmede kullanılır: *kitapçı, eğit-ici*.

Türetim eklerinin ifade ettiği anlam yelpazesi oldukça geniştir ancak bazı evrenseller aşağıdaki gibi özetlenebilir: Dillerde ad verme eğilimi daha fazladır ve bu yüzden ad türetme yolları eylem ve sıfat türetme yollarına göre çok daha fazla ve çeşitlidir. Türetimsel biçimbilimin temel amacının yeni kavramları ve süreçleri tanımlamak olduğu düşünüldüğünde bu durumun kaçınılmaz olduğu açıktır. Eylem yapma süreçlerinde eylemden eylem yapma, addan ve sıfattan eylem yapmadan da daha yaygındır. Türemiş sıfatların sayısı da türemiş eylemlerin sayısına göre çok daha azdır. (Bauer, 2002; Haspelmath, 2002: 69). Buların en tipik örneklerden bir seçki için aşağıdaki tabloları inceleyiniz.

Bazı dillerde aynı yapıım eki farklı sözcük türlerine ait tabanlara eklenebilir.

Türetilen adlar aldıkları anlamsal rollere göre tanımlanmaktadır. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi anlambilim ünitelerinde ele alınacaktır.

DİKKAT

Eden adı	Etkilenen adı	Araç adı	Devinim adı
İngilizce	İngilizce	İngilizce	İngilizce
writ-er	employ-ee	open-er	discover-y
Türkçe	Türkçe	Türkçe	Türkçe
yaz-ıcı	piş-i	aç-acak	bul-uş

Tablo 4.2

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Ad

Kaynak:

Haspelmath, 2002: 69-71

Nitelik adı	'X kişi'
Japonca	Rusça
atarasi-i 'yeni atarasi-sa 'yenilik'	umn-yi 'zeki' umn-ik 'zeki kişi'

Tablo 4.3

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Ad

Kaynak:

Haspelmath, 2002: 69-71

Küçültme adı	Büyültme adı	Durum adı	Yerli adı	Dişi adı
İspanyolca	Rusça	İngilizce	Türkçe	Almanca
gat-o 'kedi'	borod-a 'sakal'	child 'çocuk'	Mısır-lı	könig 'kral'
gat-it-o 'kedicik'	borod-iš č a 'kocasakal'	childhood 'çocukluk'		könig-in 'kraliçe'

Tablo 4.4

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Ad

Kaynak:

Haspelmath, 2002: 69-71

Tablo 4.5

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Eylem

Kaynak:

Haspelmath, 2002: 69-71

Ettirgen	İstek	Tekrar	Ters-çevirim
Korece	Grönland Eskimo Dili	İngilizce	Swahili
cwuk 'öl-' cwuk-i 'öl-dür'	sini 'uyu-' sini-kkuma' 'uyumak istemek'	write 'yaz-' re-write 'tekrar yaz-'	chom-a 'sokmak' chom-o-a 'çıkarmak'

Tablo 4.6

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Eylem

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

'AD gibi davranmak'	'AD içine koymak'	'AD ile kaplamak'
İspanyolca	İngilizce	Rusça
pirat-a 'korsan' pirat-ear 'korsanlık yapmak'	bottle 'şişe' bottle 'şişele-'	sol 'tuz' sol-it 'tuz-la'

Tablo 4.7

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Eylem

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

Olgusal	'X olmak'
Rusça	İspanyolca
cern-yi 'siyah' cern-it 'siyah yap-'	verde 'yeşil' → verde-ar 'yeşillen-'

Tablo 4.8

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Eylemden-Sıfat

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

'X özelliğe sahip'	Eden
Bask	İspanyolca
jan 'ye-' jan-garr 'yenebilir'	habla-r 'konuş-' hebla-dor 'konuşkan'

Tablo 4.9

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Addan-Sıfat

Kaynak: Haspelmath, 2002: 69-71

'Ad ile ilgili'	'AD'ı olan'	'AD'ı olmayan'	'X'ten yapılmış'
Rusça	Ponapean	Rusça	Almanca
korol 'kral' korol-evskij 'kraliyet'	pihl 'su' pil-en 'sulu'	vod-a 'su' bez-vod-nyj 'susuz'	kupfer 'bakır' kupfer-n 'bakırdan'

Tablo 4.10

Yaygın Türetimsel Anlamlar: Sıfattan-Sıfat

Kaynak:

Haspelmath, 2002: 69-71

'X gibi'	Yeğlilik (pekiştirme)	Değillik
Tzutujil	Türkçe	Almanca
kaq 'kırmızı' kaq-koj 'kırmızımsı'	yeni yep-yeni	schön 'güzel' un-schön 'çirkin'

Aşağıda Türkçe ve İngilizceye soneklemeyle kazandırılan sözcükler ve anlamlarını görürsünüz. Eklerin getirdiği anlatım nedir?

TÜRKÇE

-(y)Ici → bakıcı, dinleyici, dilenci, okuyucu, temizleyici, tüketici, sürücü

-(y)Ici → karıştırıcı, kesici, dilimleyici, açıcı, tutucu

-CIK → kedici, kulakçık, beyincik

-CA → kadınca, erkekçe, çocukça

-I → diril, eğril, doğrul, kısal

İNGİLİZCE

-er → sitter 'bakıcı', listener 'dinleyici', beggar 'dilenci', consumer 'tüketici', driver 'sürücü'

-er → mixer 'karıştırıcı', cutter 'kesici', slicer 'dilimleyici', opener 'açıcı', holder 'tutucu'

-ette → kichenette 'küçük mutfak', towelette 'küçük havlu'

-ly → womanly 'kadınca', manly 'erkekçe', fatherly 'bab gibi'

-en → broaden 'genişle', shorten 'kısal', quicken 'hızlan', lengthen 'uzat'

Türetim ekleri türetme güçleri bakımından derecelendirilebilirler. **İşlek** olanlar seçtiği sözlüksel ulamın hemen her üyesiyle bir araya gelebilen ve yeni sözcükler türetmede de yaygınlıkla kullanılabilen eklerdir. Yukarıda örneklendiği gibi, Türkçedeki {-IİK} ve {-II} eki çok işlektir ve anlam gerektirirse bütün ad ve sıfatlarla kullanılarak ad ve sıfatlar türetebilirler. Oysa ad ve sıfatlarla birleşen {-CII} eki daha az işlektir. Daha önce işlek olmayan *-mAn* eki ise dil devriminde işleklilik kazandırılarak meslek adları türetmekte kullanılmıştır: *eğitmen, okutman, öğretmen, sayman* (Gencan, 1966: 129-132).

Eklemeli türetmenin ilginç bir boyutu, olası her sözcüğün gerçek dilde türetilmediğidir. Bu durum **tıkama kuralının** varlığıyla açıklanır. Bu kural, karmaşık bir sözcüğün üretimini dilde aynı anlamı karşılayan başka bir sözcüğün var olduğu durumlarda engeller (Aronoff, 1976: 43, 44). Örneğin, Türkçede kurallı oldukları halde *çalıcı, yaşsız, bızsız* gibi sözcükler türetilmez çünkü bu anlamları karşılayan *bırsız, genç* ve *yavaş* sözcükleri zaten kullanımdadır. Bu durum daha önce bahsedilen nesnelere varlığı ve adlandırmaya duyulan gereksinim koşullarının da bir uzantısı olarak düşünülebilir. Hissedilen bir olgunun konuşucu kitle tarafından kabul görmüş bir göstergesi varsa bir yenisinin yapılmasına gereksinim duyulmaz.

Türetimsel ekleme **yinelemeli** kullanıma, yani türetim eklerinin birbirlerini kapsayarak sıralanmalarına izin verir. Aşağıda bir eylem tabanına *-ce* eklenerek bir ad, buna da *-siz* eklenerek bir sıfat ve yine *-lik* eklenerek karmaşık başka bir ad yapıldığını görüyoruz.

(1)

[Düşün]

[[Düşün]ce]

[[[Düşün]ce]siz]

[[[[Düşün]ce]siz]lik]

Burada her ekin yalnızca kök sözcüğü değil tabanın bütününe kapsamına aldığına dikkat edilmelidir. Yani, ayrıçlı gösterimin de açıkça resimlendirdiği gibi *-ce* ekinin tabanı *düşün*, *-siz* ekinin tabanı *düşünce*, ve *-lik* ekinin tabanı ise *düşünce-siz* sözcükleridir. Aşağıda da Almanca'dan benzer bir örnek görülmektedir:

İşleklilik, bir ekin üretkenliğinin kısıtlı olmaması ve yeni türetilmeye açık olması halidir.

Tıkama, olası türetimin durdurulması sürecidir.

(2)

Lehr	‘öğret’ (eylem)
Lehrer	‘öğretmen’ (ad)
Lehrerhaft	‘öğretmence’ (sıfat)
Lehrerhaftigkeit	‘öğretmencelik’ (ad)

(Aronoff & Fuhrhop, 2002: 488)

Kapatma ekleri yinelemeyi durdurduğundan, sınırsız türetme mümkün değildir.

Türetim eklerinin bu ardışık sıralanması, türetimi sonlandırma işlevini yürüten bir **kapatma eki** devreye girene kadar devam edebilir. Almancada soyut adlar türeten *-igkeit* eki bu işlevi yerine getirdiğinden, yukarıdaki sözcük başka türetim eki alamayacaktır. Demek ki, ekleme, bileştirme kadar yinelemeli değildir (Aronoff, 2005: 113).

Bazen türetilen sözcükle tabanı arasında sesletimsel bir başkalaşma olmadığı durumlar da olabilir. Aşağıdaki İngilizce türetimleri ele alalım:

(3)

TABAN		TÜREV	
a. to walk (e.)	‘yürü-’	a walk (a.)	‘yürüyüş’
to drink (e.)	‘iç-’	a drink (a.)	‘içki’
b. a cage (a.)	‘kafes’	to cage (e.)	‘kafesle-’
water (a.)	‘su’	to water (e.)	‘sula-’
c. rich (s.)	‘zengin’	the rich (a.)	‘zenginler’
comic (s.)	‘komik’	a comic (a.)	‘komedi / komedyen’
d. empty (s.)	‘boş’	to empty (e.)	‘boşalt-’
clear (s.)	‘temiz’	to clear (e.)	‘temizle-’

Bu örneklerde (3a) da eylemden ad, (3b) de addan eylem, (3c) de sıfattan ad ve (3d) de sıfattan eylemler türetildiği halde, taban sözcüklerin her hangi bir biçimsel değişikliğe uğramamış olduğu görülmektedir. Bu durum, ‘türetimsel süreçlerin tamamı ekleme içerir’ görüşünden yola çıkarak, sıfır biçim kullanımıyla sıfır türetim olarak açıklanır (Marchand, 1969: 361; Adams, 1973: 37). Daha önce de değinildiği üzere, biçimbirimler her zaman dilde yüzeysel bir karşılık bulmayabilir. Bu ilk bakışta anlaşılması zor bir olay gibi görünse de, aslında aşağıdakilere benzer bir durumdur: Annemin keyfi yerinde, babamın da tümcelerini duyan hiçbir anadili konuşucusu ikinci tümcedeki eksilteli bilginin keyif sözcüğü olduğunu anlamakta zorlanmaz. Gürkan kardeşine araba almaya söz verdi gibi bir tümcede de almak eyleminin öznesinin Gürkan olduğunu her anadili konuşucusu bilir. Bunu mümkün kılan olgu, dilin anlamlı öğelerinin belli durumlarda yüzey yapıda bir ifade bulmamalarına karşın derin yapıda varlıklarının devam etmesidir. Bu varsayımdan yola çıkarak sıfır türetim aşağıdaki formülle gösterilebilir: $X + \emptyset \rightarrow Y$. Yani, \emptyset sıfır biçimi X sözlüksel ulamından bir sözcüğe eklenebilir ve bunun sonucunda da Y ulamından bir sözcük türetebilir. Böyle hayalet biçimbirimlerin varlığının bir başka kanıtı da diller arası karşılaştırmalarla ortaya çıkarılabilir. Dikkatli okuyucuların çoktan fark etmiş olduğu gibi, yukarıdaki İngilizce örneklerin anlamları Türkçe’ye aktarılırken ancak bir ek kullanımıyla karşılık bulmuştur. Demek ki, her iki dilde de bu anlamlar bir türetme süreciyle ifade edilmektedir. Aralarındaki tek fark, Türkçede türetimin yüzey yapıya çıkması İngilizcede ise derin yapıda kalma-

sıdır. Bu süreci böyle biçimbilimsel ilkeler yerine sözdizimsel ilkeleri önceleyerek açıklayan görüşler de vardır. Bunlar bu sözcüklerdeki değişimin sözcüklerin tümce içinde konumlanmasına göre gerçekleştiğini savunurlar (Kruisinga, 1932: 96-161; Strang, 1969: 188; Mel' uk, 2002: 255; Bauer, 2003: 32). Örneğin, Türkçede güzel sözcüğü bir addan önce kullanıldığında sıfat, bir eylemden önce kullanıldığında belirteç, özne ya da nesne konumunda kullanıldığında da ad olarak tanımlanır: güzel kız, güzel konuş, güzel geldi, güzeli gördü. Süreç bu haliyle evrişim olarak da adlandırılır. Tanımı ister biçimbilimsel isterse de sözdizimsel olarak yapılsın, bu örneklerde değişimin yönünü belirleme sorunu vardır. Bunun için dört ölçüt öne sürülür (Plag, 2003: 108-111):

- Tarihsel gelişim:** Dile giriş sıralamasında önce olan taban, sonra ortaya çıkan ise türev olarak gösterilir. Örneğin, kökenbilim sözlüklerinde İngilizcede ad olan *cage* 'kafes' sözcüğü 13. yy başlarında listelenirken, eylem olan *cage* 'kafesle-' sözcüğü 1570' lerde ortaya çıkar.
- Anlamsal ölçüt:** Sözcüklerin anlamları da türetimin yönü konusunda ipuçları verebilir. Tıpkı açık ek taşıyan türetimlerde olduğu gibi, sıfır türetimde de tabanın anlamıyla birlikte bir ilave anlam ögesi bulunduran taraf, daha karmaşık bir yapı barındıran türev olmalıdır. Örneğin, İngilizcedeki *to cage* 'kafesle-' sözcüğünün anlamını açıklamak için *kafes* sözcüğüne ihtiyaç vardır: 'kafese koymak'. Eylemin anlamı, adı da içerdiğinden daha karmaşık yapıdır; öyleyse eylem addan türemiş olmalıdır.
- Çekim ölçütü:** Türevlerin bir başka özeliği de düzenli çekim almalarıdır. Örneğin, *drink* 'iç-' (eylem) düzensiz çekim aldığından, *a drink* 'içki' (ad) türev olmalıdır.
- Kullanım sıklığı:** Taban türevden çok daha yaygın bir kullanıma sahip olur. Örneğin, 100 milyon sözcükten oluşan İngiliz Ulusal Bütüncesi'nde *cage* sözcüğü için yapılan taramada bulunan 985 maddeden ilk 50 tanesinin tamamı ad, *caged* sözcüğünün taramasında bulunan 149 maddeden ilk 50 tanesinin yalnızca 12 si eylem olarak kullanılmıştır.

Sıfır türetim açık ek bulundurmeyen türetme biçimidir.

Aşağıdaki örneklerde görülen türetim biçimini ve yönünü saptayınız, sebepleriyle açıklayınız.

İngilizce	<i>to bottle</i> 'şişele-'	<i>a bottle</i> 'şişe'
Hollandaca	<i>wit</i> 'beyaz'	<i>wit</i> 'beyazlaş-' (Booj, 2005: 58)
İngilizce	<i>white</i> 'beyaz'	<i>whiten</i> 'beyazlaş-'

SIRA SIZDE

Ekleme Türetme

Diller eklemesiz türetme sürecinde tabanı büyütme ya da indirgeme yoluna giderek ikileme, gerioleşüm ve kısaltma adı altında üretkenlikleri dilden dile değişen biçimbilimsel yöntemler kullanılmaktadırlar. Bu bölümde bunları ele alacağız.

İkileme

Tabanın tamamı ya da bir bölümünün tekrarlanmasıyla kendini gösteren bir sözcük yapma sürecidir (Sapir 1921: 76). Farklı dillerde değişik biçimleri ve işlevleri vardır. Adlarla 'çokluk', eylemlerle 'yineleme' veya 'devamlılık', niteleyicilerle 'pekiştirme (yeğlilik)' anlamları oluşturmak için kullanılmaktadır (Moravcsik, 1978: 324). Örnekleri inceleyelim:

(4)				
Motu (Papuan Dili)	mero	'çocuk'	meromero	'küçük çocuk'
Maori (Yeni Zelanda Yerli Dili)	aahua	'görünüş'	aahuahua	'benzemek'
				(Bauer, 2003: 31, 32)
Türkçe	dolu	dopdolu		
	hızlı	hıphızlı		

Görüldüğü üzere Motu dilinde tabanın bütünü kopyalanarak **tam ikileme**, Maori dilinde bir kısmı kopyalanıp sona eklenerek ve Türkçede de yine bir kısmı kopyalanıp kapatıcı sesle birlikte öne eklenerek **yarı ikileme** oluşturulmuştur. Motu Dilinde küçültme, Maori dilinde ise addan eylem türetme, Türkçede de pekiştirme işleviyle kullanılmaktadır. Türkçedeki bu tür yarı ikilemeler yalnızca sıfat ve belirteçlerle, aşağıdakiler gibi tam ikilemeler ise bağlaçlar ve ilgeçler dışında tüm sözcük türleriyle kullanılırlar: *dizi dizi boncuk* (ad), *kim kim gittiniz* (adıl), *gitti gitti geldi* (eylem), *dolu dolu gözler* (sıfat), *yavaş yavaş konuş* (belirteç), *vah vah!* (ünlem). Bütün bu örneklerde yukarıda da değinildiği gibi, adlarla çokluk, eylemlerle yineleme, devamlılık anlamları yarı ikilemede ise yine bunun bir uzantısı olan pekiştirme (yeğinlik) anlamı ifade edilmektedir. Gündelik dilde kullanılan ve 'belirsizlik' ya da 'benzeri' anlamını taşıyan **m'li ikilemeler** ise, [m] ünsüzünün, ünlüyle başlayan tabanların önüne, ünsüzle başlayan tabanların da ilk ünsüzü yerine getirilerek oluşturulurlar: *ev mev aramam artık*, *baba maba gibi bir şeyler geveledi* (Demircan, 2000: 86, 87). İkilemeyi kuran sözcükler eş anlamlı: *sorgu sual*, *kılık kıyafet*; zıt anlamlı: *iyi kötü*, *yerli yersiz*; bir sözcüğü anlamlı: *eski püskü*, *ufak tefek*; iki sözcüğü de yarı anlamlı: *ıcık cıcık*, *abur cubur*, *şakır şakır*, *tıkır tıkır*, *şarıl şarıl*; türetim eki ya da çekim eki almış: *çoluk çocuğa*, *yalandan dolandan*, *parasız pulsuz*; ek almamış: *uslu uslu*, *yavaş yavaş*, hatta tümcecik yapısında: *[döndü döndü] durdu*, *[sarılıp sarılıp] öptü* olabilirler (Hatiboğlu: 1971: 57-60).

İkileme, bu anlam özellikleriyle birlikte sözlüksel ulam değiştirme işlevini de yerine getirebilir. Böylece, kimi durumlarda ikilemeli ve yalın sözcükler arasındaki fark yalnızca anlam ulamlarının başkalaşmasıyla kalmayıp sözlüksel ulamın da değişmesi şeklinde ortaya çıkabilir:

(5)				
Ewe (Gana)	fo (e.)	'döv'	fofo (e.)	'dövüyor ol'
Mokilese (Mikronezya)	koalo (a.)	'kök'	koalohlo (s.)	'kök dolu'
				(Moravcsik; 1978: 324-325)
Türkçe	kolay (s.)	kolay		
		kolay (b.)		

İkileme bir tabanın bir parçasının ya da tamamının yinelenerek yeni sözcükler türetilmesi sürecidir.

Görülüyor ki, Ewe dilinde ikileme eylemden eylem yaparak devamlılık ve Mokilese dilinde addan sıfat yaparak pekiştirme anlamları verirken Türkçede de sıfattan belirteç yapma işlevini yerine getirmektedir.

SIRA SİZDE

6

Aşağıdaki örneklerde kullanılan ikileme türü, işlevi ve anlamlarını açıklayınız:

Sunda Dili	guyon	'şaka yap-'	guguyon	'durmadan şaka yap-'
Ewe	zo	'yürü-'	zozo	'yürür olmak'
Tagalog	ta:wa	'kahkaha'	ta:ta:wa	'gülecek olan'
Samoan	alofa	'sever'	alolofa	'severler'

(Moravcsik; 1978: 310-325)

Gerioluşum

Sözcük yapma süreçlerinde türetimin yönü genellikle basitten karmaşığa doğru ilerlerken, **gerioluşum** bunun ters çevrildiği bir süreçtir (Adams, 1973: 105; Aro-noff, 1976: 27). İngilizcedeki *exhibitor* ‘sergi açan’ ve *sculptor* ‘heykel yapan, heykeltraş’ sözcüklerinin oluşumlarını karşılaştıralım:

Gerioluşum, tabanı türevden büyük olan sözcük yapma sürecidir.

(6)

- a. Exhibitor
Eylem + -or → Ad
Exhibit + or → exhibitor
- b. sculptor
Ad - or → eylem
sculptor - or → sculpt

(6a) da basit bir sözcük ek alarak karmaşık hale gelirken, (6b) karmaşık görü-nümlü bir yapıdan parça düşürülerek basit bir sözcük yapılmıştır. Bu durum ana-dili konuşucularının dildeki sözcüklerin etkisi altında kalıp örneksene yoluyla sözcük yaratma eğiliminden kaynaklanmaktadır (Bloomfield, 1935: 412). Bu işlemler bazen (6a) da olduğu gibi doğru çözümlenmelerle evrilirken, bazen de (6b) ol-duğu gibi özellikle ödünçleme sözcüklerde dilde olduğundan başkaca çözümlen-melere yol açabilir. *Sculptor* sözcüğü, İngilizceye Latineden yekpare bir taban olarak girmiştir. Ne var ki, anadili konuşucuları bunu *exhibitor*, *actor* gibi eylem-den türemiş kılıcı ad örneklerine bakarak, *sculpt-or* biçiminde çözümlenmiş ve böy-lece *Eylem + -or → Ad* sözcük yapma kuralını işleterek aslında taban olmayan *sculpt* sözcüğünü yaratmıştır. Bu işlemden sonra, gerçekte taban olan *sculptor* söz-cüğü ise türev haline gelmiştir. Benzer örnekler aşağıda sıralanmıştır:

(7)

İngilizce	editor	‘düzeltmen’	edit	‘düzeltmek’
Hollandaca	stofzuiger	‘toz emici’	stofzuig	‘süpürmek’
				(Booj, 2005: 41)
Polonyaca	agórek	‘salatalık’	agór	‘büyük salatalık’
				(Haspelmath, 2002: 198)

Türkçede Tietze’ nin (2002) listelediği birkaç örnek dışında işleklığı olmayan bir süreçtir.

1. Aşağıdaki sözcüklerin oluşum süreçlerini açıklayınız.

İngilizce: *baby-sitter* ‘bebek bakıcısı’ → *baby-sit* ‘bebek bakmak’

2. Aşağıdaki tümcede verilen altı çizili sözcüklerin oluşum çözümlenmesini yapınız.

‘Gerioluşmak’ eylemi ‘gerioluşum’ adından gerioluşturulmuş bir sözcüktür.

Kısaltma

Sözcük kısaltma süreçlerinden olan **kırpma** ve **başlık kısaltma** çok heceli söz-cüklerin ekonomi amacıyla teke indirgenmesi olarak tanımlanabilir. Bunlar yeni sözlükbirim türetmediklerinden girdi ve çıktıları aynı anlamsal ve ulamsal içeriğe sahiptir. Kırpılmış sözcükler geriye kalan ilk, son, ya da orta parçalarıyla sesletilirler: İngilizce *representative* ‘temsilci’ → *rep* ‘temsilci’, *telephone* ‘telefon’ → *phone* ‘telefon’, *influenza* ‘grip’ → *flu* ‘grip’; Almanca *Universität* ‘üniversite’ → *uni* ‘üniversite’; Fransızca *laboratoire* ‘laboratuvar’ → *labo* ‘laboratuvar’. **Başlık kısaltma**

birden çok sözcük içeren uzun adlandırmalarda yalnızca baş harfleri alınarak sözcük oluşturma yöntemidir: *Türkiye Büyük Millet Meclisi* → *TBMM*, *Yüksek Öğretim Kurumu* → *YÖK*, *LCV* → *Lütfen Cevap Verin*, *Fransızca S'il vous plait* → *SVP* 'lütfen'; Hollandaca *Koninklijke Luchtwart Maatschappij* → *KLM* 'Kraliyet Hava Yolları'. Kimi zaman yalnızca harfler değil sözcük parçaları da kısaltmaya dâhil edilebilir: *Karadeniz, Teknik Üniversitesi* → *KATÜ*. Bu sözcükler arasında harfleri sesletilerek söylenenler olduğu gibi, hece yapısına uygunlukları dolayısıyla dildeki diğer sıradan sözcükler gibi sesletilenler de vardır. Örneğin, *radar* hem İngilizcede hem de Türkçede açılımı *radio detecting and ranging* olan bir kısaltma olduğu çoktan unutulmuş sıradan bir sözcük gibi algılanmaktadır. Bu yüzden de, her iki dilde de küçük harflerle yazılmaktadır. **Karma** sözcükler genellikle iki sözcükten birincinin ilk ve ikincinin son parçalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulurlar. Anlam içerikleri bakımından taban sözcüklerden ayrılırlar: *breakfast* 'kahvaltı' + *lunch* 'öğle yemeği' → *brunch* 'sabah-öğle arası yemeği'. Karmalar teknolojik ve bilimsel gelişmelerin dilde yansımalarında yaygınlıkla kullanılan türevlerdir: *acetic* + *alcohol* → *acetal*, *alkarsin* + *oxygen* → *alkargen* gibi (Stockwell & Minkova, 2001: 6).

Kırpma, başlık kısaltma ve karma tabanın yapısını büyüten değil indirgeyen süreçleridir.

SIRA SİZDE

8

Aşağıdaki sözcüklerin türeme şeklini belirleyiniz.

İngilizce

Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation → *laser*
airplane → *plane*
situational comedy → *sitcom*

Türkçe

bilgi + *otomatik* → *bilgimatik*
overlokçu → *lokçu*

(Günay, 2007: 241, 247)

Bileşme

Bir dilde iki ya da daha fazla sözlükbirimin yeni bir kavramı karşılamak üzere yana gelmesiyle kendini gösteren bir süreçtir. Kendi başlarına farklı anlamlar taşıyan bu bağımsız birimler, birlikteyken aynı anlamın ortak taşıyıcısı olurlar ve artık bir bütün olarak hareket ederler (Bloomfield, 1935: 227, 233; Bauer, 2001: 695). Bu yolla ortaya çıkan **bileşik sözcükler**, bazen aynı bazen de farklı sözcük türünden gelen bileşenlerden oluşurlar:

(8)

AD+AD → *başrol*, İngilizce *door-knob* 'kapı tokmağı'

SIFAT+AD → *büyükanne*, İngilizce *grand-mother* 'büyük anne'

EYLEM + AD → *küstümotu*, İngilizce *pickpocket* 'yan kesici'

AD+SIFAT → *sütbeyaz*, İngilizce *heart-breaking* 'kalp kırıcı', *blue-eyed* 'mavi gözlü'

SIFAT + SIFAT → *yorgun argın*, İngilizce *bittersweet* 'acı tatlı'

AD + EYLEM → *ateşkes*, İngilizce *sunset* 'gün batımı'

SIFAT + EYLEM → *karabasan*, İngilizce *good-looking* 'yakışıklı'

EYLEM + EYLEM → *gelgit*, İngilizce *make-believe* 'hayal'

Görüldüğü üzere birleşik ve ayrı yazılanları olduğu gibi; *başrol* ve *sunset* gibi bileşenleri yalın, ya da *küstümotu* ve *heart-breaking* gibi bileşenleri ek almış olanları da vardır. Türkçe ve İngilizcede olduğu kadar başka dünya dillerinde de sıkça kullanılan bir sözcük yapma sürecidir (Bauer, 2001: 694):

Bileşme, bağımsız anlamları olan sözcükleri ortak bir anlama katkı sağlamak amacıyla bir araya getiren sözcük yapma sürecidir. Çıktıları bileşik sözcük adını alır.

(9)				
Flemenkçe	huis-vrouw	ev kadın	'ev kadını'	
Almanca	Rot-lichtkirmızı	ışık	'kırmızı ışık'	
Macarca	város-háza	kent ev	'belediye sarayı'	(Booj, 2005: 75)
Özbekçe	temir-yol	demir yol	'demir yolu'	(Sjoberg, 1963: 71)
Türkmence	bilyüp	bel yün	'kuşak, kemer'	(Hanser, 2003: 156)
Kırgızca	aşkana	aş ev	'mutfak'	(Çengel, 2005: 63)

Aşağıdaki bileşikler nasıl oluşturulmuştur?

Eski Yunanca

kak'o-bioskak'os 'kötü'+b'ios 'hayat' → 'kötü hayatı olan'
polu-ph'armakos pol'us 'çok'+ph'armakon 'bitki' → 'çok bitkisi olan'
meg'alo-psukhos m'egas 'büyük' + **psukhe** 'zeka' → 'büyük zekası olan'
heduoinos hedus 'tatlı' + **oinos** 'şarap' → 'tatlı şarabı olan'

(Haspelmath 2005: 88)

Bileşikler ve Öbekler

Bileşikler çok sözcüklü olmaları ve bu sözcükler arasındaki içyapılaşma bakımından sözcük öbeklerine benzetilebilirler. Her bileşik, tıpkı bir sözcük öbeği gibi, en az bir baş ve bunu niteleyen ya da tamlayan bir başka ögeden oluşur. **Baş** anlamca birliğin temelini oluşturur ve konumu evrensel değil dil-bağımlı bir değişkendir. Bazen Türkçe ve İngilizcede olduğu gibi sağda *dil[bilim]*, *ayak[kabı]*, *air[plane]* 'uçak', *house[keep]* 'ev bekle', *lip[stick]* 'ruj'; bazen de Yeni Zelanda' da konuşulan Maori dilinde olduğu gibi solda yer alabilir: *[whare] ruunanga* (ev+bir araya toplama) 'toplantı evi' (Bauer, 2003: 41).

Baş, bir bileşiğin hakkında bilgi verdiği ögedir. Başın sözcük türü bütünüün sözcük türüyle uyumludur.

Aşağıdaki örneklerde başı bulunuz ve sözcük içindeki yerini gösteriniz.

İspanyolca

hombre-rana **hombre** 'adam' + **rana** 'kurbağa' → 'kurbağa adam/balık adam'
año luz **año** 'yıl' + 'luz' 'ışık' → 'ışık yılı'
pez espada **pez** 'balık' + **espada** 'kılıç' → 'kılıç balığı'

(Haspelmath 2005: 87)

Başlar bütünüün ait olduğu sözlüksel ulamı da (ad, eylem, sıfat vb.) belirleyen merkez ögelerdir. Örneğin, *kara ağaç* gibi bir sözcük öbeği bir renkten değil bir ağaçtan söz eder. Öyleyse, merkez öge, yani baş, *ağaç* sözcüğüdür. Başın ad olması bütünü de ad yapar. Oysa *karaağaç* biçimi de aynı baş (ağaç) ve niteleyenden (kara) oluşmasına rağmen öbek değil sözcük olarak sınıflandırılır. Bunları ayıran özellikler bileşenlerinin bağımsızlık derecesi ve sesletimsel özellikleri ele alınarak açıklanabilir.

Bileşenlerin Bağımsızlığı

Öbek bileşenlerinin dilbilgisel kimliği olmasına ve anlamlarını daima korumasına rağmen, niteleyen ögesi artık özgürlüğünü kaybetmiş olan bileşiklerde bu söz konusu değildir. Bu yüzden *kara ağaç* 'renge kara olan her hangi bir ağaç' anlamına gelirken *karaağaç* kara olmayan, aksine renk bakımından diğer ağaçlardan farksız olan bir ağaç türünün adıdır. Demek ki, bileşikler bir alt tür özelliği taşıırken (Bloomfield, 1935: 227), öbeklerde durum böyle değildir. İngilizcede de *blackbird* bileşiğinin göndergesi 'bir kuş türü' iken öbek olarak sınıflandırılan '*black bird*' her hangi bir siyah kuş' anlamına gelir.

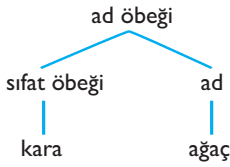
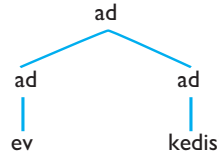
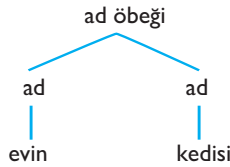
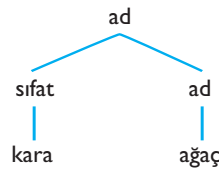
Bileşiklerdeki niteleyenlerin çekimsel biçimlerinin olmaması, başka niteleyici ve belirleyicilerle de kullanılamaması bunların dilbilgisel kimliğinin olmadığı bir başka göstergesidir (Bloomfield, 1935: 232; Spencer, 1996: 316, Spencer, 2003: 215; Bauer, 2001: 695). Örneğin İngilizce bir bileşik olan *nosebleed* 'burun kanaması' sözcüğünün niteleyen sayı çekimi (-s), niteleyici (broken) ve belirleyicilerle (a, his) kullanılması kuralsız yapılar ortaya çıkarır: **Inoses/bleed* 'burunlar kanaması', **a [broken nose] bleed* 'kırık burun kanaması', **a [his nose] bleed* 'onun burun kanaması'. Türkçede de *kara ağaç* öbeğinin bir parçası olarak *kara* derecelendirilebilirken, aynı *kara*, *karaağaç* sözcüğünün bir parçası olarak derecelendirilemez. *Daha kara (bir) ağaç*, *çok kara (bir) ağaç*, *kömür gibi kara (bir) ağaç* öbeklerinde niteleyiciler birinci ögeyi niteleyebilirken, bunlar **çok karaağaç*, **daha karaağaç* örneklerinde birinci ögeye ait olamayacağından ancak *çok ağaç*, *daha ağaç* olarak algılanırlar. Bu durum *kara* biçiminin sözcük içinde baş ögesinden bağımsız olarak değil de onu bütünleyen bir parça olarak algılandığının işaretidir. Öyleyse, niteleyici birinci ögenin değil, merkez öge olan başın niteleyicisi olarak algılanır. Türkçedeki -(s)I eki ile yapılan ve bir adslı tamlama türü olarak anılan yapılar da benzer özellikler taşıdığından öbeklerden ayrılırlar. Örneğin, *yaramaz ev kedisi* tamlamasında *yaramaz* evin değil baş-adın niteleyenidir. **Ev yaramaz kedisi* sıralamasının ve **evler kedisi* çekiminin dilbilgisi dışı ise bu bağlamda da bileşenlerin ayrılmazlığının ve niteleyen kimliksizliğinin bir kanıtıdır. Oysa bir sözdizimsel öge olan *evin kedisi* tek bir sözcük gibi hareket etmediğinden bileşenleri bağımsızdır ve *evin yaramaz kedisi* şeklinde bir sıralamaya; *evlerin yaramaz kedisi*, *evlerin yaramaz kedileri* gibi çekimlere izin verir. Bu öbekler ve bileşikler arasındaki yapısal fark aşağıdaki gibi şemalandırılabilir (daha fazla bilgi için bkz. Sözdizimi üniteleri).

DİKKAT

Türkçede dışışleri eski bakımı ve bunun türevi olan edebiyat fakültesi yeni dekanı gibi tamlamalar bu genellemelere aykırı olduğundan kullanımları yaygınlaşmamış yalnızca böyle resmi makam adlandırmalarıyla sınırlı kalmıştır (Özsoy, 2004: 254; Göksel & Kerslake, 2005: 108).

(10)

kara ağaç çözümlemesi*karaağaç* çözümlemesi

1. Aşağıdakilerden hangisi bileşik olarak tanımlanabilir? Gerekçeleriyle açıklayınız.

*bahçenin kapısı**bahçe kapısı**Bahçekapı*

2. Aşağıda verilen İngilizce bileşik sözcükleri ve bunların çoğul biçimlerini inceleyiniz. (b) deki örneklerin neden dilbilgisi dışı olduğunu açıklayınız.

(a)

door-knob

'kapı tokmağı'

pencil-box

'kalem kutusu'

dish-washer

'bulaşık makinesi'

(b)

*doorsknob

*pencils-box

*dishes-washers

(c)

doorknobs

pencil-boxes

dish-washers

'kapı tokmakları'

'kalem kutuları'

'bulaşık makineleri'

Sesletimsel Özellikler

Bileşiklerin bütünlüğüne ilişkin sesletimsel kanıtlar da taşıdıkları vurgu biçimi ile anlatılmaktadır. Bunlar iki ögeyi barındırır da söyleyişte sözcük tonlamasıyla, yani tek vurguyla sesletilirler (Bloomfield, 1935: 228; Bauer, 2001: 695). (Daha fazla bilgi için Bkz. Sesbilim üniteleri)

Bileşiklerin Sınıflandırılması

Bileşikler oluşturulan öğelerin bütünleşmesindeki derecelenmeye bağlı olarak taşıdıkları anlamın saydamlığı da değişebilir. Örneğin, *büyükanne* ve *kuşpalazı* bileşiklerini ele alalım. Bütünün ifade ettiği anlam, ilkinde parçaların anlamının toplamına karşılık geldiğinden **geçirimli (birleşimsel)**, ikincisinde ise hastalığın ne kuşla ne de yavruyla ilgisi olduğundan **geçirimsizdir**. Bu bağlamda dilbilimciler iç merkezli ve dışmerkezli (Bloomfield, 1935: 235) terimlerini de kullanırlar. **İçmerkezli bileşikler** baş ögesi içeren ve anlamları birleşimsel olan bileşiklerdir. *Büyükanne* gibi *akciğer* ve *karaağaç* bileşikler de iç merkezlidir; çünkü anlamlarını ve sözlüksel ulamlarını belirleyen bir başları vardır. *Büyükanne* anneden *akciğer* ciğerden, *karaağaç* ağaçtan söz eder. Bunların hepsi de birer ad olduğuna göre oluşturdukları bileşikler de addır. İçmerkezli bileşikler dünya ölçeğinde yaygınlıkla kullanıldıkları için, bunların mevcut olmadığı dil sayısı yok denecek kadar azdır (Bauer, 2001: 697). Anlamları ya da sözlüksel ulamları baş ögesine bağlı olarak belirlenemeyen bileşikler **dışmerkezlidir**. *Kuşpalazı* bir palaz türü, *açıkgöz*, bir göz türü, *demirbaş* bir baş türü, *blackmail* 'şantaj' bir posta türü değildir. Bir bileşiğin

Bileşikler, yalnızca baş ögesinin dilbilgisel kimliği olan ve niteleyiciler ya da çekim ulamlarıyla ayrılmayan ve tek sözcük vurgusuyla sesletilen iki ya da daha fazla bağımsız biçimden oluşur.

Geçirimli sözcükler, anlamları kendilerini oluşturan parçaların anlamlarıyla ilişkilendirilebilen sözcüklerdir. Geçirimsiz sözcüklerde ise böyle bir ilişkilendirme bulunamaz.

İçmerkezli bileşikler başın bir alt türünü gösterirler ve anlamları birleşimseldir.

Dışmerkezli bileşikler başın bir alt türünü göstermeyen bileşiklerdir ve anlamları geçirimsizdir.

iç ya da dışmerkezli olarak tanımlanması bazen bir yorumlama sorunu olarak da kabul edilir (Fabb, 1988: 67). Örneğin, *çayevi* ve *yayinevi* bir ev türü olarak düşünlürse iç merkezli, değilse dış merkezli olarak tanımlanabilir.

SIRA SİZDE

12

Aşağıdaki bileşiklerin türünü belirleyiniz.

Fransızca	année lumière	yıl ışık	'ışık yılı
Kanuri	s'uro zàu	mide ağrı	'mide ağrısı'
Danca	long øre	uzun kulak	'uzun kulaklı yarasa' (Bauer, 2003: 42, 43)

Dikkat edilirse, dünya dillerinde bileşik olarak sınıflandırılan sözcükler Türkçedeki karşılıklarını çoklukla *-(s)I'* lı tamlamalar şeklinde bulmaktadır. Demek ki, bu tamlamalar Türkçede sözlüksel bileşikler gibi işlev görmektedirler. Buradan hareketle, Türkçedeki bileşiklerin bir sınıflandırması aşağıdaki gibi yapılabilir (Schaaik 2002: 13-56):

- (1) Bileşenlerinin başlı ya da başsız olmasına göre içmerkezli (büyükanne, ateşkes, yurtsever) ve dışmerkezli (çekyat, karnıyarık) bileşikler,
- (2) Başın ulamına göre adsıl ve eylemcil bileşikler,
- (3) Adsıl başa göre: AD+AD (başrol), SIFAT+AD (darboğaz), EYLEM+AD (akarsu) ve AD+SIFAT (sütbeyaz), SIFAT+SIFAT (yavaş yavaş) yapısında olan bileşikler,
- (4) Eylemcil başa göre: AD+EYLEM (ateşkes), SIFAT+EYLEM (akasma), EYLEM+EYLEM (kaptı kaçtı) yapısında olan bileşikler
- (5) AD+AD bileşiklerinin biçimbilimsel yapısına göre *-(s)I* tamlama ekini alanlar:
 - a. tamlama eki kalıplaşmış yapılar: ayakkabı, denizaltı
 - b. tamlama eki kalıplaşmamış yapılar: el çantası, ev ziyareti, çay bahçesi
- (6) AD+AD bileşiklerinin biçimbilimsel yapısına göre *-(s)I* tamlama ekini almayanlar: dilbilim, başbakan, başrol, cam bardak, kadın dekan.

AD+AD+*-(s)I* biçimindeki tamlamalara diğer Türk dillerinde de sıkça rastlanmaktadır: Türkmence *völ hareketi*, Kırgızca *jol qiyimli* 'yol trafiği', *qırlız* tili 'Kırgız Dili', Uygurca *uygur* helqi 'Uygur halkı' (Johanson, 1998: 50). Niteleyen ve başlar arasında ilave ögeler almayan bu yapılarda iki tür niteleyen özellik görülür: *çocuk işçi*, *kardeşim Kemal* gibi örneklerde 'özdeşlik'; *çocuk yekeği*, *bebek maması* gibi örneklerde ise 'tipleme / simgeleme'. Eksiz tamlamaların bileşenleri de *melek kadın* gibi bileşiklerde 'X gibi', *cam bardak* gibi bileşiklerde de 'X'ten yapıma' anlamlarıyla bağlanırlar (Schaaik, 2002: 56).

SIRA SİZDE

13

Türkçedeki bileşik ve bileşik gibi davranan tamlama türlerini tablolaştırarak özetleyiniz.

Çoğu zaman benzer bileşikler ve/ya tamlamalar, elemanları arasında aynı anlamsal ilişkiyi göstermeyebilirler. *Elbise askısı* 'elbise asılan askı' anlamına gelirken, *duvar askısı* 'duvar asılan askı' anlamında değildir. *Flower-seller* 'çiçek satıcısı' çiçek satar ama *street-seller* 'sokak satıcısı' sokak satmaz. Öyleyse, başlar ve onlara bağımlı parçalar arasındaki anlamsal bağlar çeşitlendirilebilir. Aşağıdaki sınıflandırma, benzerlerinin arasından Adams (1973: 57-90) temel alınarak yapılmıştır: (1) Baş niteleyen için araç görevinde olabilir: *gas mask* 'gaz maskesi', *traffic lights* 'trafik lambası', *kağıt tutucu*, *çamaşır mandalı*, *konserve açacağı*, *elbise askısı*, *resim fırçası*; (2) Niteleyen baş ögesinin çalışma şeklini betimleyebilir: *computer game* 'bilgisayar oyunu', *vacuum cleaner* 'elektrik süpürgesi', *mantar tabancası*, *gaz*

lambası, elektrik ocağı, kömür sobası; (3) Baş yer tanımı yapabilir: *yüzme havuzu, elma bahçesi, amusement park* 'eğlence parkı', *battlefield* 'savaş alanı', *call box* 'telefon kulübesi'; (4) Niteleyen başın geldiği ya da bulunabileceği yeri gösterebilir: *tarla faresi, land mine* 'kara mayını', *polar bear* 'kutup ayısı', *sokak köpeği*; (5) Baş sebep gösterebilir: *gülme krizi, horror film* 'korku filmi'; (6) Niteleyen sebep gösterebilir: *silah korkusu, lottery millionaire* 'piyango milyoneri', *sunburn* 'güneş yanığı'; (7) Niteleyenin göstergesi 'sahip olan' anlamı taşıyabilir: *çirkin şanslı, çocuk masumiyeti, company policy* 'şirket politikası', *state archive* 'devlet arşivi', *minority rights* 'azınlık hakları'; (8) Niteleyen baş ögesinin içeriğini / yapılış malzemesini belirleyebilir: *film festivali, taş köprü, twuk şiş, ivory tower* 'fildişi kule', *fruit cake* 'meyveli kek'; (9) niteleyen baş ögesinin neye benzediğini gösterebilir: *tunç bilek, demir pençe, zebra crossing* '(zebra gibi) çizgili yaya geçidi'; (10) Niteleyen baş ögesinin ne hakkında olduğunu belirtebilir: *kimlik krizi, vergi yasası, border dispute* 'sınır kavgası'. İçer merkezli bileşiklerde baş ile tamlayan arasında görülen bu tür anlamsal bağlar çok çeşitli olmakla birlikte dünya dillerinde yaygınlıkla kullanılan en tipik örneklerinin (3), (4), (5), (6), (7) ve (8) de gösterilen anlam türleri olduğu belirtilmektedir (Bauer, 2001: 703).

Aşağıdaki bileşik sözcüklerde baş ve tamlayan arasındaki anlamsal bağı açıklayınız.

FRANSIZCA:

bracelet-cuir

souce tomate

bouteille vere

cabane baobou

boîte métal

boîte acier

bilezik+bakır → bakır bilezik

sos+domates → domates sosu

şişe + cam → cam şişe

kulube+bambu → bambu kulube

kutu + metal → metal kutu

kutu + çelik → çelik kutu

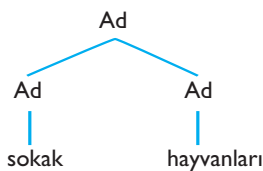
(Langacker, 1972: 78)

Tamlamaların Yapısı

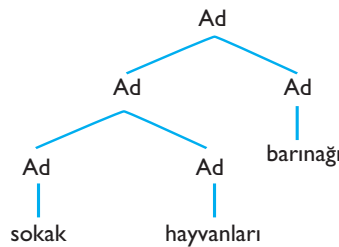
Tamlamaların da türemiş sözcükler gibi bir içyapısı vardır. (Bloomfield, 1935: 227). *[Sokak hayvanları barınağı]* yapısını oluşturan ögeler *[sokak]*, *[hayvan]* ve *[barınak]* olmak üzere üç sözcük değildir. *[Sokak]* ve *[hayvan barınağı]* olmak üzere bir sözcük ve bir bileşikten de oluşmaz. Bileşenleri *[sokak hayvanları]* ve *[barınak]* ögeleridir. Bu yapılanma aşağıdaki gibi şemalandırılabilir:

(11)

[Sokak hayvanları]

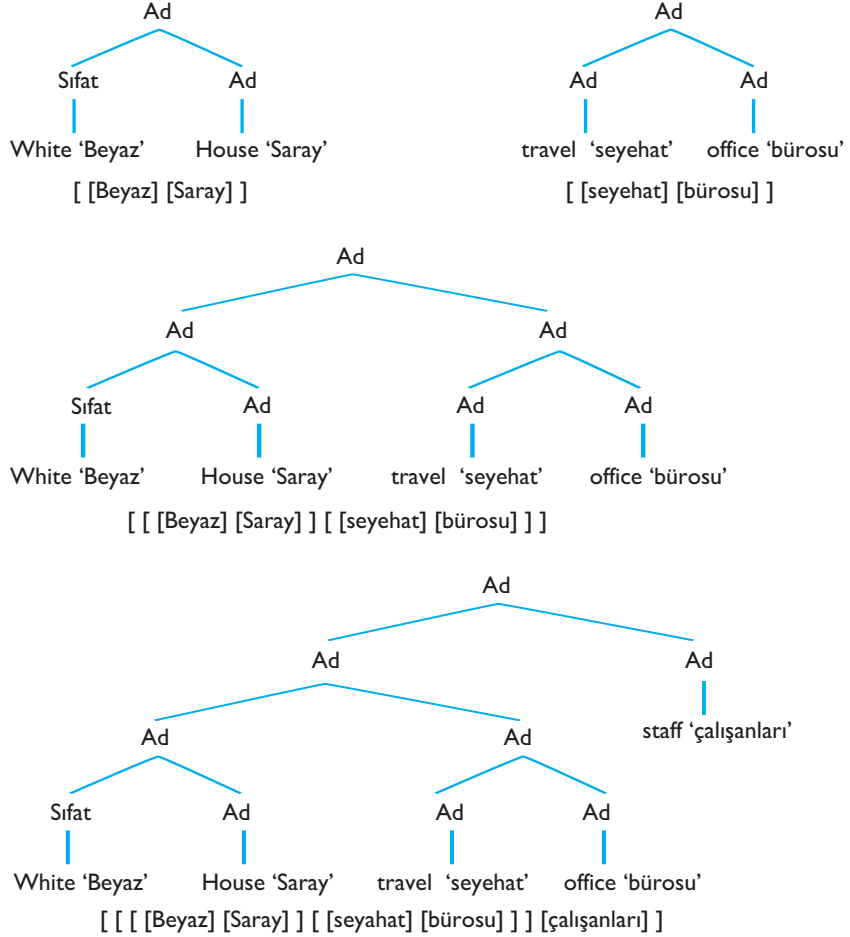

[[Sokak hayvanları] [barınağı]]

Bu aşamalı yapılanma biçimi **yinelemeli** uygulanabildiği için iç içe geçmiş tamlamalar oluşturmaya elverişlidir (Spencer, 1996: 310, Booj 2005: 76). Aşağıda İngilizceden *White House travel office staff* 'Beyaz Saray seyahat bürosu çalışanları' tamlamasının çözümlenmesi görülmektedir:

(12)

SIRA SİZDE

1. Aşağıdaki adların içyapısını gösteriniz.

Yeşiller Partisi Başkanı, Türkiye Yeşiller Partisi Başkanı, Yeşiller Partisi Kadınlar Kolu, Yeşiller Partisi Kadınlar Kolu Kongresi, Yeşiller Partisi Kadınlar Kolu Kongresi başkanı

YABANCI KAYNAKLI SÜREÇLER

Ödünçleme

Diller her zaman kendi kaynaklarını kullanarak sözcük yaratmazlar. Bazen de kendilerinde karşılığı olmayan sözcükleri, etkisi altında kaldıkları kültürlerin dillerinden **ödünçleme** (Sapir, 1921: 193) yoluyla alırlar. Örneğin, Türkçeye sözcük veren diller arasında Çince (inci, ütü, denk, tuğ), Soğdca (kadın, borç, kent), Turfan Pehlevicesi (katır, çorak, kamu), Orta İnanca (şeker, din), Moğolca (ağa, ceylan, kaburga, şakak, serin, sicim), Rumca (körfez, liman, lodos, temel, sınır), İtalyanca

(kaptan, güverte, karyola, fırtına), Slav dilleri (kral, kraliçe, kuluçka, folluk), Fransızca (vapur, ten, istasyon, bagaj, sinema, bilet), Macarca (kadana, varoş), İngilizce (lider, miting, spiker), Arapça ve Farsça sayılabilir (Tekin, 2005: 233-234). Bazen diller arası bu alışveriş **ödünclemeli çeviri** (Bloomfield, 1935: 456) şeklinde gerçekleşir. Bu durumda, sözcükleri kaynak dilden alıcı dile olduğu gibi aktarmak yerine anadilde birebir çevirisi yapılır: İngilizce *natural gas* → *doğal gaz*, *dish antenna* → *çanak anten*, *information society* → *bilgi toplumu*; Almanca *das Kabelfenseben* → *kablolu televizyon*, *Fernsteuerung* → *uzaktan kumanda*, *Satellitenprogramm* → *uydu yayını* (İmer, 1990: 82).

Ödüncleme, başka bir dilden kopyalama temelinde işleyen sözcük yapma sürecidir.

Sözcük yapma süreçlerini aralarındaki bağıntıları göstererek bir şemada özetleyiniz.

Özet

Sözcük yapma sürecinin bileşenlerini açıklamak. Sözcük yapma süreçleri öz ve yabancı olmak üzere iki kaynaktan beslenir. Diller kendi öz kaynaklarını kullanarak sözcük yaparken kök yaratma yoluna gitmekten çok dilde zaten var olan yapıları kullanma yoluna seçerler. Böylece eski tabanlardan türlü sözcük yapma yollarıyla yeni türevler üretirler. Kimi zaman da dil dışı etkenlere (siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik, vb.) dayalı olarak başka dillerden ses, biçimbirim, sözcük ve sözdizim düzeylerinde öge alma yolunu benimserler. Yalnız, tüm bunları yaparken bazı temel evrenseller doğrultusunda hareket ederler. Örneğin, tüm üretkenliklerine rağmen yalnızca varlıkları hissedilebilen, bu varlığa gerek duyulan ve adlandırılabilen olguları etiketlerler.

Türetme sürecini açıklayıp örneklendirmek. Dilin öz kaynakları kullanılarak sözcük yapılırken sözlüksel biçimbilim süreçleri işletilir. Bu anlamda anadili konuşucularına iki seçenek sunulur: türetme ve bileştirme. Her ikisi de oldukça üretken olan bu iki süreçten türetme seçilirse konuşucuların karşısına eklemeli ve eklemesiz olmak üzere iki yol çıkar. Eklemeli türetme seçildiğinde önek, içek, sonек ve sıfır biçim gibi (a) bağımlı, (b) yeni sözlükbirimler oluşturma gücü olan, (c) tabanın sözlüksel ulamını değiştirebilen, (d) görece olarak işlek olan, (e) bazen dil bağımlı özellikler de içeren biçimbirimler kullanılarak yeni sözcük oluşturma olanağı bulunur: Örneğin, İngilizcede önek olarak kullanılan *be-* adlara eklenir (*dew* 'çiğ' → *bedew* 'çiğle-, nemle-', *witch* 'büyü' → *bewitch* 'büyülen-', vb.), yeni sözlükbirimler türetir (DEW biriminden BEDEW), adları eyleme çevirir ancak bütün adlara eklenmez ve her kullanımında aynı anlamı vermez: **berain*, **beday*, **bewizard*, vb. Eklemesiz türetme seçildiğinde ikilemeler yoluyla tabanı büyütme ya da kısaltmalar yoluyla tabanı indirgeme yoluna gidilir: BÜYÜTME: hızlı → hızlı hızlı (taban %100 oranında büyür), hızlı → hıphızlı (taban %50 oranında büyür); İNDİRGEME: editor → edit, doctor → doc, kapalı ılıca → kaplıca, Türkiye Cumhuriyeti → TC (tabanlar küçülür).

Bileştirme sürecini açıklayıp örneklendirecek. Dilin öz kaynakları kullanılarak sözcük yapılırken sözlüksel biçimbilim süreçleri işletilir. Bu anlamda anadili konuşucularına iki seçenek sunulur: türetme ve bileştirme. Her ikisi de oldukça üretken olan bu iki süreçten bileştirme seçildiğinde (a) aynı ya da farklı sözlüksel ulamdan gelen, (b) baş ögesi olan ya da olmayan, (c) çok ögeli olmasına rağmen ortak bütünlüğü olan iki ya da daha fazla sözlükbirimi ekli ya da eksize yan yana sıralama yoluyla yeni olgulara dilsel karşılıklar bulunur. Bu süreç basit yapıyla değil bir içyapısı olan karmaşık biçimler oluşturur: *bilgisayar*, *orta direk*, *yemek kaşığı*, *çıbanbaşı*.

Yabancı kaynaklı sözcük yapma süreçlerini ayırt edip örneklendirmek. Sözcük yapımında dilin öz kaynakları seçilmediğinde de başka dillerden kopyalama veya ödünçleme çeviri yoluna gidilir. Bunlar, bilinçli, dilbilgisi dışı ve düzensiz süreçler olmalarına rağmen 'yeryüzünde temassız, arı dil yoktur' (Sapir, 1921: 192; Tekin, 2005: 233) görüşünü oluşturacak kadar da yaygın uygulamalardır: *süpermarket*, *televizyon*, *medya*, *çokuluslu*, *kabul*, *kitap*, *kâbus*, *çare*, *bülbül*, *şabane*.

Kendimizi Sınayalım

1. Örnekleme, aşağıdakilerden hangi özelliğiyle soneklemeye benzer?
 - a. Bağımsız biçimleri sıralar.
 - b. Bağımlı biçimleri sıralar.
 - c. Sözlüksel ulam değiştirebilir.
 - d. Anlam değiştirir.
 - e. b&c
2. Sıfır türetim aşağıdakilerden hangi özelliğiyle soneklemeden ayrılır?
 - a. Daima ulam değiştirir.
 - b. Hiç ulam değiştirmez.
 - c. Ek kullanmaz.
 - d. Yinelemelidir.
 - e. Geçirimsizdir.
3. Sonekleme geri oluşuma benzer çünkü? Hangisi yukarıdaki ifadeyi aşağıdakilerden doğru olarak **tamamlayamaz**?
 - a. türevleri ayırt edilemez
 - b. ikisi de aynı biçimleri kullanır
 - c. ikisi de aynı sözcük yapma kuralını işletir
 - d. ikisi de ulam değiştirebilir
 - e. ikisi de bağımsız biçimdir
4. Aşağıdakilerden hangisi gerioluşum ile sıfır türetim arasındaki benzerliklerden biridir?
 - a. İkisi de açık ek kullanır
 - b. Hiç biri açık ek kullanmaz
 - c. Ulam değiştirmezler
 - d. Dış merkezlidirler
 - e. Tıkama kuralından geçemezler
5. Aşağıdakilerden hangisi gerioluşum ile kırpma arasında benzerliği doğru olarak ifade eder?
 - a. Her ikisi de tabanı indirgeme sürecidir.
 - b. Her ikisi de tabanı büyütme sürecidir.
 - c. Her ikisi de tabanın sesbilimsel özelliklerini değiştirir.
 - d. Her ikisi de ulam değiştirir.
 - e. Her ikisi de ek kullanır.
6. 'Karma başlık kısaltmaya benzer çünkü.....' Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki ifadeyi doğru olarak tanımlar?
 - a. parçaları hep anlamlıdır
 - b. parçaları çoğunlukla anlamsızdır
 - c. tabanı büyütme sürecidir
 - d. kök sözcükleri birleştirir
 - e. ek kullanır
7. İngilizcede *lickable* 'yalanabilir' sözcüğünün kullanımında olmamasının nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. İngilizce üretken değildir.
 - b. Olgunun varlığının hissedilmemesidir.
 - c. Olgunun adlandırılabilir olmamasıdır.
 - d. Sözcüğün İngilizce türetim açısından kuraldışı olmasıdır.
 - e. b&c
8. Aşağıdaki sözcük hangi süreçten geçerek türetilmiştir? Tayland Dili káw 'yaşlı' káwkáw 'yaşlımsı'
 - a. önekleme
 - b. sonekleme
 - c. ikileme
 - d. bileştirme
 - e. sıfır türetim
9. Aşağıdakilerden hangisi dışmerkezli bileşiktir?
 - a. bitter sweet 'acı+tatlı → acı tatlı'
 - b. bitter sweet 'acı+tatlı → yabancı yasemin'
 - c. bahçe kapısı
 - d. biçimbilim
 - e. altgeçit
10. Aşağıdaki verilere göre sıfır türetimden geçen bu sözcüklerden hangisi neye taban olmalıdır?

	doğrulanma tarihi	kullanılma sıklığı
clean (s.)	883	4591
to clean (e.)	1450	1576
sweet (s.)	825	2924
sweet (a.)	1300	114
house (a.)	950	47087
to house (e.)	1000	498

 - a. clean (s.)
 - b. to clean (e.)
 - c. sweet (a.)
 - d. to house (e.)
 - e. veri yeterli değil

Okuma Parçası

Aşağıdaki parçayı okuyunuz ve adı geçen sözcükler yapılırken hangi türetme yollarının kullanıldığını düşününüz. Buna göre sözcük yapma yollarının işlekliliğini ve sözü edilen gelişmelerin dilbilimsel ölçütlere uygunluğunu tartışınız.

Prof. Dr. Aydın Köksal'la Söyleşi:

Bilgisayarın “İsim Babası”

(1993)

Bilgisayar, ilgi işlem, yazılım, donanım ... Bu terimleri kullanırken hiç zorlanmıyoruz, mubatabımız da ne demek istediğimizi hemen anlıyor değil mi? Peki bu terimlerin isim babasını merak ediyor musunuz? O halde, yılların bilişimcisi ve bugün sektörümüzdeki bir çok bilgisayar mühendisinin “hocası” olan Prof. Dr. Aydın Köksal’ la yaptığımız aşağıdaki söyleşiyi okumanızı öneririz...

— Aydın Bey, önce okurlarımıza yaşam öykünüzü kısaca aktarabilir miyiz?

29 yıldan beri bilişimciyim. İstanbul doğumluyum. Galatasaray Lisesi’nde okudum ve okul birincisi olarak mezun oldum. 1964’te Fransa’da elektronik yüksek mühendisi diploması aldım. Elektronik mühendisliği yapmaya fırsat bulamadan bilgisayarlarla, bilgi işleme tanıştım. Remington-Rand Univac firmasında ilk görevimi aldım. Kısa bir süre sonra, 1967’de Hacettepe Üniversitesi kuruldu. Bilgi işlem merkezini kurma göreviyle müdür olarak atandım. İki yıl içinde, yani 1969’a kadar 54 uzman yetiştirdik. Müdür ve bölüm başkanı olarak 19 yıl Hacettepe Üniversitesi’nde kaldım. Orada Bilim Doktoru ve Bilgisayar Bilimleri Doçenti oldum. Bir süre sonra doktora programı açarak, elimizdeki mühendisleri doktor mühendis yaptık ve böylece oluşturduğumuz öğretim kadrolarıyla bilgisayar mühendisleri yetiştirmeyi amaçladık. Bu amaçla Bilişim Enstitüsü 1973’te kuruldu, 1977’de de o kadrolarla Türkiye’nin ilk bilgisayar mühendisliği bölümü kuruldu. Planlama Teşkilatı’nda 12 yıl fahri olarak EBİ Özel İhtisas Komisyonu üyeliği, bir süre de başkanlığı yaptım. Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu üyeliği ve Terim Kolu Başkanlığı yaptım. Sonra da 2985’te profesörlük aşamasına kadar gelip üniversiteden ayrıldım. Bilişim Ltd. Sti.’ni kurdum. Daha sonraki dönemde Gazi Üniversitesi’nde Bilgisayar Mühendisliği Anabilim Dalında profesörlüğe yükseltildim.

— Türkiye Bilişim Derneği’nin kuruluşunda önemli görevler yüklendiniz. Bize o dönemleri anlatır mısınız?

1971 yılında kurulan Türkiye Bilişim Derneği’nin bir numaralı kurucusuyum. Daha önce de böyle çabalar olmuş. Örneğin 1930’larda mesleğe başlamış, delikli kartla çalışan, çizelgeleyici dediğimiz makinelerle çalışmış bir meslektaşımızla, Kadri Tan’la tanıştım. ‘Yıllar önce biz Delikli Kartla Çalışanlar Derneği diye bir dernek kurmak istedik. Çok mücadele verdim, hiç kimse arkamdan gelmedi. Bir türlü gerçekleştiremedik. Ama mutlaka bir dernek kurulması gerek.’ diye yüreklendirdi. Bizim kurduğumuz dernek Kadri Tan’ın bu işi yapmaya kalkışmasından 25-30 yıl sonra kuruldu. Şimdi TBD 22 yaşında.

— Biz sizi aynı zamanda bugün kullandığımız birçok tanımın, kavramın isim babası olarak biliyoruz. Bunu nasıl başlattınız?

Terim ‘uydurayım’ diye, ya da yeni bir kavram gördüm, bunun hemen karşılığını üretelim diye bir düşüncem hiçbir zaman olmadı. O kavram üzerinde kendim çalışmaya başlayınca olay kendiliğinden oluşmaya başladı. Çünkü onun üzerinde çalışırken kavramı öğreniyorsunuz. Kavram üzerinde kafa yoruyorsunuz, derinlemesine zihinsel idman yapıyorsunuz. Dolayısıyla ne olduğunu ne olmadığını anlarken, başkalarına anlatırken, bununla kurgular yaparken işin özellikleri, felsefi boyutu gözünüze çarpıyor. Terim üretmek güç iş. Birdenbire, Türkçeyi bilmekle yapılabilecek şey değil bence. Zaten bilişim alanındaki kavramlar dışında pek sözcük üretmedim diyebilirim.

Mesleğe ilk girdiğimde bilgi işlem sözcüğü yoktu. Bu benim önerdiğim bir ad tamlamasıdır. Bilgi işleme *malumat prosesingi* dendiğini duydum. Böyle demek gerektiği çok açık, ne dendiği anlaşılamadığı için. Biz *bilgi* dedik. Herkes *enformasyon* demek istiyordu. Çok büyük tartışma çıktı. Sonra *bilgi işlem* değil, *bilginin işlenmesi* denmesi gerektiği savunuldu. En azından Türkçeyi bozuyorsunuz dediler. ‘Ev bahçe’ deniyor mu, ‘evin bahçesi’ deniyor, dediler. Bence ‘bilgi işlemek’ diye bir eylem, bir eylem adı vardır Türkçede. ‘Bilgi işlemek’ i yeni bir eylem adı olarak düşünün. Onun doğrudan yapılmış adıdır *bilgi işlem*. Bana kalırsa bir mücevher gibi parlıyor. Bunu söylemeyi Türkçeye bir güzellik katmak gibi algılıyorum. Ayrıca bu türlü adlandırılmış olmaktan da çok mutluluk duyuyorum. Başka türlü adlandırıl-

maz demek istemiyorum. Ama güzel olması insanın ruhunu okşar, mesleği sevimli kılar. *Bilgisayar* sözcüğü de öyle. Listemde 1200 kadar sözcük var bu alanda kullanılan. *Kütük, işletim sistemi, yazılım, donanım, bilişim, işletmen...* Operatör yerine işletmen dendiğinde 'adam mı işletiliyor' diye herkes gülüyordu. *Veri tabanı, yordam, altyordam, bellek...* Bellek aslında genel bir sözcük, ama bilgisayar belleğine Türkçe *bellek* dedik, Arapça *hafıza* demedik.

— ***Bilgisayar terimi, bir dönem sadece 'bilginin sayılması' olarak anlaşıldı. Siz bu terimi önerirken ne düşünmüştünüz?***

İngilizcede *computer*, yüzyıl başına değin gemilerde hesap işlemleri yapan, hesap uzmanı gibi bir adama verilen ad olarak kullanılıyordu. Yani *computer* kişinin yaptığı görevin adı. Fransızcada ise bilgisayara *ordinateur* denir. Bu sözcük kentlerde, kasabalarda festivaller, şenlikler düzenleyen kişi anlamına gelirdi eskiden. Böylece, bu sözcüklerde bir anlam kayması olmuştur.

Kavram olarak *computer*'den gidilirse, Latince *computare* saymak demek. Fransızcada hesap *kont* okunur, *compte* diye yazılır, 'u' düşüp 'p' sözlü dilde saklanmıştır. İngilizcedeki count, saymak anlamındadır. Aynı *computare* teriminin Fransızcada *compter* (saymak) olması gibi. Yani 'p' yazımdan da düşmüş. Fransızcada yazıda 'p' harfinin anısını korumuşlar. İngilizler ise kendilerine göre okumuşlar ve 'p' yi düşürmüşler.

Araştırdığımda gördüm ki, *hesap* Arapçada *saymak* demek. Hesap yapmak Türkçede nasıl denir, onu araştırdım. *Hesap* sözcüğünün, Arapçada *saymak* anlamına geldiğini, sayışmak anlamına gelen muhasebenin hesap yapmak anlamına geldiğini öğrendim. Nitekim İngilizcede *counting* sayma, *accounting* muhasebe anlamına geliyor. Türkçede de *sayışmak* denince, köylüler bunu *gel sayışalım* diye, hesaplaşalım anlamına kullanıyorlar. *Sayıştay, Divan-ı Mubâsebat* 'ın yerine konmuş. *Sayışım* 'ın *muhasebe* olması önerilmiş ve kullanılmış. Sonradan *muhasebe* sözcüğü tutmuş, *sayışım* tutulmamış.

Başka dillere baktım sonraki yıllarda, Japoncada *key-sanki* sayan, sayar demek. Finliler bilgisayara yıllarca sonra *tietekone* (Türkçeden sanki kopya çeker gibi *bilgisayar*) diyorlar. Yugoslavlar, Sırpolar *računar* diyorlar. Yirmi üç dilde saymak, hesaplamak sözcüklerinin karşılığını araştırdım. Bilgisayara nasıl yaklaşıyorlar? Örneğin İsraililer *mahşev* diyorlar.

Bunları ezbere bilmemin nedeni, bilgisayar sözcüğünü sık sık savunma durumunda kaldığımdan dolayıdır!

— ***Türkiye'ye bilgi işlem teknolojisinin geldiği dönemde, bunun karşılığı hemen öne sürüldüğü için yerleşmesi de kolay oldu denebilir mi?***

Evet, işi başlangıcından sahiplenmek, bu savaşmada başarı kazanmada bizden yana bir durum yarattı. Buna karşın, terimleri çok büyük güçlüklerle yerleştirdik. Kimi sözcükler çok kolay, kimileri çok güç yerleşti. Örneğin 1966'da önerdiğim *yazılım* sözcüğü, hiç karşı çıkan olmadan hemen benimsendi. O kadar ki, kimi meslektaşlarımız 'programın yazılımını bitirdin mi?' diye soruyorlardı.

Yazıdan yola çıkarak *yazılım* dedik. Çağdaş bir söyleyiş gibi *program yazmak* kavramıyla birlikte benimsendi gitti. Yirmi yıl sonra ayırımına vardım ki, dünyada *software* gibi bir sözcüğün kullanımından sonra, 21. yüzyılın en büyük endüstrisinin adı olarak Türkçede kullandığımız sözcük, herhangi bir ulusun kullandığı *software* 'den sonraki ilk sözcük.

— ***Bu terimlerin yaygınlaşmasını siz neye bağlıyorsunuz?***

Kuşkusuz, Türk halkının anadili bilincine. Ne zaman ki kişisel bilgisayar ortaya çıktı, halk yığınlarına ulaşma şansı doğdu, sihirli değnek değmiş gibi, *bilgisayar* ve öteki terimler asıl o zaman yaygınlaştı.

— ***Yeni terimler çıkıyor. Client/Server, Dounsi-ning, Application Systems, vb. Bunlara karşılık bulmayı düşünüyor musunuz?***

Bana sorarsanız bu süreç bitmedi. Bundan 3-4 yıl önceydi. IBM'in bazı sistem yazılımlarını Türkçeleştirme kararı almasından hemen sonra, benden yardım istendi. *Computer Dictionary of IBM* adlı kitabın kapsadığı 12 bin terimin karşılığını kısa sürede çok kısa sürede (yalnız geceleri 75 günde!) IBM'e verdim. Duyarlık kazanmış olduğum bir konuda hizmet vermek gerektiğini düşündüm, o yorgunluğu göze aldım. IBM gibi bir firma da bütün yazılımların altyapısını Türkçeleştirmeye yöneldiği gibi, Almanca, Fransızca ve İspanyolcanın arkasından Türkçeyi seçti.

— ***Aydın bey, başka alanlarda sözcük üretmeyi neden düşünmediniz?***

Bunu herkes kendi mesleğinde yapabilir ancak. Ben bilişim mesleğimde yaptım; sözcüklerim bilişim alanında. Aslında, bana sorarsanız, Türkiye'de bilişim mesleği, bütün bilin alanları içinde tümüyle Türkçe anlatılabilen, yayılabilen, öğretilebilen, ilk hem de hala tek bilim alanıdır. Konunun böyle sahiplenilmesi bunu sağladı bençe. Benim şansım yalnızca mesleğin ilk dönemlerinde yaşamak değil. Meslek derneğini kurduk. Bilişimin insanlığa, Türkiye'ye getireceği yararları anlatarak, sanki

bir siyasal partinin kadrolarıymışçasına, hevesle çalıştık. Bir tek ben değilim, bir kuşaktan söz ediyorum. Gündelik yaşamımızda hep bu terimleri kullandık. Birlikte çalıştığımız kadrolar bizimle bu dille konuşuyorlardı. Zaten *Bilişim Terimleri Sözlüğü*'nü de, sözcükler oturduktan 10 yıl sonra bastık.

— **Siz bu çalışmalarınızla samıyorum bazı ödüller de aldınız...**

Evet. Bunlardan biri 1975'te Türkçeye katkılarımın dolaylı Türk Dil Kurumu'na üye seçilmemdir.

Ayrıca TÜMÖD'ün de (Tüm Öğretim Üyeleri Derneği) Necdet Bulut anısına verdiği Fen ve Mühendislik ödülünü aldım. Dört gerekçe söylediler:

Birincisi Türkiye'de bilgisayar mühendisliği öğretimini bir bilim dalı olarak örgütleyip başlatmak.

İkinci gerekçe bilişim terimlerini, özgün olarak ulusal dilde üretmek ve yerleştirmek.

Üçüncü gerekçe kamuda bilgisayar kullanılmasını sağlamak üzere DPT'ye uzun süre fahri hizmet vermek ve son olarak bilişimi yeni bir meslek alanı olarak örgütlemek, TBD'yi kurup yaşatmak.

Nisan 1980'deki bir ödül töreni benim için duygusal bir andır.

— **Bu terimleri önerirken bu kadar yaygınlaşma çağını düşünmüş müydünüz?**

Terimlerin yerleşmesi benim gözümde çok zor oldu. Ama başlarken yüzlerce terimin içinde yalnız ikisi, üçü tutsa bile razıydım. Derken 1200 tanesi tuttu!

Kaynak

Çözüm, IBM Dergisi, yıl:21, sayı:2, Yaz 1993, s.42-45.
(Köksal, A. (2010) *Adı Bilgisayar Olsun*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları)

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Önekleme ve Sonekleme” konularını yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Sıfır Türetim ve Sonekleme” konularını yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise “Sonekleme ve Gerioluşum” konularını yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Gerioluşum ve Sıfır Türetim” konularını yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “Gerioluşum ve Kırpma” konularını yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise “Karma ve Başlık Kısaltma” konularını yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Sözcük Yapmaya Dair” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “İkileme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Bileştirme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Sıfır Türetim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Basit sözcükler: var, varak, varoş

Karmaşık sözcükler: varlık, varsıl, varyemez

Sıra Sizde 2

-CIK eki (a) sıfatlara geldiğinde kökün son hecesindeki vurgu tabanın ilk hecesine kayar: minik+ cik → minicik, (b) adlara eklendiğinde kök adda vurgu sonda ise eke kayar değilse yerinde kalır: kedî+ cik → kedicik, kerténkele+ cik→ kerténkelecik (Özsoy, 2004: 64, 65).

Sıra Sizde 3

Her iki dilde de sözü edilen bu sınırlılıklar sözcüklerin sesletimsel ve biçimsel özellikleriyle değil anlamsal özellikleriyle ilgilidir. *Öldürmek* eylemi *bağlamak-çözmek, kilitlemek-kilidi açmak* gibi ters çevrilebilir bir eylem olmadığından, anlamsal özellikleri önekin anlamsal özellikleriyle çelişir. Türkçede de bu ek sayı ifade eden sözcükler istediği için yine türetimde anlamsal sınırlılığa bir örnektir.

Sıra Sizde 4

Ekin anlamı	Türkçe	İngilizce
Eden / kılıcı 'EYLEMi yapan kişi'	-(y)lcl → bakıcı, dinleyici, dilenci, okuyucu, temizleyici, tüketici, sürücü	-er → sitter 'bakıcı', listener 'dinleyici', , beggar 'dilenci, consumer 'tüketici, driver 'sürücü'
Araç 'EYLEMi yapan araç'	-(y)lcl → karıştırıcı, kesici, dilimleyici, açıcı, tutucu	-er → mixer 'karıştırıcı', cutter 'kesici', slicer 'dilimleyici', opener 'açıcı', holder 'tutucu'
Küçültme 'küçük AD'	-CIK → kedicik, kulakçık, beyincik	-ette → kichenette 'küçük mutfak', towelette 'küçük havlu'
Benzetme 'AD gibi'	-CA → kadınca, erkekçe, çocukça	-ly → womanly 'kadınca', manly 'erkekçe', fatherly 'bab gibi'
'SIFAT olmak'	-l → diril, eğril, doğrul, kısal	-en → broaden 'genişle', shorten 'kısal', quicken 'hızlan, lengthen 'uzat'

-(y)lcl ve -er eklendikleri eylemin kılıcı: *bakıcı* 'bakma eylemini yapan', *okuyucu* 'okuma eylemi yapan', *dinleyici* de 'dinleme eylemini yapan' anlamındadır. Aynı ekler eylemin yerine gelmesini sağlayan gereçleri göstermek için de kullanılabilir ve araç eki adını alır: *karıştırıcı* 'karıştırma gereci', *kesici* 'kesme gereci', *dilimleyici* ise 'dilimleme gereci' dir. -CA ve -ette ekleri eklendikleri adları küçülttüğü için küçültme, -CA ve -ly eklendikleri adlara benzerlik kattığı için benzetme, -l ve -en eklendikleri sıfatları eylemleştirdiği için 'SIFAT olmak' anlamı yükleyen eklerdir.

Sıra Sizde 5

İngilizce: a bottle + ø → to bottle (sıfır türetim)
Anlamsal ölçüte göre *to bottle* 'şişele-' eylemi *bottle* 'şişe' adından türemiş olmalıdır; çünkü *şişelemek* 'şişe içine koymak' anlamına gelmektedir ve adı da içermektedir. Öyleyse, eylem daha karmaşık bir anlam yapısına sahiptir ve addtan türemiş olmalıdır.
white + en → whiten (açık türetim, sonekleme)

Anlamsal ölçüte göre *whiten* eylemi *white* sıfatından türemiştir çünkü (a) iki biçimbirimden oluşur (b) ve tabanın anlamını da kapsar: 'beyaz olmak'

Hollandaca

Anlamsal ölçüte göre *wit* 'beyazlaş-' eylemi *wit* 'beyaz' sıfatından türemiş olmalıdır; çünkü *beyazlaşmak* 'beyaz olmak' anlamına gelmektedir ve sıfatı da içermektedir. Öyleyse, eylem daha karmaşık bir anlam yapısına sahiptir ve sıfattan türemiş olmalıdır.

Sıra Sizde 6

Sunda Dili: yarım ikileme, öne kopyalama, yineleme; Ewe: tam ikileme, sona kopyalama, devamlılık; Tagalog: yarım ikileme, öne kopyalama, türetme; Samoan: yarı ikileme, içe kopyalama, çekim (Demek ki, ikileme yalnız sözlükbirimler değil, sözcükbiçimler de oluşturabilir.)

Sıra Sizde 7

1. Karmaşık Bir sözcükten basit bir sözcük yapıldığı için gerioluşum süreci kullanımdadır. Anadili konuşucularını sözcüğü [Ad + [Eylem + er]] → Ad kuralını işleterek algılamak yerine İngilizcede yaygın olmayan AdEylem bileşiği şeklinde düşünmüş, [[Ad + Eylem] + er] → Ad kuralını işleterek *baby-sit* sözcüğünü türetmiştir.
2. Sözcüklerin dile giriş sırasını düşünülerek aşağıdaki çözümlene yapılabilir:

ÖRNEK	SÜREÇ
Ad - ek → Eylem Gerioluşum - um → gerioluş	GERİOLUŞUM
Eylem + ek → Eylem Gerioluş + tur → gerioluştur Gerioluştur + ul → gerioluşturul Gerioluşturul + muş → gerioluşturulmuş	TÜRETME, SONAEKLEME

Sıra Sizde 8

İngilizce: başlık kısaltma, kırpma, kırpm; Türkçe: karma, kırpm

Sıra Sizde 9

Sıfat + Ad → Ad

Sıra Sizde 10

Başlar *adam*, *yıl* ve *bahk* sözcükleridir. Bunların İspanyolcadaki karşılıkları ise örneklerde solda yer almaktadır.

[hombre]rana
[ano] luz
[pez] espada

Sıra Sizde 12

Fransızca ve Kanuri örnekleri iç merkezli: anlamları birleşimsel ve baş ögesi mevcut.

Danca örneği dış merkezli: anlamı geçirimsiz, baş ögesi mevcut değil. Bütünün anlamı kulakla değil yarasa ile ilgili.

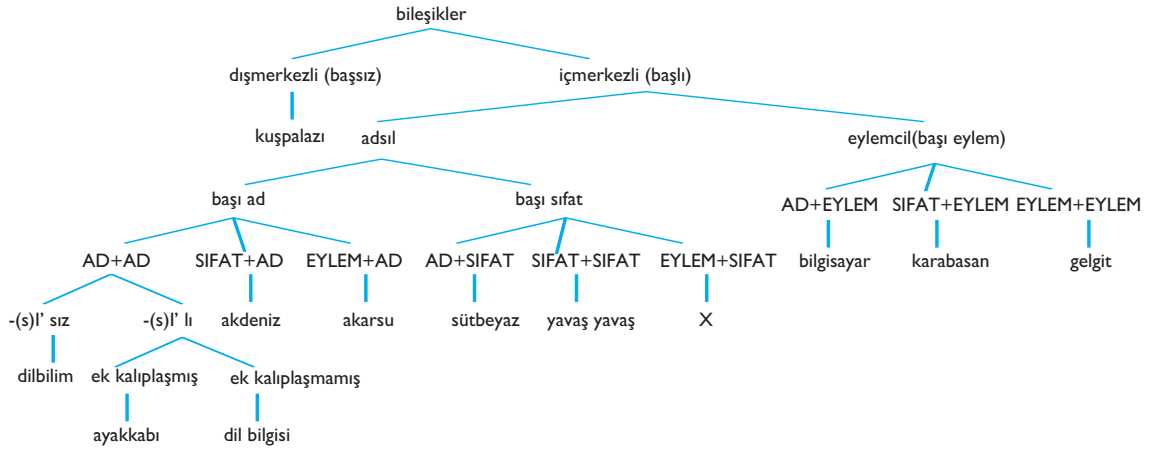
Sıra Sizde 11

1.

	bahçenin kapısı	bahçe kapısı	Bahçekapı
Niteleme ve ayrılabilirlik	yeni bahçenin kapısı bahçenin yeni kapısı	yeni bahçe kapısı *Bahçe yeni kapısı	yeni Bahçekapı *bahçeyeni-kapı

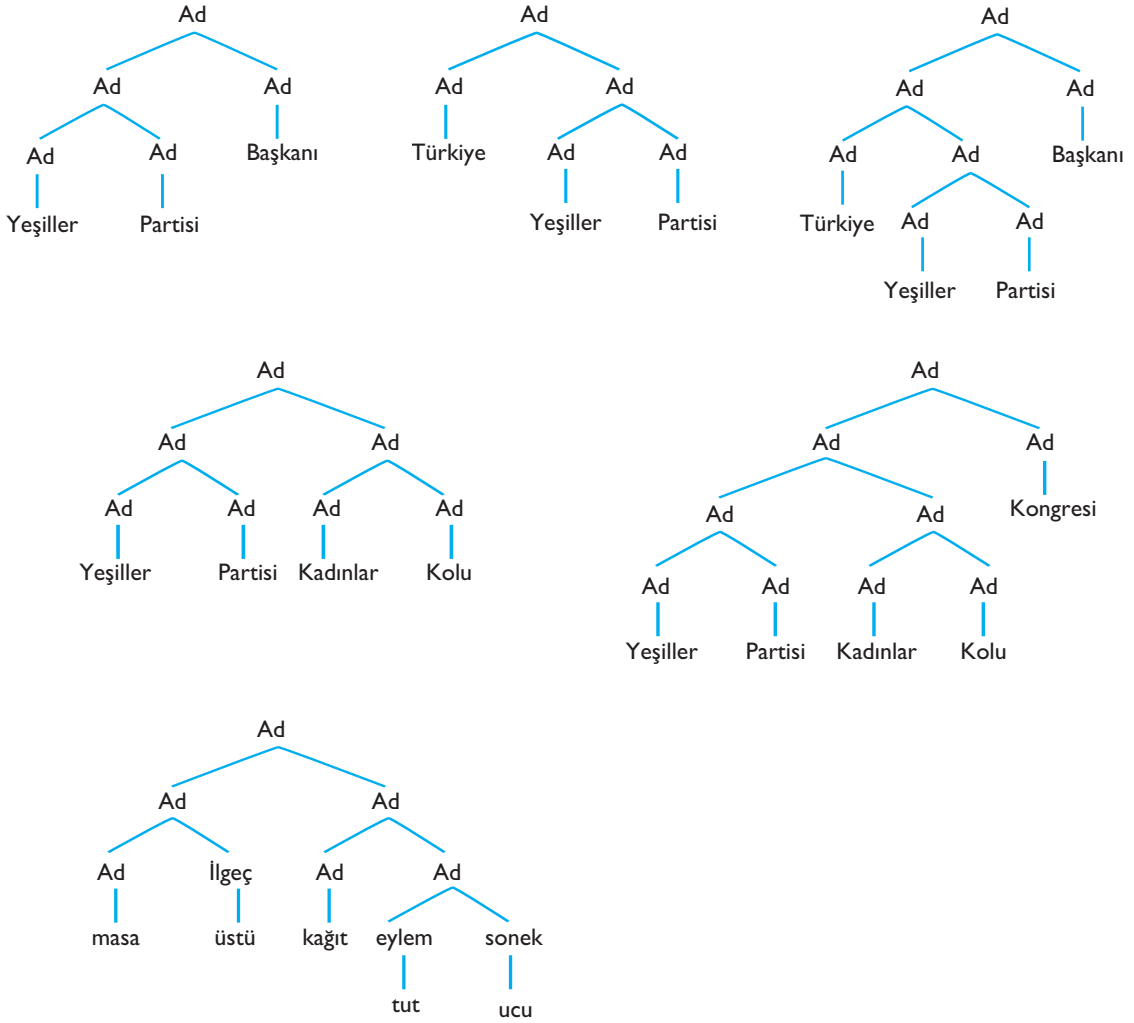
Bahçe kapısı ve *Bahçekapı* ayrılabilirlik ölçütünü geçemediğinden, bileşenleri arasındaki bütünleşme daha yakındır. Öyleyse bunlar sözcük gibi hareket eden tamlama *bahçenin kapısı* biçimi ise öbek olarak sınıflanır.

2. (b) deki örneklerde çoğul eki niteleyen öge üzerinde görülmektedir. Oysa, bileşik sözcüklerin niteleyenlerinin dilbilgisel kimlikleri yoktur. Bu yüzden başlarıyla çekimsel ilişkiye de giremezler. Çoğul eki, bu konuda, yani niteleyen ve baş arasında, bileşenlerin ayrılmazlığını ilkesini zedelemektedir.

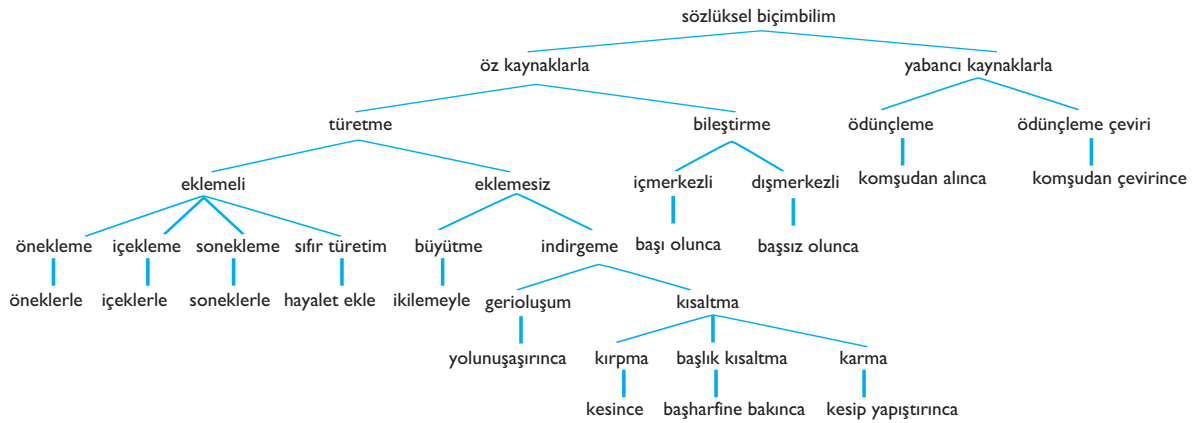
Sıra Sizde 13**Sıra Sizde 14**

Bu bileşik sözcüklerin yapısını *Ad1 Ad2* olarak gösterirsek anlamlarını '*Ad1 Ad2*' den yapılmış' şeklinde ifade edebiliriz. Diğer bir deyişle, niteleyen baş ögesinin malzemesine ilişkin bilgi vermektedir.

Sıra Sizde 15

Sıra Sizde 16

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Adams, V. (1973) *An Introduction to Modern English Word-formation*. London: Longman.
- Aronoff, M. (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Aronoff, M. & Fuhrhop, N. (2002) "Restricting Suffix Combinations in German and English: Closing Suffixes and the Monosuffix Constraint" *Natural Language & Linguistic Theory*, 20 (3) 20, 451-490.
- Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge: CUP.
- Bauer, L. (2001) "Compounding", *Language Typology and Language Universals* içinde, Martin Haspelmath (yay. haz.), Berlin: Mouton de Gruyter, s. 695-707.
- Bauer, L. (2002) What you can do with derivational morphology. In Bendjaballah, Sabrina, Dressler, Wolfgang U., Pfeiffer, Oskar and Voeikove, Maria (eds), *Morphology 2000*. Amsterdam: JB.
- Bauer, L. (2003) *Introducing Linguistic Morphology*. Washington: Georgetown University Press.
- Bloomfield, L. (1935) *Language*. London: Allen Unwin.
- Booij, G. (2005) *The Grammar of Words*. Oxford: OUP.
- Carstairs-McCarthy, A. (1992) *Current Morphology*. London: Routledge.
- Chomsky, N. (1965) *Aspects of Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Csato, E. A. & Johanson, L. (1998) "Turkish" In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds) *The Turkic Languages*. London: Routledge.
- Çengel, H. K. (2005) *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demircan, Ö. (2000) *Türkçenin Ezgisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Fabb, N. (1998). "Compounding", *Handbook of Morphology* içinde, Andrew Spencer ve Arnold M. Zwicky (yay. haz.), Oxford: Blackwell, s. 66-83.
- Gencan, T. N. (1966) *Dilbilgisi*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Göksel, A. & C. Kerslake (2005). *Turkish*. London: Routledge.
- Günay, V. D. (2007) *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- Hanser, O. (2003) *Türkmençe Elkitabı*, (çev. Zühal Karğı ÖLMEZ), İstanbul: Kekibeç Yayınları.
- Haspelmath, M. (2002) *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Hatiboğlu, V. (1971) *İkileme*. Ankara: TDK Yayınları.
- İmer, K. (1976) *Türkiye Türkçesinde Kökler*. Ankara: TDK Yayınları.
- İmer, K. (1990) Neologisms in Turkish. In B. Rona (ed) *Current Issues in Turkish*: Ankara: Hitit Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuruisinga, E. (1932) *A Handbook of Present-Day English*. Groningen: F. Noordhoff
- Langacker, R. W. (1972) *Fundamentals of Linguistic Analysis*. New York: Harcourt Brace.
- Lewis, G. (2000) *Turkish*. Oxford: OUP.
- Marchand, H. (1969) *The Categories and Types of Present Day English Word Formation*. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung Scoberg.
- Mel'c(uk, I. (2002) Towards a formal concept 'zero linguistic sign'. In Bendjaballah, Sabrina, Dressler, Wolfgang U., Pfeiffer, Oskar and Voeikove, Maria (eds), *Morphology 2000*. Amsterdam: JB.
- Menges, K. H. (1968) *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- Moravcsik, E. A. (1978) "Reduplicative Constructions," in J. H. Greenberg, ed., *Universals of Human Language*, Vol. 3: Word Structure, Stanford University Press, Stanford, California.
- Özel, S. (1977) *Sözcük Türetme ve Bileştirme*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özsoy, A. S (2004) *Türkçenin Yapısı I: Sesbilim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özsoy, A. S. (2004) 'Dışişleri eski bakanı ve Türkçenin yeni yapısı', in Z. Toksa (ed.) *Kaf Dağı'nın ötesine varmak, Günay Kut Armağanı, Vol. 3, Journal of Turkish Studies*, Türklük Bilgisi Araştırmaları 28/1. Harvard University.
- Plag, I. (2003) *Word-formation in English*. Cambridge: CUP.
- Poppe, N. (1965) *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- Schaaik, G. (2002) *The Noun in Turkish*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Spencer, A. (1996) *The Morphological Theory*. Oxford: Blackwell.
- Spencer, A. (2003) *Morphology*. In M. Aronoff & J. Res-Miller (Eds) *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Stockwell, R. & Minkova, D. (2001) *English Words: History and Structure*. Cambridge: CUP.

- Strang, B. M. H. (1969) *Modern English Structure*. London: Edward Arnold.
- Tekin, T. (2005) Türk Dilbilimi ve Yeni Kelimeler. E. Yılmaz & N. Demir (yay. haz.) *Makaleler III Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara: Grafiker.
- İmer, K., A. Kocaman & A. S. Özsoy (2011) Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Tietze, A. (2002) Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1. İstanbul: Simurg.

Yararlanılan İnternet Kaynakları

- <http://site.ebrary.com/lib/anadolu/docDetail.action?docID=1002230>
- <http://www.etymonline.com/index.php?search=cage&searchmode=none>
- <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

5

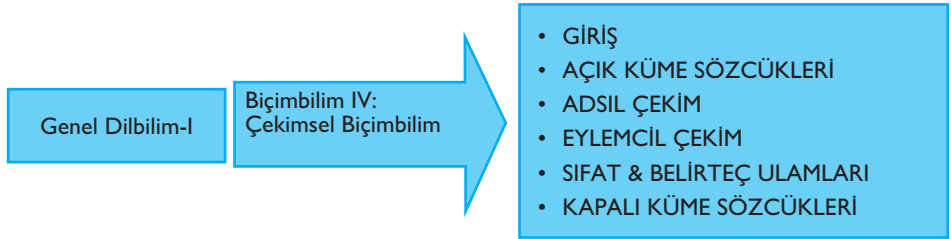
Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- Açık küme sözcüklerinden adlara ilişkin adsıl ulamları listeleyip açıklayabilecek;
 - Açık küme sözcüklerinden eylemlere ilişkin eylemcil ulamları listeleyip açıklayabilecek;
 - Açık küme sözcüklerinden sıfat ve belirteçlere ilişkin ulamları listeleyip açıklayabilecek;
 - Kapalı küme üyelerine ilişkin ulamları listeleyip açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Adsıl
- Sayı
- Cins
- Durum
- Adsıl Uyum
- Eylemcil
- Zaman
- Görünüş
- Kip
- Çatı
- Eylemcil Uyum
- Karşılaştırma
- Olumsuzluk

İçindekiler

Biçimbilim IV: Çekimsel Biçimbilim

GİRİŞ

Yaşayan tüm canlılar dünyayı çeşitli sınıflandırmalar yaparak algırlarlar. Hayatta kalmanın bir gereği olarak hiç değilse beslenme, korunma ve üreme gereksinimlerini karşılamak üzere sırasıyla [+yenebilir] [-yenebilir], [+zararlı] [-zararlı], [+türdeş] [-türdeş] ayrımlarını yapmak zorundadırlar. Demek ki, dünyada işlev görebilmenin bir şartı farklı varlıkları aynı türün örnekleri / halleri olarak gruplandırabilme gerekliliğidir. Bu yüzden, gördüğümüz her şeyi doğal olarak bir sınıfın türü olarak algırlarız -bir araba türü, bir hayvan türü, bir kuş türü, bir ses türü vb. *Bu nedir?* Sorusu sınıflandırma yapamamanın, bir varlığı ait olduğu gruba yerleştirememenin tedirginliğini yansıtmaz mı? Çevrenin karmaşıklığını gidermek için kullanılan bu doğal sınıflandırma yetisi, dildeki düzeni sağlamak için de kullanılır. Çeşitli ulamları ve onlara ilişkin sözcükleri belirlemek, dillerin yapısını çözümlenmenin en önemli yoludur. Peki ama bu nasıl yapılır? Aynı sınıfa ait olmanın koşulları nelerdir?

Varlıklar bir takım ortak özellikleri doğrultusunda sınıflandırılırlar. Örneğin, *çocuk şeker annesine verdi* tümcesinin öğeleri nasıl sınıflandırılır ve anlamı nasıl çözümlenir bir düşünelim. Acaba sözcüklerin anlamlarını listeyerek mi?

(1)

Çocuk: Küçük yaştaki oğlan veya kız

Şeker: Şeker kamışı, şeker pancarı, patates, havuç, mısır, buğday vb. bitkilerin sap ve köklerinin öz suyundan veya nişastasından çıkarılan, birleşiminde karbon, oksijen ve hidrojen bulunan, beyaz, suda eriyen, mayalanabilen ve çoğu tatlı olan maddelerin genel adı.

Anne: Çocuğu olan kadın, ana, valide.

Vermek: Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, İletmek

<http://tdkterim.gov.tr/bts/>

Çok açık ki, bu anlam sıralamasının ötesine geçemezsek, yalnızca *çocuk*, *şeker* ve *anne* sözcüklerinin işaret ettiği varlıkları ve *vermek* eyleminin gösterdiği hareketi kavramakla yetinmek zorunda kalırız. Oysa bütün anadili konuşucuları bu tümceden eylemin kılıcısının anne değil çocuk olduğunu, sadece bir tane çocuk ve bir tane anne olduğunu, eylemin çoktan gerçekleşmiş olduğunu ve bu bilginin gerçeğin bildirişi şeklinde aktarıldığını anlarlar. Bütün bunları da çekimsel biçimbilimin araçlarını kullanıp aşağıdaki bilgilere erişerek yaparlar:

(2)

- Çocuk*, *şeker* ve *anne* sözcükleri durum ekleri taşıdığı için ad, vermek sözcüğü de-dı ekini taşıdığından eylemdir.
- Çocuk*, sıfır biçim, *şeker -i*, *anne -e* eklerini taşıdığı için sırasıyla özne, dolaysız tümleç ve dolaylı tümleçtir.
- Verdi görünüş ve kip özellikleri sebebiyle gerçekleşmiş bir eylemdir.

Bir başka dilde, bu sınıflandırmaları yapmak için biçimbilimsel değil, sözdizimsel süreçleri kullanmak gerekli olabilir. Örneğin, *Çocuğu öptü anne* tümcesi aynı sözcükler ve aynı gibi duran sıralamayla İngilizce'ye çevrildiğinde anlamı biraz daha farklı olan *The child kissed the mother* 'Çocuk anneyi öptü' tümcesi ortaya çıkar. Bunun nedeni İngilizcede sözcüklerin dilbilgisel rollerinin belirleyicisinin, tümce içindeki konumları olmasıdır. Tümce başındaki ad özne, eylemden sonra gelen ad ise nesnedir. Sözcüklerin anlamsal ve sözdizimsel özelliklerine ilişkin ayrıntılara daha ileriki ünitelerde değinileceğinden bu ünite de sözcük sınıflandırmada kullanılan çekimsel biçimbilim süreçleri ele alınacaktır.

Fotoğraf 5.1

EVDE
(1994)

AYŞE ERKMEN
(1949 -)

İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde heykel eğitimi alan Ayşe Erkmen, erken dönemlerinde heykele kavramsal yaklaşarak geleneksel heykel anlayışını sorguladı. İlerleyen yıllarda mekân odaklı işler yaptı. Bu işlerde, mekâna ufak müdahalelerde bulunarak, izleyende farkındalık yaratma ve algısında farklılık doğurma gayesi güttü. Sanatçının bu doğrultuda yaptığı işlerden biri 'Evde' dir. Erkmen, 1994 yılında Berlin'in Türk mahallesi olarak nitelendirilebilecek Kreuzberg' de yer alan bir binanın cephesine Türkçe' deki '-miş' ekinin çeşitlemelerini yazdı. "Bu son eklerin nüans kattığı konuşma biçimi, eğitimli bir toplumun kullandığı İstanbul Türkçesi' nin işaretidir. Göçle gelen, çoğu Berlin' de doğmuş Türkiye vatandaşları, bu dilsel zenginliğe vakıf değildir artık ve böylelikle hem memleketini hem de farklılaşmış dilsel zenginliğini yitirmiş bir grubun mensubu olarak karşımıza çıkarlar." (Ayşe Erkmen, Uçucu, Şimdi; Friedrich Meschede YKY, 2008). Sanatçı bu işin benzerlerini farklı bağlamlarda olmak üzere, 1997 yılında Taksim'de ve 2007 yılında santralistanbul' da, 'Modern ve Ötesi' isimli sergide gerçekleştirdi.

Kaynak: Tempo Dergisi, Ocak 2011, Bilmeniz Gereken 50 Çağdaş Sanat Çalışması (Ek)

Sözcük Sınıfları

Daha önce sözcüklerin sözlüksel (içerik) ve dilbilgisel (işlevsel) olmak üzere iki gruba ayrıldığından söz etmiştik. İçerik sözcükleri sözcüklerin iletişimsel değerini ve

etkisini artıran, biçimleri girdikleri çekimler sebebiyle değişken olan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin oluşturduğu sınıflar yeni üye katılımına elverişli olduğu için üretken açık kümelerdir. Tipik örnekleri ad, eylem, sıfat ve belirteçlerdir. İşlevsel sözcüklerin sözcüğe anlamsal katkıları olmadığından bir iletişimsel değer taşımazlar. Bunun yerine tümce parçaları arasında ilişkiler kurarak bazı dilbilgisel görevleri yerine getirirler. Çoğunluğu çekim almayan bu sözcüklerin değişken biçimleri yoktur ve oluşturdukları sınıflar yeni üye katılımına elverişli olmadığı için kapalı kümelerdir. Tipik örnekleri adil, ilgeç, bağlaç ve belirleyicilerdir. Şimdi çeşitli çekimsel süreçlerin dünya dillerinde sözcük sınıflarına göre dağılımını görelim.

Çekim

Çekim, bir dilde sözlükbirimlere buldukları sözdizimsel konuma uygun bir biçim vermek üzere çekim ekleriyle gerçekleştirilen ve bitiminde de bir dizi sözcük-biçim üreten bir süreçtir. Bu sırada, sözcükbiçimlerin tümcede sıralanması ve diğer biçimlerle ilişkisi söz konusu olduğundan, sözdizim güdümlü bir sözcük üretme süreci olarak da tanımlanır. Bu yüzden, çekimsel kategorilerin biçimsözdizimsel özelliklerinin bulunduğundan söz edilir (Stump 2004: 22).

AÇIK KÜME SÖZCÜKLERİ

Ad

Adlar anlamsal olarak kişi, yer ve nesnelere, yanı sıra da soyut kavramları gösteren sözcüklerdir: *masa, sıra, kedi, ev* (somut), *sevgi, iyilik, sağlık* (soyut). Ancak adları yalnızca anlamsal özelliklerine bağlı olarak sınıflandırmak doğru sonuca götürmeyebilir, çünkü sınıflandırmada hangi anlamsal özelliğin öne çıktığı belli değildir. Örneğin, yukarıdaki sözcük kümeleri birbirlerinden somut/soyut boyutunda ayrılırken, soyut kavramının tanımlanmasındaki zorluk şu örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda açıkça görülecektir; düşünce, hayalet, zümrüt anka. *Düşünce* ancak *düşünme* eylemi ile ifade edilen bir zihinsel sürecin ürünüken, *hayalet* var olduğu varsayılan ancak hiç bir insan tarafından görülmemiş bir varlık, *zümrüt anka* ise mitolojik bir kuştur. Anlamsal özellikleri açısından büyük farklılıklar gösteren bu sözcükler yine de tüm Türkçe konuşucuları tarafından ad olarak sınıflandırılacaktır. Sözdizimsel özellikleri açısından, adlar eylemlerin temel üyesi olarak öbeklerinin başı olurlar ve bazen de eylem öbekleri içinde yüklemcil olarak işlev görürler (bkz. Sözdizim üniteleri). Anlamsal ve sözdizimsel özellikleri bakımından böyle değişik özellikler sergileyen adlar, bir sözcüksel sınıf olarak aşağıda sıralanan çekim özellikleri ile tanımlanırlar.

Açık küme, üye sayısı fazla olan ve kolaylıkla yeni üyeler kabul eden bir sözcük kümesidir.

Adsıl Çekim I: Sayı

Sayı, varlıkların nicelleştirilmesini kodlayan, niceleyicilerin yokluğunda sayının anlaşılabilir olmasını kılan bir dilbilgisel ulamdır. Bir çok dilde tekil-çoğul karşıtlığını kodlar (Anderson, 1985: 174; Corbett, 2001: 20). Sayı ekinin baş ad üzerinde görülmesi yaygındır: İngilizce (*a*) *cat* 'kedi', *cat-s* 'kediler', (*a*) *big cat* 'büyük kedi', *big cat-s* 'büyük kediler'. Bazen de Farsçada olduğu gibi ad öbeğinin sonunda da görülebilir: *ketb* 'kitap' → *ket b-b* 'kitaplar', *ket b-e bozorg* 'büyük kitap' → *ket b-e bozorg-b* 'büyük kitaplar' (Cruse 1994: 2859).

Bazı dillerde sayı çekiminde tekil-çoğul karşıtlığının yanı sıra 'iki adet' anlamı taşıyan ikil ve 'üç adet' anlamı taşıyan, üçül karşıtlıkları da kullanılır. Bunlardaki kapsama sıralaması aşağıdaki gibidir:

- (3)
tekil > çoğul > ikil	Sorbian (Almanya)
tekil > çoğul > ikil > üçül	Larike (Endonezya)
tekil > çoğul > ikil > üçül	Yimas (Papua Yeni Gine)

Bu sıralamalar sağdaki ögelerin soldakileri kapsadığını göstermektedir. Yani, ikil ulamı olmayan bir dilde üçül, tekil kavramı olmayan bir dilde sağdaki kavramların hiçbiri veya çoğul ulamı olmayan bir dilde ikil, üçül ulamları da görülmez (Croft, 1990: 96-7). Böylelikle, çok değerli sistemlerde çoğul ekinin algısı da değişir (Saussure, 1959: 116). Örneğin, İngilizce gibi ikil kategorisi olmayan bir dilde çoğul 'birden fazla' ya da Fransızca'da olduğu gibi 'iki ve daha fazla' (Corbett, 2001: 20) anlamına gelirken, ikil kategorisi olan bir dilde 'ikiden fazla', üçül kategorisi olan dilde 'üçten fazla' anlamına gelecektir. Aşağıda, ikil çekimi içeren bir dilden örnekler verilmiştir:

Tablo 5.1
*İkil-Çoğul Ulamı -
Yukarı Sorbian (Batı
Slovanik)*

Tekil	İkil	Çoğul
Ja 'ben'	Mo(j) 'biz ikimiz'	My 'biz'
Ty 'sen'	w o(j) 'siz ikiniz'	Wy 'siz (hepiniz)'

Kaynak: (Corbett, 2001: 20)

Bazı dillerde bir adın yalın biçimiyle kullanılması her zaman tekilğin göstergesi olmayabilir. **Genel sayı** terimiyle anlatılan bu duruma Etiyopya'da konuşulan Bayso dilinde rastlanmaktadır. Bu dilde adlar ek almadığında sayı bilgisi vurgulanmadığından, bunların göndermeleri tekil ya da çoğul olarak algılanabilmektedir. Bu adların ekli kullanımları ise tekliliği ya da çokluğu öne çıkarmak amacıyla seçilmektedir (Corbett, 2001: 10-11).

- (4)
luban	'bir yada daha çok aslan'
lubantiti	'tek aslan'
lubanjaa	'az sayıda aslan'
lubanjool	'aslanlar'

Türkçede de tekil-çoğul karşıtlığının edimsel nedenlerle göz ardı edildiği durumlarda adların yalın kullanıldığı ve bu yüzden de tekil ya da çoğul olarak algılandığı durumlar vardır (Corbett, 2001: 14; Schroeder, 1999).

- (5)
Adama köpek saldırmış.	(bir köpek / birden fazla köpek)
Adama bir köpek saldırmış.	(bir köpek)
Adama köpekler saldırmış.	(birden fazla köpek)

Adlar sayı çekimine girip girmemelerine göre sayılabilen ve sayılamayan olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu kavramsal ayırım, adların biçimlerine de yansır:

- (6)
İngilizce			
cat	'kedi'	cats	'kediler'
car	'araba'	cars	'arabalar'
air	'hava'	x	x
X	x	measles	'kızamık'

Görüldüğü üzere, İngilizcede sayılabilen adlar her zaman tekil-çoğul karşıtlığını aktarmasına karşılık sayılamayan adlar ya yalnızca tekil ya da çoğul biçiminde

kullanılmaktadır. Bu da bazı adlar için sayı çekiminin sözcüksel olarak belirlendiğini göstermektedir. Türkçede ise sayılabilirliğe ilişkin İngilizcedeki kadar kesin dilbilgisel ayrımlar yoktur (Göksel & Kerlake, 2005: 163). Her hangi bir biçimde nicelik katılabilen hemen her ad tekil-çoğul çekimine girebilmektedir: *ev, evler, su-sular (bardak), yalnızlık-yalnızlıklar* (zamanlar, günler), kum-kumlar (parçacıklar), *haberler* (haber akışı), *paralar* (deste, bozukluk). Buna karşılık, sayısal belirleyicilerle kullanılan adlara çoğul ekini yasaklayan kural, bu esnek kullanımlara bir sınırlık getirmektedir: **iki ağaçlar, *beş çocuklar, *on sorular*. Yine de, bazı kaplaşılmış özel kullanımlarda bu kuralın bile esnetildiği görülmektedir: *yedi cüce* (herhangi bir yedi cüce), *yedi cüceler* (herkesin tanıdığı masal kahramanı olan cüceler). Ancak bazı belirleyiciler de zorunlu olarak çoğul ulamı gerektirir: *bazı öğrenciler, *bazı öğrenci, bir takım öğrenciler, *bir takım öğrenci*.

Dillerde sayı bilgisi tipik olarak çekim ekleriyle kodlanmakla birlikte bundan sapmalar da olabilir (Dryer, 2011):

Diller	Çoğul biçimi	Biçimin gerçekleşme şekli
Anindilyakwa (Avustralya)	wir-iyikwayiwa SAYI-çocuk 'çocuklar'	Önekle
Nagatman (Papua Yeni Gine)	a`ma-re köpek-SAYI 'köpekler'	Sonekle
Yuman (Güney-batı Amerika)	humar 'çocuk' humaar 'çocuklar'	Ünlü değişimiyle
Ngiti (Kongo)	mâlâyikâ 'melek' mâlâyikâ 'melekler'	Vurguyla
Endonezya Dili	rumah 'ev' rumah rumah 'evler'	İkilemeyle
Misantla Totonac (Meksika)	lii- aaluh SAYI-çanak 'çanaklar' mí_-kam-án İYELİK-yavru-SAYI 'yavruların'	hem önek hem de sonekle
Chalcatongo Mixtec (Meksika)	_ú_a xiná_a ip SAYI 'ipler'	bağımsız biçimbirimle
İngilizce	Sheep s 'koyun' sheep- koyun-SAYI 'koyunlar'	sıfır biçim

Sayı, adların niceliğini, tekil, çoğul, ikil, üçül gibi karşıtlıklar etrafında kodlayan dilbilgisel ulamdır.

Tablo 5.2
Sayı Ulamının
Yaygın Kodlanma
Biçimleri

Adsıl Çekim 2: Cins

Cins, adları sınıflara ayıran ve birlikte kullanıldıkları sözcüklerle uyum ilişkisi gerektiren bir ulamdır. (Hockett, 1958: 231; Anderson, 1985: 175). Yaygınlıkla kullanılan türleri cinsiyete dayalı olarak eril-dişil-yansız; canlı olup olmamalarına bağlı olarak canlı-cansız, insan-hayvan karşıtlıklarını kodlayan sistemlerdir. Bu sınıflandırmalar bazen anlamsal temeller üzerinden açıklanabilir. Örneğin, Kuzey Kafkasya dillerinden Bagvalal, göstergesi insan ve erkek olan adları eril, insan ve kadın olan adları dişil, bunların dışında kalanları ise yansız olarak sınıflandırmaktadır (Kibort & Corbett, 2008). Birçok Avrupa dilinde de canlı varlıkların adları eril-dişil, cansız nesnelere adları ise yansız olarak sınıflandırılır. Örneğin, Almancada der Vater 'baba' eril, die Mutter 'anne' ise dişil sınıfındadır. Ne var ki, bu tür örtüşmeler, cins sınıflandırmasının nedensizlik ilkesi temelinde gerçekleşen çekimlerini de yok sayamaz. Örneğin, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Portekizce gibi dillerde erkek adları eril, dişi adları dişil olarak çekilmekte ancak diğer adların cinsi çoğunlukla nedensizlik ilkesine göre belirlenmektedir (Hockett, 1958: 233). Almancada da insan adı olup yansız çekim alan das Ma(d)chen 'kız', das Kind 'çocuk' örnekleri vardır. Cansız varlık adlarından çoğu eril der Tisch 'masa' ve dişil die Tür 'kapı' olarak sınıflandırılır. Görüldüğü gibi dilbilgisel cins denen bu ayırım her zaman doğal cinsi yansıtmaz.

İngilizce ve Türkçede doğal cinsi yansıtan sözlüksel biçimler (kadın / erkek, horoz / tavuk) ve cins anlamı kodlayan türetme ekleriyle yapılan türemiş sözcükler dışında (waiter 'garson', waitress 'kadın garson, host 'ev sahibi', hostes 'kadın ev sahibi') dilbilgisel cins ulamı yoktur.

Cins, adın eril-dişil-yansız, canlı-cansız, insan-hayvan gibi özellikleri temelinde niteleyicileriyle uyum gerektiren bir ulamdır. Uyum kodlamasını tipik olarak niteleyiciler taşır.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki sınıflandırmanın türünü doğal ya da dilbilgisel cins olarak belirleyiniz:

Fransızca
bête 'canavar' dişil
animal 'hayvan'

(Stump, 2004: 27)

Adsıl Çekim 3: Durum

Durum, bir adın bağımlı olduğu başla ilişkisini gösteren bir süreçtir. Genel olarak tümce düzeyinde adın eylemle, öbek düzeyinde bir başka adla ya da ilgeçle ilişkisini belirler (Blake, 2001: 1). **Dilbilgisel durum**, sözdizimsel özellikler taşır ve adın konumuna göre bağımlı olduğu ögeden aldığı çekim türünü gösterir. **Eğik durum** anlamsal özellikler taşır (Lyons, 1968: 295; Anderson, 1985: 180; Katamba 1993: 238; Blake 2001: 31; Stump, 2004: 27).

Dilbilgisel Durum

Özne, nesne ve dolaylı tümleç olmak üzere temel dilbilgisel işlevleri yerine getiren adları belirlemek üzere kullanılır. Dünya dillerinde özne ve nesne belirleme biçimlerinden en yaygın olanları yalın-belirtme ve özegeçişli-yalın sistemleridir. Aşağıdaki İngilizce ve Türkçe örnekleri inceleyelim:

Nesne almayan geçişsiz eylemle	Nesne alan geçişli eylemle
1. (a) Sözcük Hanım gitti. (b) O gitti.	1. (c) Sözcük Hanım Tümce Hanım'ı gördü. (d) O onu gördü.
2. (a) Ms. Word hasgone. Hanım Sözcük git-Tİ 'Sözcük Hanım gitti.' (b) She has gone. O gitti.	2 (c) Ms. Word saw Ms. Sentence. Hanım Sözcük gördü Hanım Tümce. 'Sözcük Hanım Tümce Hanım'ı gördü.' (d) She saw her. O gördü onu 'O onu gördü.'

Tablo 5.3
Yalın-Belirtme
Ulamları

Görüldüğü üzere Türkçede adlar ve adillar özne konumunda yalın (Sözcük Hanım, o), nesne konumunda da belirtme durumundadır (Tümce Hanım'ı, onu). Belirtme eki belirtili nesne durumunda zorunludur. İngilizcede durum çekimi açık eklerle gösterilmediğinden, özne ya da nesne konumunda adlar aynı biçimde kalır, yalnızca adillar belirtme çekimi yüklenirler. Bu şekilde öznenin yalın, nesnenin belirtme durumunda kaldığı diller, **yalın-belirtme** karşıtlığını çekimleyen diller olarak sınıflandırılır. Şimdi de Dyirbal dilindeki duruma bakalım:

Nesne almayan geçişsiz eylemle	Nesne alan geçişli eylemle
uma+ banaga+n(u) baba dön+GEÇMİŞ 'Baba döndü.'	uma+ yabu+ gu bur a+n baba anne gör+GEÇMİŞ 'Anne babayı gördü.'
yabu+ banaga+n(u) anne dön+GEÇMİŞ 'Anne döndü.'	yabu+ uma+ gu bur a+n anne baba gör+GEÇMİŞ 'Baba anneyi gördü.'

Tablo 5.4
Özegeçişli-Yalın
Ulamları

Kaynak: (Dixon, 1979: 61 Katamba 1993:240 içinde)

Bu sistemde geçişsiz eylemin öznesi ile geçişli eylemin nesnesi sıfır biçim alarak yalın, geçişli eylemin öznesi ise (gu ekini alarak özegeçişli durum çekimine girmiştir. Öyleyse, Dyirbal özegeçişli-yalın karşıtlığı kullanan bir dildir.

Aşağıda hangi durum sistemi kullanılmaktadır?

Tjitji	-Ø	a	-nu
Çocuk	YALIN	git	GEÇMİŞ
'Çocuk gitti.'			
Ngayu	-lu	a	-nu
Ben	ÖZNE	git	GEÇMİŞ
'Ben gittim.'			
Tjitji	-ngku	ngayu	-nya
Çocuk	ÖZEĞEÇİŞ	ben	BELİRTME
Çocuk beni gördü.			
Ngayu	-lu	tjitji	-Ø
Ben	ÖZNE	çocuk	YALIN
'Ben çocuğu gördüm.'			

Temel dilbilgisel konumlardan üçüncüsünü oluşturan dolaylı tümleş konumundaki adlar bazı dillerde ilgeçler, bazılarında da durum eki ile gösterilirler:

(7)

İngilizce:

I gave the book **to** Mary.

'Kitabı Mary'ye verdim.'

Türkçe

Kitabı Mary'**ye** verdim.

Dilbilgisel durumlardan bir diğeri tamlayan durumudur. İki ad arasında ilişki kurmak üzere kullanıldığında, temel işlevi sahiplik bildirmek olan bu ek, başka anlamsal ilişkileri de gösterebilir; ancak bunlar Anlambilim ünitelerinde ele alınacağından burada değinmeyeceğiz. Yapısal anlamda ise iki ad arasında niteleyen-nitelenen ilişkisi kurar. Tamlayan ekini alan ve 'sahip olan' ı gösteren ad niteleyen, 'ait olan'ı gösteren ad ise nitelenen baş addır: *Pisigül'ün kuyruğu, sahibinin elbisesi, Mary's car* 'Mary'nin arabası'. Tamlayan durumu Türkçede bazı ilgeçler ve bunların adil tümleçleri arasında ilgi kurmakla da görevlidir: *senin için, onun gibi, benim kadar, senin(i)le*, vb. Bu ilgeç öbeklerinde, durum ilgeç tarafından adil tümlece zorunlu olarak yüklenir (bkz. Sözdizim üniteleri).

Eğik Durumlar

Daha önce de değinildiği gibi eğik durumlar adların eylemlerle anlamsal bağımlı gösteren durumlardır. Bu ilişkiler birçok dilde ilgeçlerle de ifade edilir ancak konumuz çekim olduğundan biz çekim ekleriyle ifade edilenler üzerinde duracağız.

Dilbilgisel durum ekleri zaman zaman eğik durum işlevini yerine getirmek üzere de kullanılabilir. Örneğin, Türkçede *denize gittik* tümcesindeki deniz adı üzerindeki -e durum eki eylemin gösterdiği oluşun **yönünü** göstermektedir. *Denizde yüzdük, denizden geldik* tümcelerindeki -de ve -den durum ekleri de eylemlerinin gösterdiği hareketin **yeri** ve **kaynağını** belirtmek için kullanılmıştır. Eğik durumların bu yer / yön bildirme işlevleri genişletilerek **zaman** ve **yararlanan** bilgisi aktarımlarında da kullanılır: *saat iki-de(zaman) uyudu, annem-e (yararlanan) temizlik yaptı. Araç* durumu ve **parçacıl** durum diğer eğik anlamlar taşıyan durumlardır. Sırasıyla, eylemin gösterdiği işin hangi araçla / yolla yapıldığını *şiş-le örülüyor, tükenmez kalem-le yaz* ve 'AD'ın bir kısmı' anlamını kodlamaktadırlar: *pasta-dan yedi, sınıf-tan biri*

Durum, adların tümcede değişen işlevlerini gösteren dilbilgisi ulamıdır. Eğik durum ise özne, nesne, dolaylı tümleç dışındaki adların eylemle ilişkisi gösteren türüdür.

SIRA SİZDE

3

1. Aşağıdaki durum eklerini inceleyiniz, işlevlerini yazınız.

a.

Olvasta **a** **ko nyvet**
oku.3. TEK. **BELİRLEYİCİ** **kitap.DURUM**
'O kitabı okudu.'

Olvasott **a** **konybol**
oku.3 TEK **BELİRLEYİCİ** **kitap. DURUM**
'O kitabın bir kısmını okudu.'

(Blake, 2001: 151)

b.

Dyirbal
yugu 'sopa'
yugu(gu 'sopayla'
(Katamba, 1993: 242)

2. Türkçedeki durum çekim eklerini gruplandırınız.

Adsıl Çekim 4: Uyum

Uyum, tümcede iki ögenin taşıdığı yapısal ve anlamsal özellikler arasındaki uyumayı gösteren bir ulamdır (Steel, 1978: 610). Adlarda sahiplik / iyelik ilişkisini gösteren **iyelik** ekleri biçiminde ortaya çıkar. Türkçe nin de dahil olduğu bir çok dilde tamlayanın, yani ait olunanın, sayı ve kişi uyumunu, ait olan üzerinde kodlar. Aşağıdaki tabloda Türkçede kullanılan iyelik ekleri listelenmiştir.

Kişi / sayı	Ek
Birinci tekil	-(l)m: kitab-ım, para-m
İkinci tekil	-(l)n: kitab-ın, para-n
Üçüncü tekil	-(s)l(n): kitab-ı, para-sı
Birinci çoğul	-(l)mlz: kitab-ımız, para-mız
İkinci çoğul	-(l)nlz: kitab-ınız, para-nız
Üçüncü çoğul	-lAr(l)n: kitab-ları, para-ları

iyelik, tamlanan adın tamlayan adla kişi ve sayı uyumunu sağlayan ulamdır.

Tablo 5.5
Türkçedeki iyelik ekleri

EYLEMCİL ÇEKİM

Eylemler çoğunlukla anlamsal özellikleri bakımından hareket, süreç ve durum bildiren sözcüklerdir. Eylem öbeklerinin başı olarak işlev görürler: eve [gittim], soru [sordum], merak ettiklerimi [öğrendim], [uyudum] (bkz. Sözdizim üniteleri). Anlamsal özellikleri bakımından sınıflandırmanın ortaya çıkardığı belirsizlik, eylemler için de geçerlidir. Bundan dolayı eylemler de, adlar gibi, biçimbilimsel özelliklerine göre ayrı bir sınıf olarak belirlenir. Eylemlerin biçimbilimsel özellikleri, zaman, görünüm, kip, olumsuzluk, uyum gibi eylemcil çekim ekleri almalarıdır.

Eylemcil Çekim I: Zaman

Dilbilgisel zaman, eylemin belirttiği hareket, olay ya da oluşun evrensel zamanda konumlandırılmasını gösteren bir ulamdır. Eylem zamanının dilbilgiselleşmesi olarak da tanımlanır (Comrie 1985: 9-13). Anadili konuşucularının bu konumlandırmayı nasıl yaptıklarını bir düşünelim. Bunun için konuşucunun önce kendine bir gönderim noktası belirlemesi ve eylemin zamanını belirlerken de bu noktaya göre bir değerlendirme yapması gerekir. Bu gönderim noktası yaygınlıkla konuşma anı olarak seçilir ve olayların zamanda dağılımı bu merkez nokta ele alınarak anlatılır. Böyle bir sistemde dilbilgisel zaman, eylemin konuşma anından önce, sonra ya da bu merkez noktayla eşzamanlı olarak gerçekleşmesine dayalı olarak sırasıyla geçmiş, gelecek ve şimdi gibi üçlü bir bölümlenme gösterir. Aşağıda böyle bir sınıflandırma kullanan Swahili (Tanzanya) örnekleri görülmektedir.

Geçmiş	Şimdi	Gelecek
Ni-li-leta	ni-na-lete	ni-ta-leta
Ben-ZAM-getir	ben-ZAM-getir	ben-ZAM-getir
'Ben getirdim'	'Ben getiririm'	'Ben getireceğim'

Tablo 5.6
Üçlü Zaman Bölümlenmesi

Kaynak: (Katamba, 1993: 220)

Ancak bu üçüz sınıflandırma evrensel değildir. İngilizce (Lyons, 1968: 306) ve Türkçe'yi de içine alan birçok dilde **geçmiş-geçmiş dışı** karşıtlığını kullanan iki değerli zaman sistemleri görülmektedir (Yavaş, 1980: 9; Göksel & Kerlake, 2005: 326). Bu dillerde geçmiş ulamı 'dünü', geçmiş dışı ulamı 'bugün' ve 'yarını' gösterecek biçimde kullanılır:

Tablo 5.7
İkili Zaman
Bölümlemesi:
Geçmiş-geçmiş dışı

	Geçmiş (dün)	Geçmiş dışı (bugün / yarın)
Yidi((Avustralya)	gali:ŋ 'gitti'	galiŋ 'gider, gidecek'
Türkçe	gitti 'dün gitti'	gidiyor 'şimdi gidiyor' 'yarın gidiyor'
İngilizce	went 'gitti'	is/are going'gidiyor, gidecek'

Bazı dillerde de bu ikili bölümleme **gelecek-gelecek dışı** karşıtlığını kullanır. Bu sistemlerde bugün ve dün aynı belirticiyle, yarın ise farklı bir belirticiyle gösterilir. Birçok Amerika ve Avustralya yerli dilinde kullanılan bu bölümleme gerçekte gerçek olmayanı ayırt etme işlevini yerine getiren kip bilgisini önceleyen ve zamanı buna göre bölümleyen bir bakışı yansıtır. Buna göre 'bugün' ve 'dün' yaşanmıştır, bu yüzden olgusaldır ve birlikte sınıflandırılmalıdır. Oysa 'yarın' daha yaşanmamıştır, olgusal değildir ve birinci grupta karşıtlık ilişkisi içindedir.

Tablo 5.8
İkili Zaman
Bölümlemesi:
Gelecek dışı-gelecek

	Gelecek dışı (gerçek)	Gelecek (gerçek dışı)
Dani (Endonezya)	Wat-h-i Öldür-GERÇEK-1stKılıcı 'Onu öldürdüm'	Was-ø-ik Öldür-BELKI-1st Kılıcı 'Onu öldüreceğim'

Zamanın bölünmesi ister ikiz, isterse üçüz olsun bu sınıflandırmanın hep konuşma anına göre yapıldığını gördük. Peki, bu her zaman işe yarar bir yöntem midir? Örneğin, Türkçenin anadili konuşucularının çocuk uyumuştur seçimini yapabilmesi için konuşma anını dikkate almaları gerekli ama yeterli bir koşul değildir. Aşağıdaki örnekleri karşılaştıralım:

(8)

a. ?Çocuk nihayet uyandı. Tüm gece boyunca uyudu. Gözlerini ovuşturdu, elbiselerini düzeltti. Şaşkındı.

b. Çocuk nihayet uyandı. Tüm gece boyunca uyumuştur. Gözlerini ovuşturdu, elbiselerini düzeltti. Şaşkındı.

(8a) ve (8b) de uyumak eylemi konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olmasına rağmen anadili kullanıcılarının seçimi uyumuştur olacaktır. Çocuğun *uyuma* eylemi, *uyanması*, *ovuşturması*, *düzeltilmesi* ve *şaşkın olmasından* önce, bunlar da konuşma zamanından önce gerçekleşmiştir. Bu ilişkileri görselleştirirsek:

Tablo 5.9
Görece Zaman

	Konuşma zamanından önce	konuşma zamanı
Uyumuştur	uyandı ovuşturdu düzeltilti şaşkındı	

Yalın zaman gönderim noktası konuşma anı olan, görece zaman ise gönderim zamanı konuşma anından önce ya da sonra başka bir eylemin zamanı olan ulamdır.

Bu durumda, merkez nokta olarak konuşma anından önce bir anlatı noktası seçilmiş ve *uyumak* eylemi zamanda buna göre konumlandırılmıştır. Bu tür konumlandırmaya **görece zaman**, diğerine ise **yalın zaman** denmektedir. Demek ki, eylem zamanını belirlemek için kullanılan gönderim zamanı değişikçe eylem için se-

çilen[.6] zaman da değişmektedir. Bu yüzden, zaman bir **gösterimsel** ulamdır (Lyons 1968: 305; Comrie, 1985: 14).

1. Türkçedeki I. Grup eylem eklerinden olan -DI, -mİş, -(I)yor, -(I)r, -(y)AcAK eylem çekim eklerini zaman özelliklerine göre sınıflandırınız.

2. Bunların II. Grup eylem eklerinden -(y)DI ve -(y)mİş ile birlikte kullanılabilme koşullarını aşağıdaki örnekleri kullanarak açıklamaya çalışınız.

a. *git-im c. *git-im-idi

b. *git-idi-m d. *git-im-di

Eylemcil Çekim 2: Görünüş

Görünüş, dünya dillerinde zaman ulamından daha sıklıkla rastlanan bir ulamdır. Zaman ulamı olmayan diller olduğu halde görünüş ulamının kullanılmadığı dil sayısı yok denecek kadar azdır. Gelişimsel olarak da, dillerinde her iki ulamın da bulunduğu çocuklar görünüşü zamandan daha önce ve daha çabuk öğrenebilmekte (Lyons, 1977: 705). Acaba görünüş nasıl bir içeriğin belirticisidir? **Görünüş**, eylem süreminin iç düzenlemesini gösteren bir dilbilgisel ulamdır (Comrie, 1976). Konuşucular aynı zaman aralığında gerçekleşen eylemleri, oluş biçimlerinin görüntülenmesi bakımından çeşitli şekillerde değerlendirebilirler. Örneğin, Türkçede anadili konuşucularının *konusmak* eyleminin *konuştum ve konuşuyordum* biçimleri arasındaki seçimini belirleyen etkenleri düşünelim. Eylem zamanı bir etken olabilir mi? Her iki eylem de konuşma anından önce gerçekleştiği için geçmiştir ve bu yüzden zamana yerleştirilme konusunda bir karşıtlık göstermezler. Öyleyse, bir de eylemin konuşucular tarafından görüntülenmesini düşünelim. *Konuştum* biçimini seçen bir konuşucu eylemi başı, sonu ve ortasıyla bir bütün olarak algılayıp, bununla ilgili bir bilgi vermek, *konusuyordum* biçimini seçen ise eylemin bir bölümünü ele alarak bir başka eyleme arka plan oluşturmak istemektedir. Demek ki, bu biçimsel farklılık eylemin zamanı değil görüntülenmesindeki değişikliği yansıtmak için kullanılmaktadır. Aynı eylemin iki farklı görüş noktasından aktarılmasına olanak sağlayan bu ulam, bitmişlik-bitmemişlik adı altında iki ana grupta incelenen dilbilgisel görünüş ulamıdır (Comrie, 1976: 4; Lyons, 1977: 703-18). **Bitmişlik**, durum ya da olayların bütünlüğünü, bir kez olduğunu ve tamlığını; **bitmemişlik** ise durum ya da olayların parçalandığını ve yalnızca bir bölümünün devam etmekte ya da sık sık yinelenmekte olduğunu gösteren bakış açısının dilbilgisel karşılığıdır. Bitmemişlik görüntüsünün bu iki alt ulamı sırasıyla **ilerlemeli** görünüş ve **alışkanlık** görünüşü olarak adlandırılır. Bu bağlamda, olayların ya da durumların ele alınmasında başvurulan ve çoğu dilde eylem çekim ekleriyle gösterilen bu ayırımların nesnel bir dayanağı olmadığını da belirtmek gerekir (Comrie, 1976: 4). Aynı konuşucu aynı eylemi iki farklı şekilde görüntüleyebilir: *John read that book yesterday; while he was reading it, the postman came* 'John bu kitabı dün okudu; okurken postacı geldi.' Birincide uç noktaları da içine alan bir bütün olarak görüntüleneni aynı olay, ikincide evrelerinden bir parçası alınarak birinci eylem için arka plan oluşturacak şekilde kullanılmaktadır. Konuşucu okumak eyleminin içinden bakarak gelmek eyleminin bu noktada gerçekleştiği bilgisini verir.

Görünüşsel karşıtlıkları biçimbilimsel süreçlerle gösteren diller genellikle her bir görünüş kavramı için bir biçimbirim kullanırlar: Çince -zhe (ilerlemeli), Farsça *mi-* (bitmişlik), Slav ve Baltık dilleriyle Gürcücede bitmişlik gösteren örnekler gibi (Comrie 1976:88). Kimi dillerde böyle yalnızca görünüş anlamlarını taşıyan ekler olmasına rağmen, aralarında Türkçenin de olduğu kimi dillerde de bu iki ulamın

Zaman ulamsız dillerdeki zaman ve görünüş kavramlarının ifadesi için Comrie (1976: 82-84) ve Smith (2005) kaynaklarına başvurulabilir. Bu dillere örnek olarak zaman çekimi olmayan Yoruba ve Igbo (Nijerya), bazı Maya Dilleri ve Çince (Madarin) ile zaman çekimi seçime bağlı olan Navajo gibi diller gösterilebilir.

Görünüş, eylemlerin zamansal içyapısını, nasıl gerçekleştiğini gösteren dilbilgisel ulamdır. Bitmişlik, eylemi zamansal içyapısına değinmeksizin bütün olarak ele alan, bitmemişlik eylemin zamansal içyapısının her hangi bir alt aralığını sunan görünüş biçimidir.

çapraz sınıflandırılmasına izin verilmektedir. Örneğin, bitmişlik görünüşünün geçmiş zamanla sınırlandırılması yaygındır. Böylelikle tek bir ek hem zaman hem görünüş bilgisi verebilir. Aşağıdaki örnekte bitmemişlik eki -a geçmiş, şimdi, gelecek, geçmiş alışkanlık, geçmiş sürerlik anlamlarını; bitmişlik eki -e ise yalnızca geçmiş bitmişlikle sınırlıdır. Bu şekilde, bir ekin ayırıcı tek bir işlevle, diğerinin de arta kalan tüm anlamlarla kullanılması bu ayırımın tipik özelliğidir (Dahl & Velupillai, 2011).

Zaman görünüş kesişmesine ilişkin detaylı bilgi için bkz: Comrie, (1976); Kornfilt (1997); Taylan (1997); Göksel & Kerslake (2005).

(9)

Rendille (Kenya)

Khadaabbe

mektup ÇOĞ.

‘O mektuplar yazar/yazıyor/yazdı/yazıyordu/yazacak.’

chiirta

yaz-BİTMEMİŞLİK

Khadaabbe

mektup ÇOĞ.

‘O mektuplar yazdı.’

chiirte

yaz-BİTMİŞLİK

1. Aşağıdaki eylemlerin zaman ve görünüş içeriklerini çözümleniz.

Fransızca

a. Il chanta

‘Şarkı söyledi.’

b. Il chantait quand Yvonne arriva.

‘Yvonne geldiğinde şarkı söylüyordu.’

(Katamba, 1993: 222)

2. Buraya kadar gördüğümüz görünüş türlerini sınıflandırınız ve Türkçede hangi eklerle kodlandığını gösteriniz.

Bir diğer görünüş ulamı tamamlık / bitmiş görünüşüdür. Genel olarak iki zaman noktası arasında bağ kuran bir ulam olarak tanımlanır. Örneğin, *Ecem eve git-ti* tümcesi iki farklı şekilde ele alınabilir. *Ecem nerede?* Sorusunun yanıtı olarak **bitmişlik**, *Ecem’le görüşebilir miyim?* Sorusunun yanıtı olarak **tamamlık** görünüşünü içerir. Ecem’in gitmesinin sonucu, olay yerinde bulunmaması ve görüşmenin bu yüzden olamayacağıdır. İşte tamamlık görünüşü bu sonuç ile bu sonucu doğurana eylem (Ecem’ in gitmesi) arasında bağ kurma görevini yerine getirir. Aynı ilişki gönderme noktasını konuşma zamanında önceye ve sonraya taşıyarak da gösterilebilir:

(10)

a. O gün Zeynep Ecem’ i görmedi; çünkü Ecem o saatte çoktan eve gitmişti.

b. O gün Zeynep Ecem’i görmeyecek; çünkü Ecem o saatte çoktan eve gitmiş olacak.

(10a) da Ecem’in o gün eve gitmesinin sonucu, o gün olay yerinde olmaması ve Zeynep’in onu görememesidir. (10b) de ise Ecemin o gün gitmesinin sonucu, olay zamanı orada bulunmayacak olması ve Zeynep’in de onu görmeyecek olmasıdır. Bu tür tamamlık görünüşüne **sonuçlu tamamlık** denir. Bu görünüşün diğer türleri de aşağıda sıralanmıştır (Comrie, 1976: 56-61):

Deneyimsel tamamlık geçmişten bu güne gelen zaman diliminde en az bir kez gerçekleşen durumları gösterir. Türkçede uygun belirteçlerle birlikte *-DI* biçim birimi bu işlevi yerine getirir:

(11)

Sen **hiç** Amerika'ya git-ti-n mi?Sen **hayatında** fil gör-dü-n mü?Sen **ömründe** böyle güzel şey yap-tı-n mı?

Tümel tamamlık *-(D)yor* biçim birimi ve yine uygun belirteçler eşliğinde geçmişte başlayıp şimdiye kadar gelen durumları gösterir.

(12)

İki yıldır bu programda oku-yor-um.**İki yıldan beri** bu programda oku-yor-um.

Yakın geçmiş tamamlık iki durum arasındaki bağıntıyı aralarındaki zamansal yakınlığa göre tanımlar. Yakınlık algısı dilden dile değiştiği için, İngilizce *geçenlerde*, *yakında*, *son zamanlarda* gibi belirteçler bu görünüşü kullanmak için yeterliken, Fransızcada iki eylem arasında 24 saatten fazla bir zaman geçmişse bu kullanım dil bilgisidışı kabul edilir. Böylece Fransızcada *dün yazdım* derken geçmiş, ama *bu sabah ya da dün gece yazdım* denirken tamamlık görünüşü kullanılır (Comrie, 1976: 61). Türkçede de bu ulam, *yeni*, *şimdi*, *yakında*, *henüz* gibi belirteçler eşliğinde *-DI* eki ile kullanım alanı bulur: *Yeni geldim*, *şimdi bitti*, *henüz çıktı*.

Tamamlık, geçmişin bugünkü izleriyle ilgili bir ulamdır. Sonuçlu tamamlık bugünkü bir durumun geçmiş bir olayın sonucu olduğunu, deneyimsel tamamlık bir durumun geçmişte deneyimlendiğini, tümel tamamlık eylemin geçmişte başlayıp bugüne kadar gelmiş olduğunu, yakın geçmiş tamamlık ise eylemin yakında gerçekleştiğini vurgular.

Aşağıdaki eylemlerin görünüş türlerini belirleyiniz.

1. İngilizce

(a) *Bill has gone to America.* 'Bill Amerika'ya gitti.'(b) *Bill has been to America.* 'Bill Amerika'da bulundu'

2.

Ne yaptın? Çocuklara masal anlattım.

Ne yapmış? Çocuklara masal anlatmış.

Ne yaparsın? Her akşam çocuklara masal anlatırım.

Ne yapıyorsun? Her akşam çocuklara masal anlatıyorum.

Ne yapardın? Her akşam çocuklara masal anlatırdım.

Olay ya da durumlar, görüntülenmelerine ilişkin dilbilgisel olarak kodlanan bu görünüş ulamlarının yanı sıra bir de gerçekleşme biçimlerini gösteren içsel özellikler taşırlar. Bu özellikler eylemin sözlüksel görünüşünü oluşturur ve kılınış adını alır.

Eylemcil Çekim 3: Kip

Kip konuşucunun eylemin gerçekliği ya da gerçekleştirilmesine ilişkin düşünce ve tutumunu yansıtan bir dilbilgisel ulamdır. (Lyons, 1977: 452; Palmer 1990: 15; Huddleston & Pullum, 2002: 172). Eylemin gerçekliğinin değerlendirilmesi, eylem dünyasının gerçek dünya ile karşılaştırılmasıyla gerçekleşir. Eylem dünyası gerçek dünya ile örtüştüğünde eylem gerçek, başkalaştığında ise gerçek dışı olarak sınıflandırılır. Kipler, bilgisellik kipi ve yükümlülük kipi olarak iki ana anlamsal sınıfa kapsar.

Bilgisellik Kipi

(13)

“... Ertesi sabah, yoldan geçenler, bir evin basamağında donmuş kalmış kızcağızı buldular. Yanı başında bir sürü boş kibrit kutusu vardı. “Zavallıcık ısınmak için bütün kibritlerini yak-mış” dediler... Bu kibritlerin alevinde onun ne düşler gördüğünü bilemezlerdi ki.”

Kibritçi Kız

Yukarıdaki parçada *yakmak* eylemiyle kullanılan *-miş* ekinin seçimini belirleyen etkenleri düşünelim. Bir unsur, eylemin bitmişlik görünüşüne sahip olmasıdır. Ancak daha önce de değinildiği gibi bu görünüş Türkçede yalnızca *-miş* değil *-DI* biçimbirimi ile de ifade edilebilir. Konuşucunun bu ikisi arasından birincisini seçmesi, eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olarak doğrudan değil dolaylı gözleme dayalı bir aktarım yapmış olmasından kaynaklıdır. Kendi algısı dışında gelişen (Yavaş, 1980: 47; Slobin & Aksu-Koç, 1982: 194, 198) bu olaya ilişkin, sonucundan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmaktadır ve önermeyi “Doğrudan görmedim ama yanmış kibrit çöpleri, yakma eyleminin bir sonucudur öyleyse bu durumda en mantıklı çıkarım bu olur” düşüncesini taşıyacak biçimde yansıtmaktadır. Bu dolaylı aktarım duyuma dayalı olarak da gerçekleşebilirdi. Böyle olduğunda da konuşucu önermeyi “Doğrudan duymadım ama bir başka tanıktan duyduğumu aktarıyorum” düşüncesiyle donatırdı. Her iki durumda da eylem gerçek olarak değerlendirilirken, gerçekliğin onayı konusunda konuşucu sorumluluk almamakta, bunun için başka kaynaklar göstermektedir. Oysa aynı eylem doğrudan gözlem sonucu aktarılsaydı, birinci el bilgi olarak verilecek ve bu kez de “Birebir gördüm ve bu olayın tanığı olarak, doğru olduğunu bilerek söylüyorum” bilgisini taşıyacak şekilde *-DI* eki ile kodlanacaktı: *Zavallıcık ısınmak için bütün kibritlerini yak-tı*. Böylece hem olay gerçek olarak algılanacak hem de konuşucu bu gerçekliğin onayı konusunda sorumluluk alacaktı. Bu durumlar, bilginin kaynağı, bilgiyi edinmenin şekli ve bilgiyi aktarma biçimi arasında bir bağıntının olduğunu göstermektedir (Chafe, 1986: vii). *-DI*’lı örnekte olduğu gibi görme, işitme, hissetme gibi duyuşsal yollarla doğrudan elde edilen bilgi, *-miş*’li örnekte olduğu gibi başka kaynaklardan dolaylı olarak çıkarım ya da duyum yoluyla elde edilen bilgiden daha güvenilir olarak algılanmaktadır. Böylelikle, konuşucunun bilginin doğruluğu konusundaki kesinlemesi *-DI*’lı yapılarda daha yüksek olarak değerlendirilmektedir. İşte bu örneklerde görüldüğü gibi, aktarılan olayların gerçekliğine ilişkin konuşmacıdaki kesinlik algısının derecesini aktaran bu kip **bilgisellik** kipi olarak adlandırılır (Willet 1988: 52; Palmer, 1990). Olay ya da durumların gerçekliğinin bir kaynağa göre değerlendirilmesi de bilgisellik kipinin alt ulamı olan **kanıtlanabilirlik** altında incelenir (Bybee, 1985: 184, Chung & Timberlake 1985: 244; Palmer 1990). Doğrudan ve dolaylı kanıtlanabilirlik, dile sırasıyla **birinci el** ve **ikinci el** bilgi aktarımı biçiminde yansır. Yukarıda de değinildiği üzere, değişik duyuşsal kaynaklardan beslenen ikinci el bilgi aktarımı veriye dayalı **çıkartım** ve duyuma dayalı **aktarım (hearsay)** olarak sınıflandırılır. Öyleyse yukarıdaki parçada *yakmış* örneğimizde ki *-miş* ekinin taşıdığı kipsel içerik, bilgisellik kipinin kanıtlanabilirlik alt ulamlarından çıkarım bilgisini yansıtmaktadır. Aşağıda kanıtlanabilirlik ulamının kodlandığı iki dilden örnekler bulacaksınız.

(14)

- a. Quechua (Güney Amerika)
waala-man-**shi** Wankayuu-ta li-n'a
yarın-DUR.-DUYUM Huancayo-DUR. git-ZAM.
'O yarın Huancayo' ya gidecek. (duydum).'
- b. Tuyuca (Kolombiya / Brezilya)
díga apé-**wi**
futbol oyna-3TEK:KİŞİ.-GÖZLEM
'O futbol oynadı (gördüm)'

(Mushin, 2001: 36-7)

(14a) daki *-shi* ve (14b) deki *-wi* biçimleri önermenin taşıdığı bilginin belli bir kaynaktan elde edildiğini göstermektedir. Bu kaynak (14a) da bir başka kişi, (14b) de ise konuşucunun kendisi olarak kodlanmıştır. Demek ki, konuşucu onun Huancayo'ya gideceğini ikinci el-dolaylı aktarım, futbol oynayacağını da birinci el-dolrudan gözlem kaynaklarını kullanarak ifade etmiştir.

Aşağıdaki örneklerde kanıtlanabilirlik kipinin türlerini belirleyiniz.

a. Fasu (yeni Gine)

a- pe- re

GÖRSEL KANIT-gel-GÖRSEL KANIT

'[görüyorum] geliyor'

b. Koasati (Louisiana / Texas)

nipó-k aksóhka - ha

et-ÖZNE-yak-İŞİTSEL KANIT

'[duyuyorum] et yanıyor'

c. Tuyuca (Kolombiya)

Páagapn -ga

Mide ağrı-KANIT

'[hissediyorum] midem ağrıyor.'

<http://wals.info/chapter/77>

d. Türkçe

Ahmet gitmiş.

2. Bebeğin ateşini ölçtükten sonra yüksek olduğunu görerek bir konuşucu aşağıdakilerden hangisini söyleyebilir? Nedenlerini tartışınız.

Bebek hastaymış

Bebeğin ateşi çıkmış.

Bilgisellik kipi kaynağa dayalı olmayan aktarımlar yapmak için kullanıldığında mantıksal **gereklilik** ve **olasılık** kiplerini dile yansıtır. Bu sınıflandırmada, mantıksal gereklilik *X'i yapmak gerek* gibi yaptırımsal değil, deneyime dayalı çıkarımların ifadesini içermek üzere kullanılmaktadır (Palmer, 1990: 60). Örneğin, *Mars'ta hayat olmalı* tümcesinde olmak eylemine eklenerek kullanılan *-mAlI* biçimbirimi böyle bir işlev üstlenmiştir (Korkmaz, 2003: 699). "Çoktan beridir biriktirdiğim bilgiler ve deneyimler doğrultusunda bu sonucuna vardım" anlamını aktaran bu ifadeyle, "Akla gelebilecek bütün olasılıklar ve olası dünyalar ele alındığında "Mars'ta hayat var" önermesi yansıtılmaktadır. Benzer bir işlevi *Marsta hayat vardır* tümce-

sindeki *-Dir* biçimbirimi de yerine getirir (Tura, 1986:146). Bu ifadelerde, anlatılan olayların gerçek dünyaya ait olmasa da bütün olası dünyalarda mevcut olduğu algısı yansıtılır.

SIRA SİZDE

8

***Mars'ta hayat varmış ve Mars'ta hayat vardır* örnekleri arasındaki kipsel anlatımın benzerlik ve farklılıklarını tartışınız.**

Bazen de aktarılan önerme bütün olası dünyalardan yalnızca birine ait olabilir. Böyle durumlarda da **olasılık** kipi ifadesini bulur. *Mars'ta hayat ol-abil-ir* tümcesindeki olasılık bildiren *-(y)Abil* ve beraberindeki *-(A/Dr)* eki (Savaşır, 1986: 137) konuşucunun önermenin doğruluğuna ilişkin tutumunun daha zayıflamış olduğunu göstermektedir. Gereklilik ifade eden önermelerde olay gerçek dünyaya ait olmasa da bütün olası dünyalar aittir, buradaki gibi olasılık önermelerinde ise bütün olası dünyalar arasında yalnızca bir tanesine aittir (Chung & Timberlake, 1985: 242). Yukarıdaki Türkçe örneklerde görülen bu ayrım İngilizce de karşılığını bulur:

(15)

There **must** be life on Mars ‘Mars’ta hayat **ol-malı** / var-**dır**’
There **may** be life on Mars. ‘Mars’ta hayat **ol-abil-ir**.’

Görüldüğü üzere Türkçede bağımlı biçimlerle ifade edilen bu anlamlar İngilizce de *must* ve *may* bağımsız biçimbirimleriyle taşınmaktadır. Demek ki, diğerlerinde de olduğu gibi bu ulamın kodlanma biçiminde de diller arasında sözdizimsel ve biçimbilimsel bir karşıtlık bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

9

Aşağıdaki tümceleri kipsel içerikleri bakımından karşılaştırınız.

- Gürkan Ecem’in kardeşi olabilir.**
- Gürkan Ecem’in kardeşi olmalı.**
- Gürkan Ecem’in kardeşi.**

Yükümlülük Kipi

Bilgisellik kipliği önermelerin olasılığı ve gerekliliği ile, konuşmacı tarafından dinleyiciye yüklenen yükümlülük kipliği ise eylemlerin olasılığı ve gerekliliği ile ilgilidir. Yükümlülük kipi, yaptırım gücü olan bir kaynaktan çıkışlıdır. Bir konuşucunun yaptırımını kabul ettiği bir kurum; kişi; yasal, ahlaki, sosyal bir kural; ya da daha öznel içsel bir itki sebebiyle belli bir biçimde tutum takındığı durumların dilde ifadesidir. **Zorunluluk** ve **izin** alt ulamlarının yanı sıra **niyet, istek, gönüllük**le de bağlantısı vardır (Lyons, 1977: 823-5; Palmer 1990).

	Türkçe	İngilizce
Zorunluluk	-mAlI Bu ilacı 6 saatte bir içmeli-yim	I must take this medication ever 6 hours.
İzin	-(y)Abil + -(A/I)r İstanbul'a gid-ebil-ir-im. / gidebilir miyim?	I may / can go to İstanbul.
Buyurum	(sen/siz) (/ -In / -InIz İstanbul'a git / gidin	Go to İstanbul. (Diğer kişilerde çekim yok)
	-sIn / -sInIAr (o/onlar) İstanbul'a git-sin / gitsinler.	
İstek	-(y)A İstanbul'a gideyim. Gürkan İstanbul'a gitsin. (Üçüncü tekil kişi buyurum ile koşut.)	Let me go to İstanbul Let Gürkan go to İstanbul
Dilek	-sA Gürkan İstanbul'a gel-se.	I wish he were here.

Tablo 5.10
Türkçe ve
İngilizcedeki
Yükümlülük Kipleri

Verilen örneklerin dikkatli bir incelemesi bilgisellik ve yükümlülük kipleri arasında bazı benzerliklerin olduğunu ortaya çıkaracaktır. Her ikisi de olası dünyalar çerçevesinde tanımlanır ve her ikisi de bu dünyaları nicelendirerek paralel alt ulamlar oluşturur. Bilgisel gereklilik, yükümlü zorunluluk ulamıyla; bilgisel olasılık yükümlü izin ulamıyla benzerlik gösterir. Bunun yansıması olarak da birçok dilde aynı yapılar her iki görevi de yerine getirirler.

(16)

Türkçe	Ali evli ol- malı .	tahmin ediyorum / öneriyorum
Almaca	Er muss bleiben	'Burada kalmalı'
	Er muss geheiratet sein.	'Evli olmalı'
Tamil	Kantacaami vantaalum vara- laam	'Kandaswami belki gelebilir.'
	vee um aakkaa naalekki avan peeca- laam	'İsterse yarın konuşabilir.'
		(Papafragou, 2000: 5)

Aşağıdaki eylemlerin kipsel içeriğini tartışınız.

a. Bir dilim daha alabilir.

b. Kibar olmalı.

Özne Odaklı Kip

Diğer kiplerde olduğu gibi (a) başka dünyalarla değil gerçek dünya önermeleriy-le, (b) konuşucuyla değil, öznenin kişiye özgü yaratılış özellikleri, yetenek ve niyetleriyle ilgilidir (Bybee, 1985: 166; Palmer, 1990; Huddleston 1990: 79). Yaratılış özelliklerinin aktarımı işleviyle bağdaşan sınıfa özgü kapsayıcı anlamlar da bu kiple ifadesini bulur:

Kip anlatımı gerçek dünyada olmayan ve belki de hiç olmayacak olan olay ve durumları ifade etmemizi sağlar. Bilgisellik kipi erişilebilir kanıtlara dayalı çıkarımların gerekliliği ve olasılığından, yükümlülük kipi kılıcılarının eylemlerinin gerekliliği ve olasılığından söz eder. Gerçek dünya eylemleri ise özne-odaklı kip tarafından kodlanır.

(17)

- a. Yeterlik: Ecem kardeşinden hızlı koş-abil-ir.
 b. Niyet / istek: Ecem bana yardım et-mez.
 c. Yaradılış: Zeynep peynir ye-mez. (öznel)
 Bebekler sevgi iste-r (sınıfsal)

Kip ve Zaman

Anlamsal açıdan gelecek kavramı doğası gereği geçmiş ve şimdiyle karşılaştırıldığına bir belirsizlik taşır. Tıpkı kipsel anlamlarda olduğu gibi, gelecek de henüz gerçekleşmemiş durum ve olayları ele alır. Gelecek anlamı ve kip kavramı arasındaki bu bağ sebebiyle çoğu dilde gelecek zaman ve gerçek dışı kip arasında dilbilgisel ayırımı gidilmez (Huddleston, 1990: 81; Chung & Timberlake, 1985: 243). Örneğin aşağıda İngilizce tümcelerde kullanılan *will* ve Türkçe karşılıklarında kullanılan *-(y)AcAk* biçimbirimleri hem gelecek içeriği hem de kipsel içerik taşımaktadır:

(18)

She will be in Eskişehir now. Simdi Eskişehir'de olacak kipsel
 She will be in Eskişehir next week. Yarın Eskişehir'de olacak. gelecek

Gelecek kavramı kiplik özelliği taşıdığı gibi kipler de gelecek anlamı içerir:

(19)

It may rain. (tomorrow) 'Yağmur yağabilir.' (yarın)
 You can go. (as you finish) 'Gidebilirsin.' (işini bitirince)
 You must try harder. (next time) Daha çok çalışmalısın (bir dahaki sefere).

SIRA SİZDE

Aşağıdaki yapıları kipsel anlatımları bakımından karşılaştırınız, kesinlik derecelerine göre sıralayınız.

(Kapının çalındığını duyunca)

A: Postacı olmalı.

Postacı olabilir.

Postacı olacak.

Eylemcil Çekim 4: Çatı

Çatı, eylemin gerçekleşmesinde bir takım işlevleri bulunan katılımcıların eylemle ilişkisini belirleyen bir süreçtir (Bybee, 1985: 20). Özne ve tümleç olarak sınıflandırılan bu katılımcılardan tümleçler dolaylı ve dolaysız olarak ikiye ayrılırlar. Özneler genellikle EDEN, dolaysız tümleçler ETKİLENEN, dolaylı tümleçler de HEDEF anlamsal rollerini yüklenirler ve eylemin temel üyelerini oluştururlar. Bu özellikleriyle sözdizim ve anlambilimle de yakından ilişkili olan çatı kavramını biz bu ünite de eylem eki-işlev bağlamında ele alacağız.

Edilgen, İşteş, Dönüşlü, Ettirgen Çatı

Dünya dilleri yapılarının el verdiği eğilimlere göre bu anlamları biçimbilimsel olarak ekler yoluyla veya sözdizimsel olarak yardımcı eylemler ve/veya sıralama yoluyla gerçekleştirirler. Bu süreçlerden geçerek çatı anlamıyla donatılan eylemler, yalın biçimleriyle etken-edilgen, etken-işteş, etken-dönüşlü ve etken-ettirgen karşıtlığını yansıtır (Givon, 1990: 629).

Etken-Edilgen Çatı

Yüklem belirtiği işin özne tarafından yapıldığını gösteren, ek almamış, yalın eylemler, etken-edilgen karşıtlığındaki etken çatıyı oluştururlar. Bir takım dilsel belirtilicilerin, örneğin ekler, yardımcı eylemler vb, katkısıyla oluşturulan edilgen çatı ise eylemle özne arasındaki bu ilişkiyi değiştirir. Bu durumda etken yapının öznesi EDEN / ALGILAYAN, edilgen yapının öznesi ise ETKİLENEN rolüne bürünür. Geleneksel olarak edilgen çatı geçişli, yani tümleş alan, bir eylemin nesne görevindeki tümleş veya tümleşlerinin, özne konumuna geçmesi ve bu işlemin de eylemin yapısı üzerinde bazı dilsel değişikliklerle yol açmasıyla kendini gösteren bir süreçtir. Örneğin, Türkçede bir ünlü veya // sesi ile biten geçişli eylemlerin *-(D)n* ve arta kalkanların da *-(D)l* eki ile donatılarak ortaya çıkan edilgen çatı aşağıdaki değişimleri olanaklı kılmaktadır:

(20)

- Zeynep köpekleri Kurt ve Karabaş'ı çok iyi besliyor.
Kurt ve Karabaş (Zeynep tarafından) çok iyi besle-n-iyor.
- Zeynep Kurt ve Karabaş'ı çok iyi eğitiyor.
Kurt ve Karabaş (Zeynep tarafından) çok iyi eğit-il-iyor.

Görüldüğü üzere, edilgen tümcede, etken tümcenin nesnesi özne konumuna geçmiş, etken tümcenin öznesi bu görevini kaybetmiş ama gereken durumlarda '... tarafından' ilgeç öbeğinin tümleci olmuş, eylem edilgen çatı ekleriyle donatılmış durumdadır. Bu işlemler sonucunda eylemin temel üye sayısı ikiden (Zeynep + Kurt ve Karabaş) bire (Kurt ve Karabaş) indirgenmiştir.

Ne var ki, dünya dillerinde böyle bir tanımlamanın yetersiz kaldığını gösteren birçok örneğe de rastlanmaktadır. Edilgenliğin büyük ölçüde sözdizimsel süreçlerle kodlandığı İngilizcede bile bazı geçişli eylemlerin edilgen biçimlerinin dilbilgisi dışı olduğu, buna karşılık bazı geçişsiz eylemlerinse edilgen biçimlerinin bulunduğu durumlar vardır:

(21)

- Mike resembles Mark. 'Mike Mark'a benziyor.'
*Mark is resembled by Mike. '*Mark Mike tarafından benzeniyor.'
- Someone must have slept in this bed. 'Bir bu yatakta uyumuş.'
This bed must have been slept in by someone. 'Bu yatakta birisi tarafından uyumuş.'

Görüldüğü üzere, geçişli bir eylem olarak sınıflandırılan *resemble* 'benzetmek', edilgen yapıda kullanıldığında dilbilgisi dışı olurken, *sleep* 'uyumak' gibi geçişsiz bir eylem böyle bir sorun oluşturmamaktadır. Aslında geçişsiz devinimli eylemlerinin edilgen çatıda kullanımı dünya dillerinde yaygınlıkla rastlanan bir durumdur. Örneğin, Almancada *Wir tanzen hier* 'burada dans ettik' tümcesi rahatlıkla *Es wurde hier getanzt* 'burada dans edildi' biçiminde edilgenleştirilebilmektedir. Bu tümcede dilbilgisel özne, *es* olmasına rağmen bu öznenin bir göndergesi, yani dış dünyada gönderimde bulunduğu bir nesne, olgu, durum vb. mevcut değildir. Çeviri metinlerden de anlaşılacağı üzere, Türkçe de buna izin veren diller arasındadır. Bu örnekler bizi edilgen çatının iki başlık altında sınıflandırıldığı sonucuna götürmektedir: geçişli eylemlerle yapılan ve öznesinin bir göstergesi olan **edenli edilgen**, geçişsiz eylemlerle yapılan ancak öznesinin göstergesi olmayan **edensiz edilgen**. Edensiz edilgen dünya dillerinde yaygın olsa da, kullanımında hem diller arası hem de dil içi daha fazla sınırlıklar vardır. Örneğin, Türkçedeki durumu ele alalım:

(22)

- a.
- i. Tavuklar burada gıdıkladı.
 - ii. *Burada gıdıklandı.
 - iii. Atlar burada koştu.
 - iv. *Burada koşuldu.
 - v. Su kovadan taşı.
 - vi. *Kovadan taşıldı.
- b.
- i. Yarışçılar burada koştu.
 - ii. Burada koşuldu.
 - iii. *Burada yarışçılar tarafından koşuldu.
- c.
- i. Yarışçılar koştu. Koşuldu.
 - ii. Ben koştum. Koşuldu. *koşuldum.
 - iii. Sen koştun. Koşuldu. *koşuldun.
 - iv. Biz koştuk. Koşuldu. *koşulduk.

Edilgen çatı eylemin temel üyelerini azaltan bir ulamdır. Geçişsiz eylemlerle edensiz, geçişli eylemlerle edenli edilgeni kurar.

(a-ii), (a-iv) ve (a-vi)'nin dilbilgisi dışı olması, edensiz edilgenin insan özne gerektirdiğini; (b-iii) ün dilbilgisi dışı olması bu tür yapıların eden ilgeç öbeğiyle kullanılmadığını; (c-ii), (c-iii) ve (c-iv) teki uyum eki almış ögelerin dilbilgisi dışı olması ise yine bu yapıların her zaman üçüncü tekil kişi çekiminde olması gerektiğini göstermektedir (Knecht, 1986: 32).

Genel olarak edilgen yapılarda kılıcının açık ifadesi dünya dillerinde değişik oranlarda sınırlığa tabidir. Örneğin, Meksika'da konuşulan Yaqui dilinde buna hiç rastlanmazken, bazı dillerde de birinci ve ikinci kişi kılıcılara (benim tarafımdan, senin tarafından) yer verilmez. Türkçede de birçok anadili konuşucusunun çoğunlukla kullanmayı seçmediği (Lewis, 1967, 2000; Underhill, 1976) bu yapının edensiz edilgende daha da kısıtlı bir dağılımı vardır. Eden öbeğinin kullanımına ilişkin bu eğilimler aslında edilgen yapının işlevi üzerine de bazı ipuçları vermektedir. Edilgen yapılar çoğunlukla kılıcı bilinmediğinde, bariz olduğunda veya yersiz olduğunda kullanılmakta ve böylece kılıcıyı odaksızlaştırmaktadır. Edilgen çatı, bu işleviyle aynı öznenin tümceler arası devamlılığını sağlayarak metinsel bağdaşıklık yaratır. (Shibatani, 1985: 830):

(23)

- (a) Gürkan konuşmasını bitirdi ve alkışlandı.
- (b) Gürkan konuşmasını bitirdi ve herkes onu alkışladı.

Edilgen yapının kullanıldığı (23a) konu devamlılığı bakımından (23b) den ayrılır.

SIRA SİZDE

1. Aşağıdaki eylemlerin çatı yapısını inceleyiniz.

a. Kapı rüzgardan açıldı.

b. Kapı nöbetçi tarafından açıldı.

c. ?Kapı rüzgar tarafından açıldı.

2. (a2) ve (b2) dilbilgisi dışıdır. Nedenlerini açıklayınız.

a1. Bacağım kanadı.

a2. *Kanandı.

b1. Saçlarıma ağardı.

b2. *Ağarıldı.

Etken-İşteş

Geçişli iki eylemin, birinci eylemin öznesi ikincinin nesnesi, ikinci eylemin öznesi de birincinin nesnesi olacak şekilde aynı anda gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkan bir süreçtir. Eylem katılımcılarının aynı hareketi **karşılıklı** olarak biri birlerine aktarması, etken tümcenin özne ve nesnesinin işteş yapıda tek bir özneye indirgenmesi biçiminde dile yansır. Böylece eylem iki üyeliyken, tek üyeli, yani geçişli-yken geçişsiz olur (Givon, 1990: 628)

	Etken	İşteş
İngilizce	John met Mary. 'John Mary'yi buldu.'	John and Mary met. 'John ve Mary buluştular.'
Rusça	Anton vstretil Ninu. 'Anton Minu'yu buldu.'	Anton i Nina vstretili-ş 'Anton ve Nina buluştular.' (Comrie, 1985: 326)
Türkçe	Gürkan Ecem'i buldu.	Gürkan ve/ile Ecem bul-uş-tular.

Tablo 5.11
İşteşlik Kodlama
Biçimleri

Görüldüğü üzere etken yapıdaki nesne, işteş yapıda çoğul özne oluşturmak üzere etken yapı öznesiyle aynı konumda kullanılmaktadır. İşteşlik anlamı Türkçe ve Rusçada olduğu gibi sırasıyla -(D)ş ve ş ekleri yoluyla veya İngilizcede olduğu gibi sözdizimsel olarak kodlanabilir. Aynı işlev işteşlik adlarıyla da yerine getirilebilir.

(24)

Mary and John saw **each other.**
Mary ve John gör+ZAM birbirleri
'Mary ve John **birbirlerini** gördüler.'

(24)'te olduğu gibi, İngilizcede eylemde hiçbir değişiklik olmaksızın salt each other 'birbiri' işteş adılı ile elde edilen bu anlam, Türkçede beraberinde eylem yapısında da bir değişikliği gerektirmektedir. İşteşlik adılı *birbiri* ve işteşlik eki -(D)ş aynı işlevi yerine getirdiğinden birbirlerinin dışlayıcıdır. Bu yüzden, biri varken diğeri de kullanılırsa **Birbirlerini gördüler* gibi dilbilgisi dışı yapılar ortaya çıkar; ancak adıl aynı konumda -(y)LA/ile biçimiyle birliktelik durumunda kullanıldığında yapı kurallı olur: Birbirleriyle gördüler. Ne var ki, birbiri adıyla kurulmuş işteş yapılar işteşlik biçim birimiyle kurulmuş yapılarla her zaman anlamca özdeş değildir. Örneğin, *aslan ve terbiyecisi baktılar ile aslan ve terbiyecisi birbirlerine baktılar* tümcelerini karşılaştıralım. Baktılar iki özne tarafından yerine getirilen eş zamanlı bir eylemi gösterirken, *birbirlerine baktılar* 'önce aslan terbiyecisine baktı, sonra da terbiyecisi aslana' şeklinde bir eylem sıralamasını da çağrıştırabilir. (24) te verilen örneğin Türkçe karşılığı için de benzer bir durum söz konusudur: *görüştüler* iki özne tarafından aynı zamanda ve karşılıklı gerçekleştirilen, birbirlerini gördüler ise hem karşılıklı hem de sıralamalı eylem aktarımına izin veren yapılarıdır. İşteş çatı, geçişsiz eylemlerle kurulduğunda, eylemin gösterdiği hareket çoğul öznenin bütün katılımcılarının yer almasıyla **toplular** olarak gerçekleştirilir: *gülüş-, uçuş-, bağrış-, kaçış-, koşuş-*. Bu türdeki işteş yapılar da adıl kullanıldığında anlam değişikliği ortaya çıkar. *Çocuklar koşuyor* toplu bir eylemi betimlerken, *çocuklar birbirlerine koşuyor* karşılıklı olarak gerçekleştirilen bir eylemi anlatır (Kuroğlu, 1990: 134).

İşteş çatı, eylemin temel üyelerini azaltan, öznelinin karşılıklı ya da toplu hareketini kodlayan bir süreçtir.

Etken-DönüŖlü

Tıpkı edilgen çatı gibi dönüŖlü çatı da genellikle tümleç alan geçiŖli eylemlerle kullanılır. DönüŖlü çatıda özne ve nesne özdeŖtir. Eylem özne tarafından nesneye aktarılır (Givon, 1990: 628).

Tablo 4.12
DönüŖlülük
Kodlama Biçimleri

	Etken yapı	DönüŖlü yapı
İngilizce	The mother washed the child 'Anne çocuğu yıkadı'	The child washes himself. 'Çocuk kendini yıkar.'
Rusça	Mat pomya rebenka 'Anne çocuğu yıkadı'	Rebenok pomyl-sja 'Çocuk yıkandı / kendini yıkadı' Comrie, 1985: 327
Türkçe	Anne çocuğu yıkadı.	Çocuk yıkandı.

DönüŖlü çatı eylemin temel üyelerini azaltan, öznesi ve nesnesi özdeŖ olan eylemleri kodlayan bir süreçtir.

İngilizce, Rusça ve Türkçe örneklerde dönüŖlü yapıda özne olan çocuk aynı zamanda da eylemin alıcısıdır. Yapılan işin yapana döndüğü bu çatı İngilizcede dönüŖlülük adılı *himself*, Türkçe ve Rusçada sırasıyla *(D)n* ve *-sja* eki tarafından kodlanmıştır. Türkçede de dönüŖlülük adılı kullanılarak aynı anlam aktarılabilir: *Çocuk kendini yıkadı*. Yukarıda da değinilen işteŖlik adılı ve işteŖlik eki arasındaki ilişki, dönüŖlük adılı ve dönüŖlük eki arasında da vardır. Adil ekle aynı işlevi taşıdığından bir arada kullanıldıklarında *çocuk kendini yıkandı gibi dilbilgisidışı yapılar ortaya çıkar.

Edilgen, İşteŖ DönüŖlü Bağıntısı

Birçok dünya dilinde edilgen, işteŖ ve dönüŖlü çatı arasında bir bağıntı olduğu bilinmekte ve bunun bir kanıtı olarak da aynı ekin bu üç yapıyı da kodladığı örnekler gösterilmektedir (Shibatani, 1985: 826).

(25)

İspanyolca

Se curo a los brujos.

DÖNÜŖLÜ tedavi etti.3TEKİL. YÖNELME BELİRLEYİCİ büyücüler

'Büyücüler tedavi edildi.'

Se curaron los brujos.

DÖNÜŖLÜ tedavi etti.3.ÇOĞ.. BELİRLEYİCİ büyücüler

'Büyücüler kendilerini tedavi ettiler.'

Juan y Maria **se** vieron en la calle.

Juan ve Maria DÖNÜŖLÜ gördü.3.ÇOĞ. içinde BELİRLEYİCİ sokak

'Jan ve Maria birbirlerini sokakta gördüler.'

Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi, *se* dönüŖlülük belirticisi edilgen ve işteŖ yapılar kurmak için de kullanılmaktadır. Türkçede de *Hasta yıkandı* tümcesindeki anlam bulanıklığı, eylemin hem *Hasta birisi tarafından yıkandı* biçiminde edilgen hem de *Hasta kendini yıkadı* biçiminde dönüŖlü olarak algılanabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda edilgen, işteş ve dönüşlü çatı arasından yapısal bir ilişki olduğunu gördük. Aşağıdaki tümceleri ele alarak bunlar arasındaki anlamsal ilişki üzerinde düşününüz.

Ecem arandı.

Ecem kendini aradı.

Ecem ve arkadaşları araştılar.

SIRA SİZDE

13

Etken-Ettirgen

Ettirgen çatı diğer çatı ulamlarından farklı olarak eylemin temel üye sayısını artıran bir süreçtir. Tek üyeli geçişsiz bir eylemden iki üyeli geçişli bir eylem, iki veya üç üyeli geçişli eylemlerden de sırasıyla üç ve dört üyeli geçişli eylemler yaratır. Türkçede *-DIR, -t, -It, -Ir, -Ar* biçimbirimleriyle kodlanan bu çatının işleyişini anlamak için aşağıdaki örnekleri ele alalım:

Etken	Ettirgen
a. Bebek uyudu.	b. Annesi bebeği uyuttu.
a. Bebek sütü içti.	c. Annesi bebeğe sütü içirdi.
b. Annesi bebeğe oyuncacı verdi.	c. Annesi bebeğe oyuncacı verirdi.

Tablo 5.13

Ettirgen Çatı ve Geçişlilik Değişmeleri

Uyumak eylemi yalnızca özne alan (bebek) tek temel üyeli geçişsiz bir eylemdir. (d) de aynı eylem ek alınca öznesi nesne olur ve farklı bir özne (annesi) devreye girer. Artık eylemin kılıcısı bu öznedir. (b) deki örnekte ise özne ve dolaysız tümleş alan iki üyeli *içmek* eylemi kullanılmıştır. Bu eylem (e) de ek alınca öznesi (bebek) dolaylı tümleş olmuş ve yine yeni bir özne (anne) devreye girmiştir. Artık eylemin kılıcısına *içmek* işini yaptıran bu yeni özne olur. (c) de ise özne, dolaylı tümleş ve dolaysız tümleş olarak üç üyeli bir eylem kullanılmıştır: *vermek*. Artık *anne, bebek* ve *oyuncağın* yanı sıra bir aracı daha vardır ve bu aracı vermek eyleminin kılıcısı rolünü üstlenmektedir.

(26)

uyu	bir üye: özne
uyu-t	iki üye: özne, dolaysız tümleş
iç	iki üye: özne dolaysız tümleş
iç-ir	üç üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş
ver	üç üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş
ver-dir	dört üye: özne, dolaylı tümleş, dolaysız tümleş, aracı

Ettirgen çatının eylemin temel üyelerini artırma işlevi başka birçok dil için de söz konusudur. Aşağıdaki örnekler Senegal’de konuşulan Wolof dilinden alınmıştır:

(27)

Nene	bi	di	na	toog
Çocuk	BELİRLEYİCİ ZAM 3. TEK KİŞİ otur			
‘Çocuk oturacak’				
Di naa	toog-al nene	bi		
ZAM 1. TEK.KİŞİ	otur-ETRG.	çocuk	BELİRLEYİCİ	
‘Çocuğu oturtacağım.’				

(Comrie, 1985: 324)

İngilizce'yi de içeren bazı dillerde bu anlamlar eklerle kodlanmak yerine bağımsız biçimler ve sözdizimsel yollarla aktarılır:

(28)

Sam slid off the roof.	'Sam çatıdan kaydı.'
Mary made Sam slide off the roof.	'Mary Sam'i çatıdan kaydırıldı.'
Mary caused Sam to slide off the roof.	'Mary Sam'in çatıdan kaymasına sebep oldu.'

Görüldüğü üzere *cause* 'sebepl olmak' ve *make* 'yapmak' eylemleri özel bir sıralamada kullanılmış ve temel eylemlerin de uygun çekimleriyle birlikte ettirgen yapılar oluşturulmuştur. Bazen de ettirgen anlamlar sözlüksel olarak ifade edilir: die 'öl' ve *kill* 'öldür' karşıtlığında olduğu gibi.

Ettirgen anlamlar aktaran bu süreçler üretkenlikleri bakımından karşılaştırıldığında sözdizimsel süreçlerin oldukça üretken, yeni sözcüklere aktarılabilecek düzenli bir dizge taşımadıklarından sözlüksel ettirgenlerin ise pek üretken olmadığı görülmektedir. Biçimbilimsel süreçlerin üretkenliği ise dilden dile farklılık göstermektedir. İngilizcede *lie* 'yatmak'/lay 'yatırmak', *sit* 'oturmak'/seat 'oturtmak' gibi çok sınırlı birkaç örnek görülürken Türkçede ettirgen eylemler de dahil hemen hemen her eylemle kullanılabilir kadar üretkendir: *ye-dir-t-tir*. (Comrie, 1985: 332). Her ettirgen ek bir aracı ekleme işlevini yerine getirirken, bazı durumlarda üye sayısını artırmak yerine vurgu amaçlı da kullanılabilir. *Fotoğraf çek-tir-t-tim* tümcesi her zaman 'ben bir başkasının fotoğrafıya gidip fotoğraf çekmesine sebep oldum' anlamında değil daha vurgulu ve etkili olarak 'ben fotoğrafçının benim fotoğrafımı çekmesine sebep oldum' anlamında da kullanılabilir (Demircan, 2003: 84).

Ettirgen yapılar anlam özellikleri bakımından ilginç bir derleme sunmaktadırlar. Örneğin, ettirgen çatı belirticilerinin biçiminin bunların ifade ettikleri kavramsal içeriği de yansıttıkları görüşü vardır. *X* ve *Y* birer dilsel ögeyse ve # işareti hece/sözcük sınırını, + işareti de biçimbirim sınırını simgeliyorsa *X* ile *Y* arasındaki uzaklık aşağıdaki ölçekte yukarıdan aşağıya doğru azalarak devam etmektedir:

(29)

- $X\#A\#Y$
- $X\#Y$
- $X+Y$
- X

Bu iki öge arasındaki uzaklık (d) de olduğu gibi tek bir biçimde kaynaştıkları zaman en az, (c) olduğu gibi ayrı bağımlı biçimler olduğunda ise biraz daha fazla, (b) de olduğu gibi ayrı bağımsız biçimler olduğunda daha da fazla ve (a) da olduğu gibi aralarına başka bir öge girdiğinde ise en fazladır. Yani yapılar arasındaki dilsel uzaklık, ifade ettikleri anlamlar arasındaki kavramsal uzaklığa karşılık gelmektedir (Haiman, 1983: 782). Buna göre, ettirgen çatı sözdizimsel olarak kodlandığında sebeple sonuç aynı zamanda ve yerde olmayabilir ve hatta ikisi arasında fiziksel temas da olmayabilir. Bu **görüntüsellik** ilişkisini aşağıdaki örnekleri ele alarak anlamaya çalışalım:

Görüntüsellik, dilsel gösterge ile göndergesi arasındaki fiziksel bir bağın varlığını işaret eden durumdur.

(30)

Johh spilled the milk.

'John sütü döktü.'

John caused the milk to spill.

'John sütün dökülmesine sebep oldu.'

(a) ve (b) tümcelerinin her ikisinde de sonuç aynı olmasına rağmen (süt dökül-
dü) aralarında anlamsal bir fark vardır. (a) daki tümce öznenin hareketleriyle sü-
tün dökülmesi arasında daha yakın bir bağı sezdirir: elinden kaymıştır, ayağını
çarpmıştır vb. (b) deki tümce ise aracı eylemler / kılıcılar içermektedir: masaya
çarpmıştır, masa sallanmıştır ve süt devrilmiştir. Diğer dillerde de aynı durum göz-
lenmektedir.

(31)

Nivkh (Rusya)

Lep e-d

Ekmek kuru (GEÇİŞSİZ)

'Ekmek kurudu'

If lep seu-d

o ekmek kuru (GEÇİŞLİ)

'O ekmeği kuruttu.'

If lep e-gu-d

o ekmek kuru

(GEÇİŞSİZ)-ETTİRGEN

'O ekmeğin
kurumasına sebep oldu.'

(Comrie, 1985: 333).

Öyleyse, sözdizimsel kodlama - biçimbilimsel kodlama- sözlüksel kodlama sı-
ralaması, aracılıdan - aracısızla sıralamasıyla da bağdaşmaktadır.

Ettirgen çatıda, sebep olan ve sonuç arasındaki bir başka anlam bağı, çatının ta-
şıdığı 'sebeplere' anlamıyla 'yardım' ve 'izin' kavramlarını içeren yardımcı ve izin-
li ettirgen yapılarıdır. Buna göre bir ettirgen yapı X'in olmasına sebep oldum, X'in
olmasına izin verdim ve X'in olmasına yardım ettim anlamlarını taşıyabilmektedir.
Zaten İngilizcede olduğu gibi bazı dillerde de bu anlamlar ettirgen çatıda sözlük-
sel olarak kodlanmaktadır. Aşağıda sırasıyla bu anlamları taşıyan Türkçe örnekler
ve İngilizcedeki karşılıkları verilmiştir.

(32)

Onu giy-dir-dim.

I **caused** him/her to get dressed.

Kapıyı aç-tır-dım.

I **let** him/her open the door.

Ona ders çalış-tır-dım.

I **helped** him/her do his/her homework.

Aşağıda da bu anlamların üçünün bir araya gelip *-a*, *in-* ve *eb-* ekleriyle kod-
landığı bir örnek görüyorsunuz:

(33)

Gürcüce

Mama

şvil-s

çeril-s

a-çer-in-eb-

s

Baba

oğul-NESNE

mektup-ZAM

-yaz- - -

3.TEK KİŞİ

'Baba oğluna mektup yazdırdı' (Sebeplere oldu, izin verdi, yardım etti)

(Comrie, 1985: 334)

SIRA SİZDE

14

1. Aşağıdaki örneklerde ettirgen çatı nasıl kodlanmıştır?

Lie , lay, sit , seat

Eylemcil Çekim 5: Uyum

Uyum, tümcede iki ögenin taşıdığı yapısal ve anlamsal özellikler arasındaki uyumu gösteren bir ulamdır (Steel, 1978: 610). Birçok dilde eylemler tümcede uyum ilişkisi içinde oldukları diğer ögelerin sayı, cins, kişi bilgisiyle çelişmeyecek bir biçimde çekime girer ve uygun uyum ekleriyle donatılırlar. Örneğin, Türkçede **ben geldin* tümcesinin dilbilgisidışı olması eylemdeki kişi ekinin öznenin kişi içeriğiyle uyumlu olmamasından kaynaklanmaktadır. Özne birinci kişi bilgisi taşıırken eylem -n eki ile ikinci kişi bilgisi taşımaktadır. Aynı tümceyi kişi uyumu sağlayacak şekilde yeniden biçimlendirirsek bu kez de yine dilbilgisidışı olan **ben geldik* tümcesi ortaya çıkar. Bunun sebebi Türkçede eylemlerin özneyle yalnızca kişi değil sayı bakımından da uyumlu olmasını gerektiren ikinci bir uyum kuralıdır. Özne ben biçimiyle tekil bilgisi taşıırken eylem -k biçimiyle çoğul bilgisi taşıyamaz. Doğrusu, *Ben geldim* olmalıdır. Aşağıda Türkçede eylem çekimlerinde kullanılan kişi ve sayı uyum eklerinin bir derlemesi verilmiştir:

Tablo 5.14
Eylem Uyum Ekleri:
Türkçe

	-(l)yor, -mlş, -(l/A)r, -(y)ACAk -mAll - ile	-DI, -sA, (y)DI, (y)sA İle	-A ile	Koşaç	buyurum
Birinci tekil	-(y)Im	-m	-(y)Im	-(y)Im	X
İkinci tekil	-sIn	-n / -nlz	-sIn	-sIn	-(O/ -(y)In(I)z)
Üçüncü tekil	-O	-O	-A /-sIn	-(O/ DIr	-sIn
Birinci çoğul	-(y)Iz	-k	-IIm	-(y)Iz	X
İkinci çoğul	-sInIz	-nlz	-sInIz	-sInIz	-(y)In(I)z
Üçüncü çoğul	-IAr	-IAr	-IAr / -sInIAr	-IAr	-sInIAr

Çekimsel ulamlar bakımından daha kısıtlı kodlamaları olan dilerden İngilizce de eylemler özneleriyle benzer çekim ilişkisine girerler. Üçüncü tekil kişinin geniş zamandaki çekiminde eylemdeki -s sayı-kişi eki özne görevindeki adın sayı-kişi içeriğiyle uyumlu olmak zorundadır.

(34)

I walk	'Ben yürürüm'
You walk	'Sen yürürsün'
She walk-s	'O yürür.'
We walk	'Biz yürürüz.'
You walk	'Siz yürürsünüz.'
They walk	'Onlar yürürler.'

Üçüncü tekil kişiyle sınırlı kalan bu uyum özelliği en fazla *olmak* eyleminin çekimlerinde görülür: *I am* (ben çekimi), *s/he / it is* (o çekimi), *we/you/they are* (biz, siz/sen, onlar çekimi).

Kişi ulamı evrensel olarak birinci (konuşucu), ikinci (dinleyici) ve üçüncü kişi (diğer) olmak üzere üçüz, sayı ulamı ise çoğunlukta tekil-çoğul olarak ikiz bölümlenmeye uğrar. Bazı diller birinci çoğul çekiminde dinleyiciyi de kapsayan konuşucu+dinleyici biçiminde **içleyici** sayı eki ve dinleyiciyi dışlayan konuşucu+diğerleri anlamını taşıyan **dışlayıcı** sayı eki taşırlar. Bazı dillerde de eylemler uyum iliş-

kisi içinde oldukları adların kişi sayı özellikleri yerine veya bunların yanı sıra cins özellikleriyle de uyum bilgisini kodlarlar (Anderson, 1985: 197-8)

(35)

Rusça

Tanja	sidel	-e	u	okna
Tanja	otur+ZAM-TEK-DİŞİ		yanına	pencere

‘Tanja pencereinin yanında oturuyordu.’

Djadja Vanja

Dayı Vanja	sidel	u		okna
	otur+ZAM-TEK-ERİL	yanında		pencere

‘Vanja Dayı pencerin kenarında oturuyordu.’

Uyum, bir ögenin dilbilgisel ulam özelliklerinin bir başka ögeyi biçimbilimsel olarak etkilemesi durumudur.

Görüldüğü üzere eylemdeki *sidel-sidele* karşıtlığı öznenin eril-dişi özelliğine koşut olarak kodlanmaktadır.

Eylem-özne uyumu gerektiren diller olduğu gibi, eylem-nesne uyumu gerektiren diller de vardır.

(36)

Swahili

Ni-li-ku-ona
Ben-ZAM-sen-gör
‘Ben seni gördüm.’
Ni-li-m-ona
Ben-ZAM-onu-gör
Ben onu gördüm.’

(Givon, 1990: 68)

Aşağıdaki tümce çiftlerini eylemlerin taşıdığı uyum özellikleri bakımından inceleyiniz. Bulduğunuz farklılıklar üzerinde düşününüz, sebeplerini açıklamaya çalışınız.

a. “Müdür Bey geldiler mi?”	→ Müdür Bey geldi mi?
b. Yazar sözü edilen bu ayırımı dikkate almayacaktır.	→ Ben sözü edilen bu ayırımı dikkate almayacağım.
c. “Zeynep Hanım, sizden bir randevu alabilir miyim?”	→ Zeynep Hanım, senden randevu alabilir miyim?
d. “Biz böyle gördük, böyle biliriz.”	→ Ben böyle gördüm, böyle bilirim.

Eylemcil Çekim 6: Olumsuzluk

Her dilde, işlevi olumlu düz tümcenin anlamını olumsuzlaştırmak olan belli süreçler kullanılmaktadır. Bunlar tümce ve eylem öbeği düzleminde aşağıdaki yöntemlerden biriyle gerçekleştirilebilir:

(37)

- Olumsuzluk biçimi tümcenin tamamını tümleş olarak alır; örn. Türkçe *değil*: *Ali gelmiş değil*.
- Bir bağımsız biçimbirim eylem öbeğinde kendisine ayrılan konumda kullanılır; örn. İngilizce *not* yardımcı eylemden hemen sonra: *I do not know* ‘Bilmiyorum’, Fransızca *ne ...pas* eylemi arasına alarak: *Je ne sais pas* ‘Bilmiyorum’
- Bir önek ya da sonek biçimde bağımlı biçimbirim eyleme eklenir; örn. Türkçe *-mA*: *gelmedi*.

Olumsuzluk, tümcenin anlamının tümünü ya da bir bölümünü yadsımayı anlatan süreçtir. Olumsuzluk öğelerinin biçimi ve kapsamı diller arası ve dil içi değişiklikler gösterir.

Aşağıdaki dillerde olumsuzluk biçimi hangi yöntemle kodlanmıştır?

Erzja (Volga)

Kund-an ‘ yakalarım’
Kund-at ‘yakalarsm’
Kund-y ‘yakalar’

a kund-an ‘yakalamam’
a kund-at ‘yakalamazsm’
a kund-y ‘yakalamaz’

(Payne, 1985: 217)

Ute (Amerika)

Wuuka—y

Çalış-BİTMEMİŞLİK

‘Çalışıyor’

Ka-wuuka-wa-y

OLUMSUZ-çalış-OLUMSUZ-BİTMEMİŞLİK

‘Çalışmıyor.’

(Givon, 1990: 66)

SIFAT VE BELİRTEÇLER

Sıfatlar, boyut, şekil, renk, yaş, tat, koku, doku, nitelik gibi derecelendirilebilir özellikleri belirten, ad öbekleri içinde adın niteleyicisi: [*büyük*] *oda*, [*kare*] *oda*, [*mavi*] *oda*, [*eski*] *oda*, [*acı*] *biber*, [*burcu*] *koku*, [*kalın*] *kumaş*, [*güzel*] *oda*; eylem öbekleri içinde de yüklemcil olarak işlev gören sözcüklerdir: *oda* [*büyük*], *oda* [*kare*], *oda* [*mavi*], *oda* [*eski*], *biber* [*acı*], *koku* [*burcu*], *kumaş* [*kalın*], *oda* [*güzel*]. Ad ve eylemlere göre daha sınırlı sayıda çekime girerler. Türkçede ise çekim eki almazlar. Dünya dillerinde rastlanan en belirgin çekim ulamı derecelendirme içeren **karşılaştırma** sürecidir. Bazı dillerde (İngilizce, Macarca) bağımlı biçimbirimlerle ekleme bazı dillerde de bağımsız biçimbirimlerle sıralama biçiminde gerçekleştirilir (Türkçe, Fransızca):

(38)

İngilizce	tall	‘uzun’	taller	‘daha uzun’
Macarca	magasa	‘uzun’	magasa-bb	‘daha uzun’
Fransızca	jolie	‘hoş’	plus jolie	‘daha hoş’
Duala	kolo	‘büyük’	kolo buka	‘daha büyük’

<http://wals.info/chapter/121>

Sıfatlar niteleyici konumundayken baş adın taşıdığı durum, cins, sayı bilgisiyle uyuma girerler. Örneğin, Fransızcada *petit garçon* ‘küçük çocuk’ biçiminin çoğulu **petits garçons** ‘küçük çocuklar’ olarak gerçekleşir. Sayı, sıfatlara özgü bir özellik olmadığı halde, *petit* ‘küçük’ nitelediği çoğul baş adla *garçons* ‘çocuklar’ uyumlu olmak üzere -s ekini almıştır. Sıfatlar ayrıca yüklemcil öge durumundayken de eylemlerin girdiği çekimlere girebilirler: *büyük-tür*, *büyük-tü*, *büyük-müş*, *büyük-se*. Türkçede sıfatlar ad olarak kullanılabilirdiğinden adların aldığı çekimleri alır: *büyük-ler-den*, *büyük-ler-in* gibi. Ayrıca, sıfır türetim sürecinden geçip zarflaşarak eylemleri de niteleyebilirler: [*hızlı*] *konuştu*, [*çabuk*] *yürüdü*. Sıfatlar niteleyici işlevleri bakımından belirteçlerle benzeşmeler de sözdizimsel dağılımları bu iki sözcük sınıfını birbirinden ayırır (bkz. Sözdizim üniteleri).

Belirteçler sıfatlarla aynı özelliklere sahip olup eylemleri, sıfatları ve belirteçleri zaman, yer, yön, nitelik, durum ve derece bakımından niteleyen sözcüklerdir. Tümceleri niteleyen türleri de vardır: *maalesef*, *iyi ki*, *belki*, *açıkçası* vb. Hiçbir öge

ile uyum ilişkisine girmedikleri için bu ekleri almazlar. En belirgin özellikleri sıfatlar gibi derecelendirme çekimine girmeleridir: *talk [fast]* 'hızlı konuş, *talk [faster]* 'daha hızlı konuş', *beautifully* 'güzelce', *more beautifully* 'daha güzelce'. Sıfat ve belirteçlerin taşıdığı bu ulam yalnızca derecelendirilebilir niteliklerin kodlanması- na izin verir: *hamile*, **daba hamile*, *single* 'bekar', **more single* **daba bekar*, *totally* 'bütünüyle', **more totally* **daha bütünüyle*.

Sıfatlar bazı dillerde nitelendikleri adlarla uyum ilişkisine giren, çoğu dilde de derecelendirme çekimi alan açık küme sözcükleridir. Belirteçler de derecelenme özellikler bakımından sıfatlara benzeyen açık küme sözcükleridir.

KAPALI KÜME SÖZCÜKLERİ

Kapalı küme sözcüklerinden olan *ve*, *ile*, *ama* gibi bağlaçlar yaygınlıkla çekime girmedikleri için farklı sözcük biçimleri de yoktur. İlgi kuran sözcükler olan ilgeçler ise (rağmen, kadar, göre, için vb) genellikle çekime girmezler ancak Türkçede bunların bazıları adların oluşturduğu bir alt ulamında, adların aldığı çekimleri alırlar: *altında*, *önünde*, *üzerinde*, vb. Belirleyicilerden bazıları sayı eki alarak çekime girerler: *bu*, *şu o*, *bunlar*, *şunlar*, *onlar*, *this 'bu'*, *these 'bunlar'*, *that 'şu'*, *those 'şunlar'*. En yalın tanımıyla ad yerine geçebilen sözcükler olan adıllar, ad gibi işlev gördüklerinden adsıl çekimlere girerler:

Durum: kişi adılları: *ben*, *beni*, *bana*, *bende*, *benden*, *benim*, *İngilizce he 'o'*, *him 'onu'*, *she 'o' her 'onu'*

Sayı: kişi adılları: *ben-biz*, *sen*, *siz*, *o*, *onlar*, *I-we*, *he-they*.

Uyum: dönüşlülük adılı: *kendim*, *kendin*, *kendi*, *kendimiz*, *kendiniz*, *kendileri*, *myself*, *yourself*, *herself*, *himself* vb.; işteşlik adılı: *birbirimiz*, *birbiriniz*, *birbirleri*.

Cins: İngilizce *he* 'o-eril', *she* 'o-dişil'; Hausa (Nijerya) *kai* '2. tekil kişi-eril', *ke* 'ikinci tekil kişi dişil'

<http://wals.info/chapter/44>

Örneklerde yansıtıldığı gibi, adılların sınıflandırılmasında dünya dillerinde genellikle konuşucu, dinleyici ve bir üçüncü tarafı gösteren üçlü bir ayırma gidilir. Bu ayırımdan birinci, ikinci ve üçüncü kişi adılları ortaya çıkar. Bunlardaki tekil-çoğul karşıtlığını yansıtan[20] sayı çekimi de eklendiğinde Türkçenin adıl dizgesinde olduğu gibi altı çeşit karşıtlığı içeren bir çekim dizgesi oluşur.

Kapalı küme, öğeleri sınırlı ya da değişmez olan sözcük kümesidir.

1. Kadın hakları savunucusu bir grup, Türkçede cinsiyetsiz olarak kullanılan 'o' adılı yerine yalnızca kadınlara özgü olacak başka bir adıl yaratıp, bunu kullanma ve yaygınlaştırma niyetindedir. Sizce bu plan ne kadar başarılı olur? Tartışınız.

2. Türkçede eylem eklerinin hangi sırada kullanıldığını aşağıdaki örnekten yola çıkarak gösteriniz.

Dayanıştırmadılar (Lewis, 1967: 152)

Bütün bunlardan ne öğrendik? Bu bilgiler nerede ve nasıl işimize yarar?

Tümce en yalın biçimiyle bir konu ve bu konuya ilişkin bir yorum olarak tanımlanabilir. İşte tümcenin bu anlamsal işlevi dile yansıyan temel sınıflandırmayı da gösterir: ad-eylem. Diğer sözcük sınıfları böyle olmasa da, ad ve eylem ayırımı evrensel bir sınıflandırmadır (Schachter, 1985: 7). Kabaca, adlar tümcelerinin konularını, eylemler de bu konulara ilişkin yorumları yansıtan parçalarıdır. Varlıkları göstermek için kullanılan adlar, bunu yaparken de onların sayıları (tekil-çoğul), bir takım özellikleri (eril-dişil-yansımsız, canlı-cansız, insan-hayvan) ve nasıl bir hareket içinde oldukları (eylemi yapan, eylemden etkilenen, eylemi birisi için yapan, bir

yere giden, bir yerden gelen vb) bilgisini de verir. İşte bütün bunlar sayı, cins, durum olarak sınıflandırdığımız adsl çekimlerle yapılır ve bir sözcüğün ad olarak sınıflandırılmasının biçimbilimsel ölçütlerini yansıtır. Yani bir sözcük ad ise bu ulamları da üzerinde taşımalıdır. Eylemler konuşmanın konusunu oluşturan adlara ilişkin bir yorum yapmak üzere kullanıldıklarından, adın hareketi ya da oluşuna dair bilgiler verir: zamanı (zaman), nasıl gerçekleştiği (görünüş: hareketli mi, durağan mı, bitti mi, ortasın da mı vb.), yalnız mı, başka kişiler ya da nesnelere beraberinde mi (çatı: geçişli-geçişsiz), yorumun güvenilirliği (kip: olgusal, tahmin, olasılık, vb.). Demek ki, bu bilgileri üzerinde taşıyan bir sözcük de eylem olarak sınıflandırılacaktır. Ad ve eylemlerin ifade ettiği konu ve yorumları çeşitli bakımlardan nitelendiren sözcükler de sıfat ve belirteçlerdir. Bunlar gösterdikleri niteliklerin ne oranda yansıtıldığından söz ederler ve çekimlerinde üstünlük, en üstünlük gibi derecelendirme bilgisi verirler. Demek ki, sıfat ve belirteçlerin ayırıcı sınıfsal özelliği de derecelendirme çekimini taşımalarıdır.

İşte biçimbilimsel ulamlardan bütün bunları öğreniyor ve bu bilgileri sözcük sınıflandırmada etkin bir biçimde kullanıyoruz. Peki ama bütün dillerin biçimbilimsel yapısı aynı mı? Bütün diller böyle zengin çekimsel esnekliğe elverişli mi? Ünite içindeki tartışmamızda da yer yer değindiğimiz gibi bazı diller bu bilgileri kodlamak için biçimbilimsel değil, sözdizimsel yöntemleri kullanırlar. Böyle dillerde ise, bu işlevleri, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan kapalı küme sözcükleri yerine getirirler (Schachter 1985: 24).

Özet

Adsıl çekim ulamlarını listeleyip açıklayabilecek.
Dünya dillerinde yaygınlıkla görülen, adsıl çekimler sayı, cins, durum ve uyumdur. Adlar sayı çekimi alıp almamalarına göre sayılabilen-sayılamayan, cins ulamının donattığı bilgilere göre erildişil-yansı, canlı-cansız, insan-hayvan altulamlarına ayrılırlar. Dilbilgisel ulamlar olan durum ve uyum eklerine göre de tamlayan-tamlanan, özne, nesne, dolaylı/dolaysız tümleç biçiminde görevlendirilirler.

Eylemcil çekim ulamlarını listeleyip açıklayabilecek.

Dünya dillerinde yaygınlıkla görülen eylemcil çekimler zaman, görünüş, kip, çatı, uyum ve olumsuzluktur. Zaman çekiminden, eylemin temel alınan bir gönderim noktasına göre geçmiş, şimdi, gelecek biçiminde kodlandığını; görünüşten ise eylemin bu farklı zaman noktalarında nasıl gerçekleştiğini öğreniyoruz: sürerli, sürersiz, bitmiş, bitmemiş, ilerleyici, alışkanlık gibi. Kipten, konuşucuların her zaman olgusal gerçeklerden değil, olasılık, tahmin, yükümlülük ve zorunluluklardan söz ederek değerlendirmeler yaptığını anlıyoruz. Çatı ulamından da aşağıdaki soruların yanıtlarını bularak eylemin geçişli mi geçişsiz mi olduğunu görüyoruz: Tümcede birincil katılımcıyı saptamak gerekli mi? (etken çatı: döv), tümcede ikincil katılımcıyı belirtmek daha mı öncelikli? (edilgen çatı: döv-ül), birincil ve ikincil katılımcılar özdeş mi? (dönüslü: döv-ün), birincil katılımcı, eylemi gerçekleştirirken bireylerinin birbirini etkilediği bir grup mu? (işteş: döv-üş), eylem gerçekleşirken araçlar kullanılmış mı? (etirgen: döv-dür). Eylemdeki uyum çekiminden de öznenin hangi kişi (birinci, ikinci, üçüncü) ve kaç kişi (tekil, çoğul) olduğunu anlıyoruz.

Sıfat ve belirteçlerin aldığı ulamları listeleyip açıklayabilecek.

Sıfat ve belirteçler derecelendirme çekimine, sıfatlar ise bunun yanı sıra niteledikleri adlarla sayı ve cins uyumuna girerler.

Kapalı küme üyelerine ilişkin ulamları listeleyip açıklayabilecek.

Kapalı küme sözcüklerinden bağlaç ve ilgeçler çoğunlukla çekime girmezler ve bu yüzden farklı sözcükbiçimleri bulunmaz. Adıllar sayı, kişi, durum; belirleyicilerden bazıları da sayı çekimine girerler.

Kendimizi Sınavalım

1. **Kitaptanıyor* kelimesinin dilbilgisi dışı bir yapıda olmasının nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- Uyum kuralına aykırıdır.
- Görünüş eylemcil bir ulamdır.
- Kitap* sayılabilir bir addır.
- Tümce bitmişlik kipi gerektirir.
- Durum ulamı görünüşten önce kullanılmıştır.

2. Aşağıdakilerden hangisi uyum ulamı alır?

- birbiri
- göre
- hızlıca
- ile
- Hiçbiri

3. Aşağıdakilerden hangisi dilbilgisel durum ulamı taşır?

- Çocuk kendini ısırdı.
- Çocuk yatağından düştü.
- Çocuk yatağına gitti.
- Çocuk kendine yer yaptı.
- Çocuk kendi kaldı.

4. *Müdürle tanıştırılmış.*

Hangisi yukarıdaki tümcenin görünüş ulamını verir?

- edilgen
- bitmişlik
- geçmiş
- kanıtlanabilirlik
- yükümlülük

5. *Bu kolye senin olmalı* tümcesindeki anlam bulanıklığı aşağıdakilerden hangisinden kaynaklanır?

- zaman
- görünüş
- çatı
- kip
- uyum

6. Aşağıdaki örnekte hangi ulam türü kullanılmıştır?
Fransızca

le livre
BELİRLEYİCİ kitap
'kitap'

le-s livre-s
BELİRLEYİCİ-ÇOĞ. Kitap-ÇOĞ

- 'kitaplar'
- sayı
 - uyum
 - sayı - uyum
 - cins
 - cins-uyum

7. Aşağıdakilerden hangisi adsız sayı içerir?

- Solardı.
- Soldular
- Gözlere
- Uygular
- Gözlerler

8. Ettirgen çatı ulamı ile yapılan *kopar-*, *kurut-*, *doldur*, *kaynat* eylemlerinde ek nasıl bir etki yaratmıştır?

- edensiz edilgen yapmıştır
- geçişli eylem yapmıştır
- temel üye sayısını azaltmıştır
- temel üye sayısını artırmıştır
- (b) ve (d)

9. Aşağıdakilerden hangisi her zaman tekil-çoğul karşıtlığı taşımaz?

- Kısa sürede arkadaş edindi.
- Kısa sürede bir arkadaş edindi.
- Kısa sürede arkadaşlar edindi.
- Kısa sürede birçok arkadaş edindi.
- Kısa sürede iki arkadaş edindi.

10. *bitirebilir*

Yukarıdaki eylem hangi ulamları taşımaktadır?

- çatı+kip+uyum
- çatı+zaman+kip+uyum
- zaman+çatı+kip+uyum
- kip+zaman+uyum
- zaman+kip+zaman

Okuma Parçası

Sanatçı Ayşe Erkmen, 'Evde' çalışmasıyla, bu ünitemizde değindiğimiz çekim eklerinin dilsel zenginliğe katkısına dikkat çekerken (bkz. Fotoğraf 5.1), Yusuf Çotuksöken de aşağıdaki yazısında eklerin değil ama "dilsel birimlerin" anlatımında gereğince kullanılmasından söz ediyor. Ek ya da sözcük ya da "dilsel birim", bütünüyle dil donanımımızı oluşturan bu öğeler, bu muhteşem dizge, dikkat çekmeye değer mi?

KAÇ SÖZCÜKLE KONUŞUYORUZ?

Öğretmenlik yaşamım boyunca pek çok insan (öğretmen, öğrenci, arkadaş, dost vd) bana dille ilgili sorular yönelmiştir. Bunları bildiğimce, bilmediklerimi ise öğrenerek yanıtlamaya çalıştım. Ancak hiçbir bilimsel ve dilsel temeli olmayan kimi yargılarla da karşılaştım. Zaman zaman da hayli sinirlendiğim oldu. İşte bunlardan birkaç tanesi:

- "Türkçede sözcük sayısı az, Türkçenin terim üretme olanakları sınırlı, bu dille ne edebiyat ne de bilim yapılabilir."
- "Zaten yeterince okuma -yazma eğitimi almamış bir halkız, dilimizden yabancı sözcükleri de atarak üç yüz beş yüz kelimele bir kabile dili haline getirdiler dilimiz. Günlük konuşma dilindeki yetersizliğimiz bizim kültürsüzlüğümüzü ayna gibi gösteriyor!..."
- İnsanlarımız günlük konuşmada 300-500 sözcükle konuşuyor. Kültür düzeyi düşük kesimlerde bu sayı 100'e düşüyor."

Bu yazı kapsamında son görüşü değerlendirme konusu yapmak, insanlarımızın günlük konuşma dilinde kaç sözcük kullandıklarını tartışmak istiyorum.

...

Sözcük Sayısı Yeterli mi?

Şöyle bir soru geliyor akla: "Söylemindeki sözcük sayısı bir yazarın yetkinliğini gösterir mi?" Şu bir gerçektir: Söylemde yalnızca sözcük sayısı belirleyici değildir, belki sözcük sayısı en sonlarda yer alır. Önemli olan yazarın düşüncelerini, duygularını, tasarımlarını hayallerini, gözlemlerini, beklentilerini vd doğrudan/dolaylı yoldan aktarabileceği bir anlatım biçimini oluşturabilmesi. Sözcükler bu etkinliğin birer yapı taşıdır ancak. Yazarın kavram dünyasının zenginliğinin doğal olarak sözlüğüne de yansıdığını unutmadığımızı belirtmek isterim. Söylemi de bundan olumlu yönde etkilenir kuşkusuz. Ancak kimi yazılarda gördüğümüz gibi, "çok şey yazıp da, hiçbir şey söylememe" bu bağlamda hayli dikkat çekicidir. Böyle bir durumda yazarı, sözcük sayısının çokluğu kesinlikle kurtaramaz. İletişimde sözcük sayısı değil, bildirimin içeriğinin anlatım düzleminde eksiksiz kurulması ve uygun yöntem ve araçlarla iletilmesi esastır.

Öyle sanıyorum ki önemli olan, dilin bireylerin ve toplumun gereksinmelerine karşılık verme özelliği, yeteneğidir. Bireyler dilin olanaklarıyla iletişim kurabiliyor, anlaşabiliyorlarsa bu önemli bir etkidir. Ancak, dil gereksinmeleri karşılamadığı durumlarda yeni kavramlar, yeni sözcükler, yeni anlatım olanakları arayışına yönelir. Bu da dilin söz varlığını zenginleştirir. Konuşmacı da bunları gereksinmeleri oranında alır ve söz dağarcığına katar. Bir de şunu söylemek istiyorum: Her dil en az çabayla en çok şeyi anlatmayı /dilde tutumluluk ilkesi) ilke edinir. Bu durum Türkçede de görülür. Birey az sözcükle merakını anlatabiliyorsa, sözcük sayısının azlığına dikkati çekip dili kısır bir olarak görüp göstermenin bir anlamı olmadığını düşünüyorum. Önemli olan sözcük sayısının azlığı ya da çokluğu değildir. Anlatılmak istenilenlerin, tam ve doğru olarak aktarılmasına yarayacak dilsel birimlerden yeterince, gereğince yararlanıp yararlanmadır. Kimi durumlarda kısa anlatımlar, bol sözcüklü, parlak, süslü püslü anlatımlara göre daha etkili, daha çarpıcı olabilmektedir. Diyeyi şu: Sözcük sayısına takılıp kalmayalım. Ancak anlatım zenginliğinin söylemi de zenginleştirdiğini unutmayalım.

Türkçenin 500 sözcüklük bir kabile diline dönüştürüldüğünü ileri sürenlerin uzmanlık alanı çokluk dil değil, dil dışında bir alan. Kimdir bunlar? Kimi (tutucu, ilerici) yazarlar, kimi gazeteciler, kimi edebiyatçılar, Türk dili ve edebiyatı öğrenimi görmesine karşın, dilin işlevlerini bir türlü anlayamamış kimi dil ve edebiyat araştırmacıları ve onların çömezleri... Bunlar bir gerçeği daha göremiyorlar. O da şu: Herkesin kullandığı ortak/genle dil (Dilbilim kurucusu F. Saussure buna "dil" diyorsa) ile bireyin kullandığı dili (Saussure buna "dil" diyorsa) ile bireyin kullandığı dili (Saussure buna "dil" diyorsa) birbirine karıştırıyorlar. Türkçe, 2000 yıllık tarihinde, kuruluş dönemi dışında, herhalde hiçbir zaman 500 sözcüklük bir kaile dili durumuna düşmedi. Çevre uluslar ve kültürlerle kaynaşırken onlardan etkilenip içine pek çok sözcük aldı, dahası bunların sayısının % 70'leri bulunduğu dönemler oldu, ancak hiçbir zaman kimliğini yitirmedi. Çünkü halk kendi diline her zaman sahip çıkmasını bilmiştir. Bireylerse kimi gün 200 sözcükle günü geçirir, günü gelir birkaç bin sözcüklük bir konuşma serüveni yaşar. Okudukça, dünyası zenginleştikçe, kavramsal belleği geliştikçe, dili doğru, kurallı ve güzel kullanma konusunda bilinci pekiştikçe, günlük konuşmalarında da kullandığı sözcük sayısını arttıracaktır.

"Sözvarlığı Nedir", "Anadolu Türkçesinin Sözvarlığı", "Birey Kaç Sözcükle Konuşuyor" alt başlıklarını içeren yazını tamamı için:

Çotuksöken, Y. (2002) Türkçe Üzerine: Denemeler ve Eleştiriler. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Görünüş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Kapalı Küme: Adıllar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Durum” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Görünüş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Kip” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Sayı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Adsl Uyum ve Eylemcil Uyum” konularını yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “Çatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Sayı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Eylemcil Ulam” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Dilbilgisel cins

Sıra Sizde 2

Adlar özgeçişli-yalın, adıllar yalın-belirtme çekimine giriyor.

Sıra Sizde 3

1. a. parçacıl durum, b. araç durumu
2. belirtme -(y)I, yönelme -(y)A, kalma -DA, çıkma -DAn, tamlayan -(n)In

Sıra Sizde 4

1. Geçmiş → -DI, -mİş Geçmiş-dışı → -(I)yor, -(A/D)r, (y)AcAK
2. Önce bu örneklerin neden dilbilgisi dışı olduklarını anlamaya çalışalım.

- a. *git-im kök+uyum
- b. *git-idi-m kök+II:Grup Eylem+uyum
- c. *git-im-idi kök+uyum+II. Grup Eylem
- d. *git-im-di kök+uyum+I. Grup Eylem

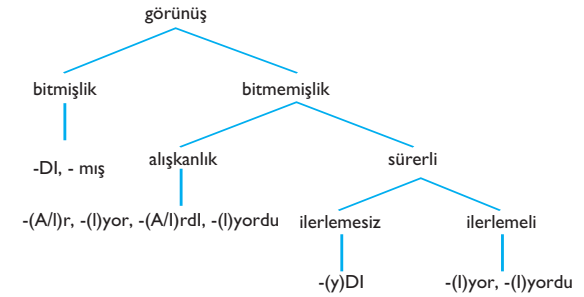
En küçük çekimli eylem öbeği için II. Grup Eylemin uyum ekiyle dönüşümlü olarak farklı konumlarda sıra-

lanmaları (b) ve (c) deki örneklerin kuraldışlığından da anlaşılacağı üzere yeterli olmamıştır. (a) da, yalnızca kök ve uyum ekinin de buna yetmediğini göstermiştir. (d) deki sıralamanın alternatifini kullanırsak kök+I.Grup Eylem+uyum → git+ti+m biçimindeki dilbilgisel yapıya ulaşırsınız. Demek ki, en küçük çekimli eylem öbeği köke I. Grup Eylem eklerinden biriyle, uyum ekini bu sırada eklemek yoluyla oluşturulmaktadır. Diğer birleşimler için bazı olasılıklar ise: *gitmişti, gidiyordu, giderdi, gidecekti, gitmişmiş, gidiyormuş, gidermiş, gidecekmış* vb. Demek ki, bu ekler aynı kökle kullanıldığında, önce I. Grup Eylemleri, sonra da II. Grup eylemleri kullanma zorunluluğu vardır. Diğer kişi ve sayı çekimleriyle bütün birleşme biçimlerini çıkarmaya çalışınız.

Sıra Sizde 5

Eylemlerin ikisi de geçmişte olduğu için (b) deki chanter ‘şarkı söylemek’ eylemindeki çekimsel farklılık eylemin zamanı konusunda değil, zaman içindeki açılımı konusunda bir karşıtlık göstermektedir: gelme eylemi için bir arka plan oluşturmaktadır. Öyleyse, (a) geçmiş zaman, bitmişlik görünüşü (b) geçmiş zaman, bitmişlik görünüşü bilgisi taşımaktadır.

2.

Comrie (1976: 25) temelinde

Sıra Sizde 6

1. (a) Sonuçlu tamamlık: hala orada
- (b) Deneysel tamamlık: en az bir kez Amerika'ya gitti
- 2.

Bitmemişlik / ilerlemeli → Ne yapıyorsun? Çocuklara masal anlatıyorum.
 → Ne yapıyordun? Çocuklara masal anlatıyordum.
 → Ne yapardın? Çocuklara masal anlatırdım.

Bitmişlik → Ne yaptın? Çocuklara masal anlattım.
 → Ne yapmış? Çocuklara masal anlatmış.

- Bitmemişlik / alışkanlık → Her akşam çocuklara masal anlatırım.
→Her akşam çocuklara masal anlatıyorum.
→Her akşam çocuklara masal anlatırdım.
- Bitmemişlik / ilerlemeli → Ne yapıyorsun? Çocuklara masal anlatıyorum.

Sıra Sizde 7

1. Fasu: birinci el doğrudan kanıt → görsel; Koasati: birinci el doğrudan kanıt → işitsel; Tuyuca: birinci el doğrudan kanıt → hissedilebilen; Türkçe: ikinci el dolaylı kanıt: başka bir kaynaktan duyulmuşsa söylenti, bir sonuç olaydan yola çıkarak, örneğin Ahmet'in arabasının yerinde olmadığını görerek söylenmişse çıkarım.
2. *-miş* biçimbiriminin kanıtlanabilirlik eki olarak kullanımını, konuşucunun eylemin hiçbir boyutuna tanık olmamasını, olayın bütünüyle algı dışı olmasını gerektirir. Bu yüzden, ateş ölçme eylemiyle konuşucu olaya tanık olduğundan, *bebek hastaymış* diyemez. Buna karşılık, *Bebeğin ateşi çıkmış* diyebilir; çünkü konuşucu ateş çıkma eyleminin hiçbir boyutuna tanık olmamış ya da bu sürecin hiçbir bölümünde yer almamış, yalnızca sonucunu gözlemlemiştir.

Sıra Sizde 8

- miş* ve *-Dir* biçimbirimlerinin her ikisi de veri-kaynaklı belirticilerdir; ancak gerçeklik dayanağı *-miş* için olgusal, *-Dir* için kavramsaldir (Aksu-Koç, 2000: 18).
- miş* → bulduklarım doğrultusunda X'i ileri sürüyorum.
- Dir* → var olan bilgilerim doğrultusunda X'i söylüyorum.

Sıra Sizde 9

Bir konuşucu (b) yerine (a) daki tümceyi kullanmayı seçerse elinde (b)'yi ileri sürecek kadar anlamını doğrulayacak bilgi yok demektir. Aralarındaki fark aşağıdaki gibidir:

- (a) Olasılık: Gürkan'ın hasta olduğunu bilmiyorum ama olma olasılığı var.
- (b) Gereklilik: Gürkan'ın Ecem'in kardeşi olduğu zihnimde kayıtlı bir bilgi değil ama elimdeki verilerden çıkabilecek en mantıklı sonuç olarak söylüyorum.

Oysa (c) seçilirse kip ulamı taşımadığı için önermenin gerçek-dışılığı söz konusu değildir. Konuşmacı hiçbir öznel tutum sergilemeden yansız bir aktarımda bulunmaktadır.

Sıra Sizde 10

- (a) yükleme kipi → izin (izin veriyorum bir dilim daha alabilir)
- bilgisellik kipi → olasılık (doyduğunu sanmıyorum, bir dilim daha alabilir)
- (b) yükleme → zorunluluk (Konuşurken kibar olmalı)
- Bilgisellik → mantıksal gereklilik (Bu aileden yetiştiğine göre kibar olmalı)

Sıra Sizde 11

- olabilir: olası bir yargı (zayıf olasılık)
- olacak: mantıklı bir yargı (orta)
- olmalı: tek olası yargı (güçlü gereklilik)

Sıra Sizde 12

- i. (a) etken, (b) ve (c) edilgen. (c) nin sıra dışılığı kılıcı ilgeç öbeği 'X tarafından' ın bir kılıcı gerektirmesindedir. Rüzgar kapıyı açar ancak eylemin bilinçli kılıcısı değil sebebidir. (bkz. Anlam-bilim, adların anlamsal rolleri)
- ii. Edensiz edilgen [+İNSAN] özne gerektirir.

Sıra Sizde 13

Örneklerin üçünde de yüzeydeki özneler eylemden etkilenen rolündedir. Özne edilgen yapıda dışsal bir kılıcı tarafından, dönüşlü yapıda öznenin kendisi tarafından ve işteş yapıda da öznenin eylem ortağı tarafından etkilenir. Böylece, bu tümcelerde özne olan *Ecem* üç durumda da *aranmış* demektir.

Sıra Sizde 14

1. Biçimbilimsel

Sıra Sizde 15

Birinci grupta uyum kuralları kodlanmadığı halde ortaya çıkan tümceler dilbilgisidışı değildir. Bunun sebebi, Türkçenin bazı edimsel anlamlar aktarmak amacıyla uyum kurallarının esnetilmesine elverişli olmasıdır. Bu örneklerde sırasıyla saygı, özenlilik, incelik, alçak gönüllük yansıtmak amacı güdülen (a) da 3. tekil yerine 3. çoğul, (b) de birinci tekil yerine, üçüncü tekil, (c) de ikinci tekil yerine ikinci çoğul (d) de birinci tekil yerine birinci çoğul ekleri seçilmiştir.

Sıra Sizde 16

Erzja dilinde olumsuzluk {a} bağımsız biçimbirimin eylemden önce konumlanmasıyla kodlanmaktadır. Ute dilinde ise eylemden önce ve sonra konumlanan bağımlı biçimbirimlerle gösterilmektedir.

Sıra Sizde 17

1. Bu planın başarılı olması uzak bir olasılıktır. Çünkü adılar kapalı küme üyeleridir ve bunları açık kümelerden ayıran en önemli özellik üretken olmaları ve yeni üyeler almamalarıdır.
2. dönüşlülük+işteşlik+ettirgen+edilgen+olumsuzluk+ZGK+uyum
(ZGK=zaman, görünüş, kip)

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aksu-Koç, A. (2000) Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish. L.
- Johanson & B. Utas (yay. haz.), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighboring Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Anderson, S. R. (1985) Inflectional morphology. Shopen, T. (yay. haz.) *Language Typology and Syntactic Description, vol 3: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: CUP.
- Blake, B. J. (2001). *Case*. Cambridge: CUP.
- Bybee, J. (1985). *Morphology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, J. & Fleischman, S. (1995) *Modality in Grammar and Discourse* Amsterdam: JB
- Chafe, W. (1986). Introduction. W. Chafe & J. Nichols (yay. haz.) *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood, NJ: Ablex.
- Chung, S. & Timberlake, A. (1985). Tense, aspect, and mood. T. Shopen (yay. haz.), *Language Typology and Syntactic Description, III: Grammatical Categories and the Lexicon*, pp. 202-258. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1985) *Tense*. Cambridge: CUP.
- Comrie, B. (1976) *Aspect*. Cambridge: CUP.
- Corbett, Greville G. (2001) *Number*. Cambridge: CUP.
- Croft, W. (1990). *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press. Cruse,
- Demircan, Ö. (2003) "Geçişlilik" in Türkçe yorumu. G. König, N. Büyükkantarcioglu, F. Karahan (yay. haz.), XVI. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Givon, T. (1990) *Syntax: A functional-Typological Introduction*. Amsterdam: JB.
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005) *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New London: Routledge.
- Haiman, J. (1983) Iconic and economic motivation, *Language* 59 (4), 781-819.
- Hockett, C. F. (1958) *A Course in Modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- Huddleston, R. & Pullum, G. K. (2002) *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: CUP.
- Huddleston, R. (1990) *English Grammar*. Cambridge: CUP
- İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Katamba, F. (1993) *Morphology*. London: Mc Millan.
- Knecht, L. E. (1985) *Subject and Object in Turkish*, MIT, Doktora Tezi.
- Korkmaz, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Kornfilt, J. (1997) *Turkish*. London: Routledge.
- Kuruoğlu, G. (1990). Reciprocal constructions in Turkish. B. Rona (yay. haz.). *Current Issues in Turkish Linguistics*. Ankara: Hitit Yayınevi.
- Lewis, G. (2000) *Turkish*. Oxford: OUP.
- Lyons, J. (1968) *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: CUP.
- Lyons, J. (1977) *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Mushin, I. (2001) *Evidentiality and Epistemological Stance. Narrative Retelling*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company,
- Papafragou, A. (2000) *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*. Amsterdam: Elsevier.
- Palmer, F. R. (1990). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Payne, J. R. (1985) Negation. Shopen, T. (yay. haz.) *Language Typology and Syntactic Description, vol 1: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: CUP.
- Saussure, F. D. (1959) *Course in General Linguistics*, (çev. Wade Baskin), New York: McGraw-Hill Book Company.
- Savaşır, İ. (1986) Habits and abilities in Turkish. D.I. Slobin ve K. Zimmer (yay. haz.), *Studies in Turkish Linguistics*. Amsterdam: JB.
- Schachter, P. (1985) Parts-of-Speech Systems. Shopen, T. (yay. haz.) *Language Typology and Syntactic Description, vol 1: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: CUP.
- Schroeder, C. (1999) The Turkish Nominal Phrase in Spoken Discourse. Wiesbaden: Harrossowitz.
- Shibatani, M. (1985) Passives and related constructions: a prototype analysis *Language*, 61 (4), 821-848.

- Slobin, I. D. & Aksu-Koç, A. (1982) *Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential*. P.J. Hopper (yay. haz.). *Tense-aspect Between Semantics and Pragmatics*. Amsterdam: JB.
- Steel, S. (1978) Word order variation: A typological study. J. H. Greenberg et al (yay. haz.) *Universals of Human Language, IV: Syntax*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Stump, G. (2004). Inflection. Andrew Spencer ve Arnold M. Zwicky (yay. haz.), *Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell.
- Taylan, E. (1996). On the parameter of aspect in Turkish. A. Konrot (yay. haz.). *Proceedings of the sixth international conference on Turkish linguistics*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Taylan, E. (1997). Türkçede görünüş, zaman ve kiplik ilişkisi: -DI biçimbirim. *XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Ankara: ODTÜ Eğitim Fak. Yabancı Diller Eğitimi Bölümü.
- Tura, S. (1984) -DIR in modern Turkish. A. Aksu-Koç & E.E. Taylan (yay. haz.) *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*. İstanbul: Boğaziçi University Publications.
- Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Willet, T. L. 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language*, 12. 51-97.
- Yavaş, F. (1980). *On the meaning of tense and aspect markers in Turkish*. University of Cansas, Doktora Tezi.

İnternet Kaynakları

- <http://wals.info/>
- Dahl, Ö. and Velupillai, V. Perfective/Imperfective Aspect In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 1. Available online at <http://wals.info/chapter/65> Accessed on 2011-06-11.
- Dryer, M. S. 2011. Coding of Nominal Plurality. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 33. Available online at <http://wals.info/chapter/33> Accessed on 2011-06-11.
- Kibort, Anna & Greville G. Corbett. "Gender." *Grammatical Features*. 7 January 2008. <http://www.grammaticalfeatures.net/features/gender.html>.
- Smith, Carlota. 2005. Time with and without tense. Paper presented at the International Round Table on Tense and Modality, Paris, December 2005. Available at: <http://uts.cc.utexas.edu/~carlota/papers/Paris%20article%208-18-06.pdf>

6

Amaçlarımız

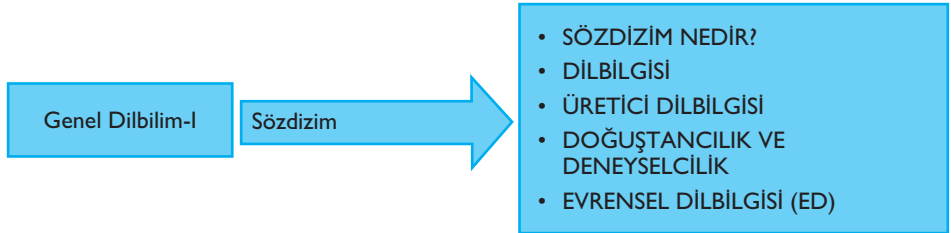
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Sözdizime ilişkin genel kavramları tanımlayabilecek,
- Dilbilgisi terimini ve dilbilgisi türlerini açıklayabilecek,
- Sözdizimin amaçlarını sıralayabilecek,
- Doğuşçu ve Deneyselci yaklaşımları açıklayabilecek,
- Evrensel Dilbilgisini (ED) açıklayarak ilke ve değiştirgenlere örnekler verebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sözdizimi
- Dilbilgisi: Kural koyucu ve betimleyici dilbilgisi
- Üretici dilbilgisi
- Evrensel Dilbilgisi
- Edinç ve edim
- Doğuşancılık ve deneyselcilik
- Evrensel Dilbilgisi, ilke ve değiştirgenler

İçindekiler

Sözdizim

SÖZDİZİM

Bu üniteadaki amacımız dilbilimin temel alt alanlarından biri olan sözdizimi ve buna ilişkin kavramları tanıtmaktır.

SÖZDİZİM NEDİR?

Sözdizim, dilbilimin tümce ve tümcenin içindeki öğelerin yapısını inceleyen alt dalıdır. Sözdizimin araştırma alanı tümce ve tümceyi oluşturan öbeklerin iç yapısıdır. Tümce ötesindeki dil kuralları sözdizimin alanı dışındadır.

İnsan dili, karmaşık yapısının altında her düzlemde yani ses, biçim, tümce, anlam ve metin düzlemlerinde son derece dizgesel (sistematik) kurallar zincirinden oluşmaktadır. Bu nedenle, dilbilimciler, dil verilerini incelerler; bu verilerde gözlemlenen örüntüleri ortaya çıkartır ve genelleme yaparak dilin kurallarını açıklamayı hedeflerler. Ana dili konuşucusu sesleri, sözcük, öbek ve tümce-leri dildeki kurallar çerçevesinde kullanır. Bir başka deyişle dil belirli kurallar ile kısıtlanmıştır. Dilbilgisi yapılanmasında biçimbirimlerden sözcük, sözcüklerden öbek, öbeklerden tümce oluşturulur. Tümcelerin bir araya gelmesi ile metin oluşur. Bu kuralların her biri dilbilimin farklı alt alanlarının inceleme konusunu oluşturur.

Dilin yapısını belirleyen bu kurallar olmasaydı, anadilimizi iki üç yıl kadar kısa bir zamanda öğrenmemiz mümkün olamazdı. Öyleyse dilleri öğrenmemizi olası kılan unsurlardan biri dilin bu kurallı dizgesidir. Bunun yanı sıra insanlar ana dillerinde kullanılması olası olan ama daha önce hiç duymadıkları sonsuz sayıda farklı tümceler üretebilmekte ve bu şekilde üretilen tümceleri anlayabilmektedirler. Ana dili konuşucularının böylesine sonsuz sayıdaki olasılıklardan yepyeni bir tümce üretebilmesi ve anlayabilmesi kurallar sayesinde mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra anadili konuşucusunun dilindeki tümcelerin hangisinin düzgün, (dilbilgisel) hangisinin bozuk, (dilbilgisi dışı) olduğuna ilişkin sezgileri vardır.

Ana dili konuşucuları hiç duymadıkları tümceleri anladıklarına ve üretebilediklerine göre insan zihninde bu sözdizim kuralları yer almaktadır. Bu nedenle, ana dili Türkçe olan kişiler Türkçede pek çok tümceyi, örneğin edilgen yapıyı sorunsuzca kullanabilirler. Ancak, bu kişilere edilgen yapının kurallarını sorduğunuzda bu kuralları açık bir biçimde dile getiremeyebilirler. Öyleyse, konuşucunun anadilindeki tümce ve öbek kurallarına ilişkin bilgisi, bilinçli ve dile dö-

Sözdizim, tümcenin içindeki sözcüklerin öbek ve öbeklerin de tümce oluşturmak için hangi kurallar çerçevesinde işlediğini ve dizimlerini inceleyen dilbilim alt dalıdır.

Edinç, anadili konuşucusunun zihninde bulunan tümce oluşturma kurallarını içeren bilinçli olmayan ve soyut bilgidir.

Edim: anadili konuşucusunun ürettiği somut dil. Edim, yazılı ve sözlü dilde konuşucu ve yazarların ürettiği dildir.

külebilen bir bilgi değildir. Yani, konuşucular açık ve kesin biçimde bu kuralları formülleştiremezler. Her konuşucunun tümcelerin düzgün veya bozuk olduğuna yönelik sezgilerini de içeren zihninde bulunan bu soyut ve farkındalığın altındaki kurallar zincirine Amerikalı dilbilimci Chomsky **edinç** adını vermiştir. Chomsky, edinç kavramını **edim** kavramı ile kıyaslamıştır. Edinç soyut bilişsel dilbilgisi; edim konuşucunun ürettiği yazılı ve sözlü dildir. Edinç saf, pürüzsüz, hatasız; edim ise hata dolu olabilir. Konuşucular, çok yorgun, hasta ve uykusuz olabilirler; bu yüzden kekeleyebilir, yanlış başlangıç yapabilir, tümcelerine yeniden başlayabilirler. Bellek kısıtlılıkları nedeniyle tümcenin sonuna geldiklerinde tümcenin başını unutabilirler; kullanacakları sözcükleri unutabilirler; tümceyi yeniden kurmayı deneyebilirler. Dolayısıyla, edim hata ve eksikler içerebilir. Edim somuttur: Bir konuşma kaydedilebilir, bir yazı kâğıda dökülür. Edinç ise edimdeki hatalardan arınmış, soyut zihinsel kurallar zinciridir. Chomsky, edinç ve edim kavramlarını, 20. yüzyıl başlarında yaşamış olan modern dilbilimin kurucusu İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün "langue - yeti" ve "parole - söz" ayırımından esinlenerek önermiştir. Chomsky'ye (1965) göre dilbilim kuramı, öncelikle ideal ve tek türlü konuşucu toplumunun üyesi olan bellek kısıtlılıkları, dikkat ve ilgi dağınıklığı gibi dil dışı unsurlardan arınmış ideal konuşucu ve dinleyicinin zihnindeki dil yetisini açıklamalıdır. Chomsky insan dili ve onu üreten insan bilişi ile ilgilidir.

Dilbilimde farklı alan ve farklı kuramlar edinç ya da edimi incelemeye yönelirler. Örneğin, dilbilimin alt dalları olan edimbilim ve metin dilbilim, dilin kullanımına yönelik olarak edimsel veriyi çözümlemeyi hedef alırlar.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, sözdizimin farklı kuramları ve özellikle Chomsky'ci yaklaşım öncelikle edinçteki dil yetisi ve dilbilgisini açıklamayı hedeflemektedir. İşte bu nedenle sözdizimsel inceleme yapmak aynı zamanda insan zihnindeki edinçin ne şekilde çalıştığını modellemek ve çözümlemek anlamına gelir.

İnsan dilinin çok karmaşık ve örtük bir dizgeselliği olduğundan söz etmiştik. İlk bakışta hemen anlaşılamayan bu örtük kurallar dizisini dilbilimciler ancak bilimsel yöntem kullanarak ortaya çıkartmayı, genellemeler yaparak kuralların nedenselliğini açıklamayı hedeflemektedirler. Böylece dilin yapısını ve işleme biçimini ortaya koyarlar.

Sözdizim, dilbilgisi ile yakından ilişkilidir. Hatta bazı sözdizim kuramları dilbilgisi adıyla anılırlar; daha sonra sözü edilecek olan *üretici dilbilgisi*, *Evrensel Dilbilgisi*, *yapılandırmacı dilbilgisi*, gibi. Öyleyse, dilbilgisi teriminin ne olduğunu anlamamız sözdizim açısından önemlidir. Bu nedenle aşağıda dilbilgisi ve dilbilgisi çeşitleri üzerinde duracağız.

SIRA SİZDE

1

- 1) Sözdizimin inceleme alanı nedir?
- 2) Edinç ve edim nedir?
- 3) Sözdizim, edinci mi edimi mi inceler?

DİLBİLGİSİ

Dilbilgisi terimi farklı kişiler için farklı anlamlarda kullanılır: Ana dili ya da yabancı dil öğretmenleri ile dil öğrencileri için farklı, dilbilimciler için farklı anlamlarda kullanılır. Aşağıda bu farkları kuralcı ve betimleyici dilbilgisi kavramları ile açıklayacağız.

Kuralcı Dilbilgisi

Dil öğretmenleri ve öğrenciler için dilbilgisi nasıl konuşmamız gerektiği konusunda bize yol gösteren kurallardır. **Kuralcı dilbilgisi** bize kullandığımız dilin doğru ya da yanlış olduğunu ve belli bir ses, yapı ve anlamı ne şekilde kullanmamız gerektiğini reçete halinde söyler. Örneğin, Türkçenin iyi ve düzgün kullanılmadığına ilişkin yakınmalar, Türkçenin yabancı dillerin boyunduruğu altına girerek bozulduğuna değin görüşler, bir yapının belli bir şekilde kullanılması gerektiği konusundaki ısrarlar, doğru /yanlış yargıları hep kuralcı dilbilgisi yaklaşımına örnektir. Kuralcı dilbilgisi, iyi eğitim almış konuşucuların konuştukları dilin özelliklerini savunur ve dilin bu şekilde konuşulması gerektiğini vurgular.

Kuralcı dilbilgisi, konuşuculara neyin doğru neyin yanlış olduğunu söyler. Böylelikle daha doğru konuşmanın / yazmanın mümkün olduğu görüşünü savunur. Örneğin Ömer Asım Aksoy, verdiği örnekteki tümcede hata olduğunu belirtmektedir:

1. *“Bu istek, hiç şüphesiz başkan Eisenhower’ın da kulağına erişmiş olmalıdır.”*

“Hiç şüphesiz” kesinlik belirteci; eylemi “erişmiştir” olacaktır ki kesinlik kavramı tamamlansın. Oysa eylem “erişmiş olmalıdır” sözüyle olasılık gösteriyor.... (Ömer Asım Aksoy, 1991:130)

Aksoy’un örneğinden de anlaşılacağı gibi, kuralcı dilbilgisi görüşüne göre ülküsel bir hedef doğrultusunda konuşulmalıdır.

Kuralcı dilbilgisinin eğitimde önemli bir işlevi vardır. Her toplumda iyi eğitim almış insanların telaffuz, tümce kurma ve ifade biçimleri örnek alınır ve bu yaklaşım, toplumda dil açısından bütünleştirici bir rol oynar. Medyada görev yapan spikerler, gazete yazar ve editörleri, romancılar, dil ve edebiyat öğretmenleri dil kullanımları ile insanlara örnek olurlar ve doğru kullanımı savunurlar. Bu da aynı dilin gittikçe ayrılaşan farklı kullanımlarının ortaya çıkmasına engel olur. Kimi durumlarda bir dilin o dili kullanan farklı konuşuculara bağlı olarak değişkeleri ortaya çıkar ve zaman içinde dil konuşucuları birbirleriyle anlaşamayacak düzeye gelirler..Örneğin Fransızca, İtalyanca gibi diller Latince zaman içinde farklılaşarak ayrıışmışlardır. Kuralcı dilbilgisi bu ayrıışmanın belli oranda önüne geçen bir yaklaşımdır. Toplumda bireyler arası anlaşmayı olası kılan kuralcı dilbilgisinin bu yüzden birleştirici ve eğitsel rolü yadsınamaz. Ancak aynı zamanda bu yargılayıcı yaklaşım bilimsel bir yaklaşım değildir. Bilimsel yaklaşımda olması gereken değil, gerçekte var olan incelenir. Ayrıca dil kullanımında net biçimde kanıtlanmış belirli bilimsel ölçütlere dayanan mutlak doğrular söz konusu değildir. Öyleyse, kuralcı dilbilgisi, her zaman bilimsel ölçütlere dayalı olmayan; zaman zaman keyfi ve kural koyan kişilerin öznel fikirlerini yansıtan tek yönlü ve yanlış kurallar dayatabilir.

Sonuç olarak, kuralcı dilbilgisi dilde doğru / yanlış belirlemesi yaparak dil kullanımını belli bir standarta göre yargılar. Kuralcı dilbilgisinin eğitsel değeri vardır çünkü iyi eğitimli insanların belirli bir biçimde konuşmasını sağlayarak dilde ileri düzeyde ayrıışmalara engel olabilir. Ancak kural koyucu yaklaşım bilimsel değil, yargılayıcıdır. Öte yandan bilimsel yaklaşım mümkün olduğunca nesnel ve var olanı betimlemeye yöneliktir. Bu yüzden de dilbilim, betimleyici dilbilgisi yaklaşımını benimser. Aşağıda betimleyici dilbilgisini açıklayacağız.

Betimleyici Dilbilgisi

Dilbilgisi, dilbilim araştırmacıları için tümce ve içindeki bileşkelerinin oluşturulma kuralları toplamı ya da bunları çözümleme yöntemi olan bir kuramdır. Dilbilgisinin kapsama alanı bazı dilbilimcilere göre biçimbilim, sözdizim ve anlam bilim ku-

Kuralcı dilbilgisi bize eğitimli insanlar olarak ne şekilde konuşmamız ve yazmamız gerektiği konusunda yol göstermeyi hedefleyen dilsel kurallar bütünüdür.

Betimleyici dilbilgisi dili kullanıldığı şekliyle açıklamayı hedefleyen, nesnel ve bilimsel bir dil çözümlemesi yöntemidir.

ralları, diğerlerine göre ise biçimbilim ve sözdizim kurallarını içerir. Bazıları dilbilgisinin kapsamına sesbilgisini de ekler. Ancak mutlak olan şudur: Dilbilgisi her zaman sözdizimi içerir.

Betimleyici dilbilgisi, bir kişi ya da grubun soyut ve ülküsel biçimde olması gerektiğini savundukları yargılayıcı dil kurallarını değil; dili kullanıldığı durumuyla incelemeyi hedefleyen yaklaşımdır. Dil kullanımı üzerinde her hangi müdahale ve yargı bildirmek bilimsel bir yaklaşım değildir. Bu yüzden bilimsel yaklaşımda asla “bir yapının olması gerektiği” yaklaşımı söz konusu değildir. Dilbilimde dil konuşucuların kullandığı şekliyle ve tamamen olduğu gibi incelenir. Bir başka ifadeyle dil kuralları betimlenir; konuşuculara neyi nasıl söylemeleri gerektiği konusunda öneri ya da buyruk verilmez. Konuşucuların bir yapıyı kullanma konusundaki eğilimleri değiştirilmeye çalışılmaz.

Betimleyici dilbilgisi konuşucuların kullandıkları dili veri olarak inceler ve bu inceleme sonucu hem özelde belli bir dilin kendine özgü tümce yapısını ve kuralları betimler; hem de Evrensel Dilbilgisi açısından ortaya çıkan kısıtlılıkları ortaya koyar.

Betimleyici dilbilgisinde yargılama ve doğru ya da yanlış tümce anlayışı söz konusu değildir. Ancak kurallı ve kuralsız yapı ayrımı vardır. Bu ayrımın nedeni de şudur: Dilbilimde ancak kurallı yapıları üretecek kurallar ve genellemeler yapılması istenir. Bu doğrultuda önerilen çözümlemenin ancak kurallı yapılar üretmesi beklenir ve çözümlemenin kuralsız yapıyı kapsam dışında bırakıp bırakmadığını sınamak amacıyla kuralsız yapılara da bakılır. Öyleyse betimleyici dilbilgisinde kurallı ve kuralsız yapı ayrımı vardır ama bu yargılayıcı değildir. Bunu açıklamak için aşağıdaki örneklere bakalım.

2. a. *Ayşe [Ali gelmek] düşündü.
- b. Ayşe [Ali'nin geldiğini]düşündü.

Örnek (2a)'daki yıldız (*) işareti dilbilimde geleneksel olarak tümcenin kuralsız olduğunu gösterir. Kuralsız tümce, anadili konuşucuları tarafından üretilmesi mümkün olmayan ve dilin kurallarına aykırı tümcedir. Betimleyici dilbilgisi, (2a) ve (2b)'deki tümcelerin arasındaki farkı açıklamak zorundadır. Betimsel dilbilgisi, (2a) gibi bir tümcenin neden üretilemeyeceği ve (2b) gibi bir tümcenin nasıl ve neden üretilebileceği sorularına yanıtlar arar.

Dilbilimsel çözümlemede en az kuralla en fazla veriyi açıklamak esastır. Bu durumda dilin dilbilgisel yapısını açıklayabilen en basit ve en kısa kural tercih edilir.

Chomsky'ye (1965) göre dilbilgisi yapılarının genellenmesi için şu ölçütler göz önünde bulundurulmalıdır:

- **Gözlemsel yeterlilik:** Sözdizimsel çözümleme bir dilde hangi tümcelerin kurallı ve hangilerinin kural dışı olduğunu doğru biçimde göstermelidir. Gözlemsel yeterlilik, sadece tümcelerin yapısal kurallarını çözümlemeye ilişkindir.
- **Betimsel Yeterlilik:** Gözlemsel yeterlik vardır ve bu anadili konuşucularının dillerinin yapısı hakkındaki sezgilerini açıklamaya yeterli olmalıdır. Tümcelerin kurallarının anadilini konuşan insanların tümceler hakkındaki sezgilerini de açıklaması gereklidir.
- **Açıklayıcı yeterlilik:** Gözlemsel ve betimsel yeterliliği de içeren bu ölçütte dilbilimsel çözümleme, bir kuram çerçevesinde bu kuralların anadili konuşucusunun zihninde nasıl ortaya çıktığını açıklar. Tümcenin yapısal kurallarının kuramın öngörülleri çerçevesinde açıklanmasıdır.

Yukarıdaki ölçütler çerçevesinde hangi tümcelerin kural dışı kalması gerektiği, anadili konuşucularının tümce yapısına ilişkin sezgileri açıklanmalı ve yapılan açıklamalar belli bir kuramda bilmiş durumunu da yansıtacak nitelikte olmalıdır.

Aşağıda Necmiye Alpay'ın söyleşisinden alınmış bir görüş sunulmuştur. Bu görüş, kuralcı - betimleyici dilbilgisi ayrımında nerede görülebilir? Neden?

Argolaşma eğilimindeki artışın, tanım gereği, “yanlış/doğru” sorunu olarak değil, dil düzeyi sorunu olarak ele alınması beklenir. Örneğin, toplumdilbilim çerçevesinde. (Necmiye Alpay'ın Ayşe Selamsız ile söyleşi, Cumhuriyet Dergi, 10 Aralık 2000)

ÜRETİCİ DİLBİLGİSİ

Üretici dilbilgisi kuramsal dilbilimin bir alt dalıdır. Dilin sesbilgisi ve sözdizim birimleri üretici olabilir. **Üretici dilbilgisi** sonsuz sayıda, üretilmesi olası, kurallı tümcenin sonlu sayıda kural ile üretilmesini açıklamayı hedefler. Üretici dilbilgisi 1955 yılında Chomsky'nin Pennsylvania Üniversitesi'nde yazdığı **Logical Structure of Linguistic Theory** (Dilbilim Kuramının Mantıksal Yapısı) adlı doktora tezini ve onun kısaltılmış hali olan **Syntactic Structures** (Sözdizimsel Yapılar) adlı kitapları bastırmasıyla birlikte yaygınlık kazanan kuramsal bir yaklaşımdır. Chomsky, 1950'lerde dil ve dil edinimi konusunda hâkim olan dilbilimdeki yapısalcılık ve psikolojideki davranışçılık kuramlarını çürüten yenilikçi görüşleriyle bilişsel devrimi başlatan öncü araştırmacılardan biridir.

Üretici Dilbilgisi, konuşucunun ana diline ilişkin bilgisini ve dil kullanımını insan zihninin bir yansıması olarak görür. Dolayısıyla en üst düzeydeki hedefi insanların ana dili bilgisi ve kullanımında ortaya çıkan bilişsel süreçleri modellemek ve açıklamaktır.

Üretici dilbilgisinin yanıtlamayı hedeflediği sorular şunlardır:

- İnsanlar anadillerini nasıl öğrenirler?
- Anadilleri hakkındaki soyut bilgileri nedir?
- Bu soyut dil bilgisi nasıl kullanılır?

Daha sonra göreceğimiz gibi, üretici dilbilgisi sonlu sayıda kural ile sonsuz sayıda yapı üretmeyi hedeflerken sonlu sayıda simge kullanır (Örneğin, Eylem Öbeği için EÖ, Ad Öbeği için AÖ, gibi) Bunlar da nihai simgelerin (Eylem (E), Ad (A)) üst yansımalarıdır. Bu simgeler kullanılarak Öbek Kuralları yazılır. Üretici dilbilgisinin kuralları ancak ve ancak kurallı tümceler üretmeyi hedefler.

Bugün Chomsky'nin kuramına karşı görüş bildirerek ortaya atılan farklı sözdizim kuramları vardır. Bunların bazıları Chomsky'ci kuram gibi formel bazıları ise daha işlevselcilerdir. Ancak bu kuramların çoğu üretici yaklaşımı benimser. *Sözcüksel-İşlevsel Dilbilgisi* (Bresnan, 2001) ve *Yapılandırmacı Dilbilgisi* (Goldberg, 2006) gibi.

Farklı Sözdizim kuramları arasında felsefe, psikoloji, biyoloji gibi bilimdalalarında olduğu gibi yüzlerce yıldır sürmekte olan bilgiye ulaşım (epistemoloji) konusunda görüş ayrılıkları vardır. Chomsky, insan bilişindeki dile ilişkin bilginin doğuştan olduğunu savunurken, işlevselci dilbilimciler dil ediniminin ve dile ilişkin bilginin ancak deneyim sonucu elde edildiğini savunurlar. Bu konudaki tartışmaya aşağıda değinilecektir.

DOĞUŞTANCILIK VE DENEYSELÇİLİK

Chomsky, dil edinimi ve dil edincine ilişkin soruları yanıtlarken usçu ve deneyselci felsefi yaklaşımların arasında usçu yaklaşımı benimseyerek insanların doğuştan getirdikleri bir **dil yetisinin** varlığını savunmuştur. Chomsky bu konuda antik Yunan filozofu Eflatun'a kadar uzanan ve sonra 16. yüzyıl Fransız filozofu olan usçu René Descartes'ın görüşlerinden etkilenmiştir.

Eflatun bildiklerimizin yaşayarak deneyimlerimizle öğrendiklerimizden çok daha fazla olduğuna işaret etmiş ve bu bilginin nereden geldiğini sormuştur. Eflatun'a göre eğer bilginiz deneyimlerimizden gelmiyorsa, bu bilgi ancak doğuştan gelmelidir. Efla-

Üretici Dilbilgisi: Sonlu sayıda kural kullanarak sonsuz sayıda olası yapı üretme yaklaşımına üretici dilbilgisi denir.

Doğuşancı (nativist) yaklaşımında dil edinimi doğuştan getirdiğimiz dil yetisi sayesinde olmaktadır. Ancak bu sayede kısa sürede dil öğrenmek mümkündür. Bu görüşte deneyimin yani duyulan dil uyarısının rolü yadsınmaz ama bu rol az doğuştan gelen dil yetisinin rolü çöktür.

Uyaran yetersizliği: Dili edinen çocuğun çevresinde duyduğu dilin, çocuğun anadilini bu kadar kısa süre içinde edinmesini tek başına etkinleştirmiş olamaz görüşüdür.

tun ve Descartes gibi usçu felsefecilerle Descartes'ın çağdaşı olan İngiliz felsefeci John Locke gibi deneyselci felsefeciler arasında bilginin kaynağına ilişkin bu çatışma uzun süredir var olmuştur. Usçu yaklaşım bilgiye ulaşımımızın doğuştan olduğunu savunurken, deneyselci yaklaşım tüm bildiklerimizin deneyimlerimiz sonucu olduğunu savlar. Dilbilimde ve dil edinimi alanlarında da bu iki felsefi görüş arasında seçim yapmış olan ve tartışmalarını sürdüren araştırmacılar vardır. Chomsky, usçu felsefeden etkilenerek dil edinimi ve dil yetisi alanlarında **doğuşancı** bir yaklaşımı savunmuştur. Yani, insanın dil yetisinin doğuştan gelen bilgi sonucu olduğunu öne sürmüştür. Öyleyse insan zihni boş bir levha değil ama bir takım bilgileri doğduğu andan itibaren içeren düzene olarak hazır. Örneğin, dil edinimi sürecindeki çocuğun doğuştan getirdiği dil düzeneğinde evrensel olarak bir insan dilinin ortak yapısal özellikleri mevcuttur. Buna kanıt olarak Chomsky -Eflatun'un bildiklerimizin deneydiklerimizden fazla olduğu savına benzer bir görüşle - çocukların duydukları dil verisinden çok daha fazlasını kısa zamanda öğrendiklerini göstermiştir. Bu, dil edinimi alanında **uyaran yetersizliği** olarak bilinir. Burada "uyaran" dil edinen çocuğun duyduğu dil verisidir. Chomsky'ye göre bu veri eksik ve yetersizdir; çocuk duyduklarından çok daha fazlasını üretir. Ana dili edinimi sırasında hiç kimse çocuğa dil eğitimi vermez. Üstelik çocuk hata yaptığı zaman da dilbilgisi konusunda yetkin bir yetişkin tarafından yanlış düzeltilmez. Her şeye rağmen çok karmaşık dizgesi olan insan dili kısa bir zaman içinde edinilir. Çocuk dil dışından bu kadar karmaşık bir dizgeyi, örneğin matematiği, bu kadar kısa sürede öğrenemez. Bunun nedeni, dili öğrenmek için doğuştan var olan edinim modülünün uyaranla etkileştirilmesiyken, diğer karmaşık olguları öğrenmek için genel bilişsel yetileri kullanma sorumluluğudur. Dili edinmek için insanın gereksinim duyduğu şey doğal olarak doğuştan getirdiği bilişsel modüller dil düzeneğidir ve çocuk, çok yetersiz, eksik ve mükemmel olmayan yetersiz uyarana rağmen çevresinde konuşulan dili edinir. Öyleyse, dil edinimi için uyarının, yani çevrenin rolü vardır; ancak en belirleyici unsur değildir. Bir çiçek açması için su ve güneşe gereksinim duyar, bir insan yavrusu da dili edinmek için veri duymak zorundadır. Öyleyse uyarının ya da dil verisinin önemi bu doğuşancı yaklaşımda en az ölçüdedir.

Öte yandan işlevselci yaklaşımda deneyimin önemi büyüktür. Dil edinimi ve dil kullanımı yetisinin bilişsel işlem olarak kabul edilmekle birlikte dil yetisi diğer bilişsel süreçlerden ayrı değildir. Dil yetisi, dünya bilgisi ve diğer bilişsel işlemler birlikte ilerler. Dil ediniminde uyaran yetersiz değildir. Çocuklar en sık duydukları yapıyı daha kolay öğrenirler. Bu tartışma Pinker (1995) ve ona karşı sav olarak yazılmış olan Sampson'ın (2005) eserlerinde de görülebilir.

SIRA SİZDE

3

Doğuşancılık ve dil arasındaki ilgiyi kısaca anlatınız.

EVRENSEL DİLBİLGİSİ (ED)

Daha önce gördüğümüz gibi ve Uzun'un da (2000:3) belirttiği gibi dil, insan bilişinin bir ürünü ise dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların ırk, cins, kültür ve gelenek / görenek farklılıklarına bakmaksızın ortak özellikler paylaşmalıdır. Dillerde ortak olan bu eşdeğerliklere **Evrensel Dilbilgisi (ED)** denir. Bu ortak özelliklerin dil ediniminde de yansımaları vardır ve Chomsky'ci dilbilimde Evrensel Dilbilgisi iki farklı anlama gelir:

- İnsan zihnindeki dil edinmemizi sağlayan doğuştan gelen genel öğrenme yetilerinden tamamen ayrı dil öğrenme ve kullanma birimi (Eski adıyla Dil Edinim Aracı)
- Dillerin yapısal eşdeğerlilikleri ve aynılıkları

Evrensel Dilbilgisi (ED) Chomsky'nin ortaya attığı insan zihninde bulunan ve dil edinmemizi sağlayan özel birim ve dünya dillerin ortak özellikleridir. ED, Dil Edinim Aracı adıyla da bilinen zihinsel dil modülünün daha sonraki adı olmuştur.

Chomsky'ye göre her insan, karmaşık sorun çözme becerileri için eğitim almak zorundadır. Ancak hiçbir çocuk karmaşık yapısı olan anadilini öğrenmek için özel bir eğitim almaz. Ayrıca zekâ düzeyi ne olursa olsun her insan ana dilini kısa sürede öğrenebilir. Öyleyse, Chomsky'ye göre dil edinimi diğer tüm zekâ becerilerinden ve diğer bilişsel süreçlerden farklı ve ayrı bir birimdir. Dile özgü doğuştan gelen, dile özel bir dil edinim / kullanım modülü vardır. Buna Chomsky önceleri **Dil Edinim Düzenegi** demiştir. Bu modülün adı daha sonra ED olarak da kullanılmıştır. Chomsky'ci yaklaşımdaki ayrı ve sadece dile özgü olan dil modülü anlayışı herkes tarafından kabul edilen bir görüş değildir. Örneğin işlevselci yaklaşımda dil edinimi ve kullanımı genel bilişsel yeti ve becerilerin ve dünya bilgisinin etkileşimiyle gerçekleşir (Örneğin Goldberg, 2006).

Ancak her dilbilimsel yaklaşım dillerde ortak yapısal eşdeğerliliklerin varlığını kabul eder. Dilbilim özelde belli bir dilin yapısını incelemeye yönelse bile o dilbilimsel çözümlemenin diğer insan dillerindeki benzer yapıları açıklayabilmesini ve o tür yapılara ve /veya farklılaşmalara ışık tutabilmesini amaçlar. Dilbilim kuralları, yalnızca belli bir dilde, örneğin Türkçede değil, dünyada aklımıza gelebilecek her dilde bulunur ve dilin sistematik yapısını göz önüne serer. Dünya dillerindeki dil grupları farklı dil ailelerine ayrılmıştır. Örneğin Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay dalına ait bir dildir. Başta birbirleriyle akraba olan diller olmak üzere, yakın bağlantılı diller ve hatta aynı dil ailesinde yer almayan dünya dillerinde göze çarpan çok fazla ortak özellik ve benzerlik vardır. Bu ortak özelliklerin yanı sıra dillerin birbirlerinden farklı özellikleri de mevcuttur. Aslında son Chomsky'ci kurama göre (Chomsky 1995) bütün dillerdeki sözdizimsel dizge tamamen aynıdır ve farklılıklar sadece çeşitli dillerdeki sözcüklerin özelliklerden kaynaklanır.

Chomsky ve işlevselciler arasında başka bir fark da şudur: Chomsky'ye göre bilişsel dil düzeneginin diğer bilişsel süreçlerden ayrı ve özerk olması gerektiği gibi, sözdizim de dilin diğer düzlemlerinden ayrı ve özerk bir birimdir. Aslında Chomsky'ye göre sesbilgisi, biçimbilim, sözdizim ve anlam düzlemi her biri ayrı ve özerk ama birbirleriyle bağlantılı olan ve etkileşen modüllerdir. Öyleyse, Chomsky'ye göre sözdizimsel çözümleme yapılırken anlam başvurulmaması gereken bir düzlemdir. Anlam ve yapının farklı olduğu Chomsky aşağıdaki örnekle gösterir:

3. Colorless green ideas sleep furiously.
Renksiz yeşil rüyalar kızgınca uyuyor.

Örnek (3)'teki hem İngilizce hem de Türkçe tümce o dillerin sözdizim kurallarına uygun olarak üretilmiş kurallı tümcelerdir. Ancak anlam olarak hiçbir önerme ifade etmedikleri için dinleyici bu tümcelerin ne anlama geldiğini anlayamayacaktır. Öyleyse, bu tümceler **kabul edilemez** tümcelerdir. Eğer sözdizimsel olarak düzgün bir tümce anlamsal açıdan kabul edilemez olabiliyorsa, bu bize sözdizim ve anlambilimin farklı ve özerk dil modülleri olduğunu gösterir.

Hatırlanacağı gibi doğru / yanlış tümce kuralcı dilbilgisi kavramları, kurallı / kuralsız betimleyici dilbilgisi ve kabul edilebilir / kabul edilemez ise anlambilim kavramlarıdır.

Dil Edinim Düzenegi, Chomsky'ye göre dile özgü ve doğuştan gelen dil edinimi yetisidir. Bu düzenek, sonradan Evrensel Dilbilgisi olarak da anılmıştır.

Kabul Edilemez Tümce: Sözdizimsel olarak doğru olsa bile tümce anlamsal olarak yorumlanamazsa o tümceye kabul edilemez tümce denir.

Aşağıdaki tümceleri kurallı / kuralsız, kabul edilebilir (edilemez olarak gruplandırın):

1. Evdeki vazo bebek doğurdu.
2. Ali gelmek söyledi.

İlkeler ED'de her dilde bulunan ortak özelliklerdir. Örneğin, her dilde yapının elde edilmesi, belli kurallar çerçevesinde olur.

Değiştirgenler, ED'de dünya dilleri arasında gözlemlenen farklılıklardır. Örneğin dünyada gizli öznelli diller ve gizli öznelli olmayan diller vardır. Buna *adıl-düşme* değiştirgeni denir.

Kural güdümlü yapı ilkesi: Her dildeki yapının belli kurallarla güdülenmesi gerektiğine ilişkin dil evrecesidir.

Özyineleme İlkesi: Bir yapının içinde aynı yapının yinelenmesi. Örneğin bir tümcenin içinde bir tümcecik, bir Ad Öbeği içinde bir başka Ad Öbeği bulunabilir.

İçeyerleştirme İlkesi, bir çeşit özyinelemedir. Bu kez bir tümce içine başka bir tümce yerleştirilir.

Adıl-düşürme değiştirgeni: Türkçe, Rusça, İspanyolca gibi bazı dillerdeki gizli özne kullanımının mümkün olmasına rağmen diğer bazı dillerde bu özelliğin mümkün olmaması gibi bir farktır.

Söz dizilimi değiştirgeni: Her dildeki tümcelerde sözcüklerin farklı biçimde sıralanış kuralları

Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler

ED'de iki önemli kavram vardır: **İlkeler** ve **Değiştirgenler**. İlkeler her dilde olan aynılıklardır ve bunlar insan dilinin tüm ortak özellikleridir. Öte yandan değiştirgenler diller arası farklılıklardır. Bütün dillerde bulunan evrenceler olan bazı ED ilkeleri şunlardır:

Kural güdümlü yapı ilkesi: Her insan dilindeki yapılar mutlaka belli kurallar çerçevesinde yer alır. Kuralsız yapı oluşturan bir dil yoktur.

Özyineleme İlkesi: Bir yapının içinde aynı yapının yer alması

Özyineleme ilkesi de diğer ilkeler gibi mutlak bir evrecedir. Her dilde Rus matruşka bebekleri gibi birbirinin içinden çıkan yapılar vardır. Örneğin bir ad öbeğinin içinde başka bir ad öbeği bulunabilir:

4. Ali'nin kitabının kapağının rengi

Burada *Ali'nin kitabı* bir ad öbeğidir ve *kitabın kapağı* da, *kapağın rengi* de diğer ad öbekleridir ve bir ad öbeği diğerinin içinde yer alarak üçlü düzlemde özyineleme oluştururlar. Özyineleme ilkesinin özel bir türü olan **İçeyerleştirme İlkesi** de bir tümcenin başka bir tümce içinde yer alabilmesine ilişkin bir ilkedir. İçeyerleştirme İlkesi de her insan dilinde varolan bir özelliktir. Diğer bir deyişle, bir tümcenin içinde başka bir tümce bulunabilir. Kuramsal boyutta sonsuz sayıda içeyerleşmiş tümce düşünülebilir:

5. a. Sedat kitabı okudu.
- b. Nermin Sedat'ın kitabı okuduğunu gördü.
- c. Cevat Nermin'in Sedat'ın kitabı okuduğunu gördüğünü biliyor.

Örnek (5b) ve (5c)'de içeyerleşmiş tümcecikleri görüyoruz. İçeyerleşmiş tümce sayısı arttıkça bellek kısıtlılıkları, konuşucu olarak tümceyi kurmamızı ve dinleyici olarak işlememizi yani anlamamızı zorlaştıracaktır. En fazla beş, altı düzlemde içeyerleşmiş tümceyi işleyebiliriz:

6. Bana seni anlatan insanların söyledikleri sözleri dinlerken yorulduğumu belli etmek istemediğimi belirtmeliyim.

Yukarıdaki tümcede içeyerleşmiş tümcecik görüyoruz. Bu tümceyi üretmek ve anlamak 5(a-c)'dekilerden daha zordur.

Yukarıdaki ED ilkelerin yanısıra ED'de bazı değiştirgenler şu şekildedir:

Adıl-düşürme değiştirgeni: Türkçe, Arapça, İspanyolca gibi bazı diller gizli özne kullanımına izin verirler. Oysa İngilizce, Fransızca gibi bazı dillerde gizli özne bulunamaz. Bu, ED'de diller arası farklılık gösteren bir özelliktir. Türkçede ve diğer dillerde gizli ya da açık öznenin kullanılma koşulları vardır. Bu koşullar tümce ötesi edimbilim ve metin dilbilim kurallarıdır. Yine de gizli ve açık özne kullanımını kural temellidir. Aynı kişiden söz edeceksek, arka arkaya o kişinin adını tekrarlamak Türkçede uygun değildir, gizli özne kullanılır:

7. a. Can tatile gitmek istedi.
- b. *adıl* ancak çok yoğundu.
- c. *adıl* o yüzden önce işlerini bitirmesi gerektiğini düşündü.

Yukarıdaki örnekte (7a)'da Can'dan söz edilmiştir. (7b) ve (7c)'de aynı kişiden söz etmek söz konusu olduğu zaman gizli özne kullanılması uygundur, çünkü aynı kişi hakkında konuşulmaktadır. Gizli özne dilbilimde gelenek olduğu üzere (7b) ve (7c)'de olduğu gibi *adıl* olarak gösterilir.

Söz dizilimi değiştirgeni: Her dilde tümceler belli bir sıralanışa göre oluşturulur. Örneğin İngilizcede şu örneklere bakarsak önermelerin anlamının sıralanış ile belirlendiğini görürüz:

8. a. Jack loves Mary.
'Jack Mary'yi seviyor'
- b. Mary loves Jack.
'Mary Jack'i seviyor.'

Örnek (8a)'da *seven kişi* Jack iken (8b)'de sıralanış değiştiği için bu kez *seven* Mary olur. Bu örneklerden de anladığımız kadarıyla İngilizcede sözcük dizilimi yapıyı ve anlamı belirlemektedir. Oysa zengin durum ekleri alan bir dil olarak Türkçe de sözdizimsel oynaklık mümkündür ve bu sözdizimsel oynaklık aşağıda görülmektedir:

9. a. Jack Mary'yi seviyor.
- b. Mary'yi Jack seviyor.
- c. Seviyor Jack Mary'yi.

Örnek (9a-c)'de görüldüğü gibi Türkçe de anlamın temel belirleyicisi sözdizimi değildir. Buna karşın sözdizimi, Örnek (10a-b)'de olduğu gibi nesnenin durum eki almadığı durumlarda Türkçe de anlamı belirleyebilir:

10. a. Sağlık mutluluk getirir.
- b. Mutluluk sağlık getirir.

Örnek (10)'da görüldüğü gibi Türkçe de olağan söz dizilimi Özne-Nesne-Eylem'dir. Bu Özne-Eylem-Nesne dizilimi İngilizcedekinden farklıdır. Türkçe, eylem sonlu bir dil olmasına karşın sözdizimi esnek söz dizilimine izin verir. Geleneksel dilbilgisinin devrik tümce dediği tümce türünde tümcenin bazı ögeleri yüklemden sonra gelebilir. Türkçe de söz dizimindeki oynaklık da belli kurallara bağlıdır (Erguvanlı, 1984). Örneğin, sesbilimsel vurguyu alan odak eylemin hemen önünde yer alır. Diğer kurallar Erguvanlı (1984), Erkü (1983), Hoffman (1995), gibi araştırmacılar tarafından açıklanmıştır. Yüklemden sonra gelen hiçbir öge vurgu almaz. Soru sözcükleri taşıyan öbekler yüklemden sonra gelmez. Belirtisiz Ad Öbekleri yüklem sonrası yer almaz. (Erguvanlı, 1984: 44) Yüklemden sonra gelen ögeler vurgu almayan ve daha önceki söylemden tahmin edilebilen ögelerdir. İlk kez söz konusu olan bir öge yüklem sonrası konumda yer almaz. Görüldüğü gibi söz dizisindeki oynaklık da kurallara bağlıdır.

Yukarıda saydığımız ilke ve değiştirgenler ED'nin önemli unsurlarıdır.

Özet

Bu ünite de sözdizimin ne olduğunu ve dilbilgisi türlerini gördük. Sözdizim, tümce ve tümceyi oluşturan tümce içi bileşkelerin yapılarını inceledik. Bunu yaparken konuşucuların edinçlerini incelemeyi hedefledik.

Dilbilgisi kavramı, sözdizim ile yakından ilişkilidir. Bu yüzden bu ünite de farklı dilbilgisi kavramlarını gördük. Kuralcı dilbilgisi, tümcelerin nasıl doğru şekilde kullanılması gerektiği konusunda yol gösterir. Eğitsel değeri olmakla birlikte yargılayıcıdır; bilimsel bir yaklaşım değildir. Öte yandan betimleyici dilbilgisi dili konuşulduğu gibi inceler, yargılayıcı değildir. Üretici dilbilgisi, insanların sonlu sayıda kural ile sonsuz sayıda yapı ürettikleri savını modellemek amacıyla bu kuralları ortaya çıkarmayı amaçlar. Evrensel Dilbilgisi (ED) tüm dillerin ortak özellikleri (ilkeler) olduğunu gösterir ve ilkelerin doğuştan geldiğini iddia eder. Diller arası farklar ise değiştirgenler olarak adlandırılır. Dil ediniminde ilkeler bilişimizde doğuştan bilişimize kazanmış olarak bulunurken, değiştirgenleri sonradan öğreniriz. Chomsky'ci yaklaşımda sözdizim, anlambilimden bağımsız özerk bir bileşen oluşturur. Bu yüzden tümce yapısı, anlamdan bağımsız olarak çözümlenmelidir. Ancak bu görüş işlevselciler tarafından benimsenmez. Onlara göre yapı ve anlam birbirinden ayrılamaz.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi edinci doğru olarak tanımlar?
 - a. insan bilişindeki soyut anadil bilgisidir.
 - b. bilinçli anadili bilgisidir
 - c. dil üretimidir
 - d. doğuştan gelen dil öğrenme düzeneğidir.
 - e. insanın edindiği kültüre bağlı dil kullanımınıdır.
2. Aşağıdakilerden hangisi edimin özelliklerinden biridir?
 - a. Soyut bir kavramdır
 - b. Somut ve hata dolu olabilen bir kavramdır
 - c. Sözdizimin konu alanıdır.
 - d. Doğuştan gelen bir özelliktir.
 - e. Dil edinimini mümkün kılar.
3. 'Kuralcı dilbilgisi

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki ifadeyi doğru olarak tamamlar?

 - a. Bilimsel bir yaklaşımdır
 - b. Hiçbir değeri yoktur.
 - c. Ne şekilde konuşulması gerektiği konusunda tavsiyeler verir.
 - d. Dili olduğu gibi incelemeyi önerir.
 - e. Bilişsel bir kavramdır.

4. Aşağıdakilerden hangisi betimleyici dilbilgisinin özelliklerinden biridir?
 - a. Kurallı ve kuralsız tümceleri irdeler.
 - b. Sadece kurallı tümceleri inceler.
 - c. Doğru / yanlış tümce ayrımı yapar.
 - d. Kabul edilebilirlik yargısı belirtir.
 - e. Anlama yöneliktir.
5. Aşağıdakilerden hangisi üretici dilbilgisini doğru olarak betimler?
 - a. sonsuz sayıda kural ile sonsuz sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
 - b. sonlu sayıda kural ile sonlu sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
 - c. sonlu sayıda kural ile sonsuz sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
 - d. sonsuz sayıda kural ile sonlu sayıda tümce üretildiği görüşünü savlar.
 - e. edimi incelemeyi hedefler.
6. 'Ayasofya'nın inşasında kullanılan harcın deprem sırasında ortaya çıkan enerjiyi emerek hasarı önlediği belirtildi'

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki tümcenin sözdizimsel özelliğini doğru olarak betimler?

 - a. Özyinelemelidir.
 - b. Gizli öznelidir.
 - c. Kural güdümlü değildir.
 - d. Türkçenin temel sözdizilişinden farklı oynak bir dizilişe sahiptir.
 - e. İçeyerleştirmeli değildir.

7. 'Çiçeğim yürüdü'

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki tümcenin sözdizimsel özelliğini doğru olarak betimler?

 - a. Kurallı ve kabul edilebilirdir.
 - b. Kuralsız ve kabul edilebilirdir.
 - c. Kurallı ama kabul edilebilir değildir.
 - d. Kuralsız ve kabul edilebilir değildir.
 - e. Yanlış ve kuralsızdır.

8. 'Evrensel Dilbilgisine göre doğuştan gelir.

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki ifadedeki boşluğu doğru olarak doldurabilir?

 - a. İlkeler
 - b. Değiştirgenler
 - c. İlke ve değiştirgenler
 - d. *adıl*
 - e. betimleyici dilbilgisi

9. Aşağıdakilerden hangisi 'ilkeler' ile ilgilidir?
 - a. ED'deki benzer özelliklerdir
 - b. ED'deki farklardır
 - c. Somut dil üretimidir.
 - d. Kurallarla açıklanamaz.
 - e. Kuralcı dilbilgisi terimidir.
10. Chomsky hangi fikri savunur?
 - a. dilin sosyal bir olgu olduğu
 - b. anlamın da yapı ile birlikte incelenmesi
 - c. sözdizimin özerk olduğu
 - d. Descartes'ın yanlışlığı
 - e. dili deneyimlerimiz sonucu öğrendiğimiz

Okuma Parçası

Descartes'tan asırlar sonra Noam Chomsky, onun düşüncelerinden esinlenerek meşhur "Kartezyen dilbilim" teorisini geliştirmiştir. Tıpkı Descartes gibi Chomsky de dilin yalnızca insana has bir meleke olduğunu ve insanda düşük zekâ dereceleriyle marazî hallerde bile, problem çözme kapasitesi ve başka uyum davranışları sergilemekte kıt zekâlı bir insanı geçen bir maymunun asla erişemeyeceği seviyede dil becerisi bulunduğunu savunur. Chomsky, dili "öğrenmenin" ve konuşmanın yalın bir uyaran-tepki koşullanması ile açıklanamayacak bir zihinsel süreç olduğu üzerinde durarak davranışçı dilbilim teorilerine karşı çıkışında, Kartezyen fitrîlik [...] öğretilerinden beslenir.

Descartes'in düşünce ile dil arasındaki ilişki konusunda yapmış olduğu felsefi refleksiyonlar kuşkusuz, yirminci yüzyıl boyunca psikolengüistik, nörolengüistik, etoloji gibi çeşitli ampirik alanlarda yapılmış araştırmaların ışığında, bilimsel bir perspektiften de değerlendirilebilir. Küçük bir kütüphaneyi dolduracak kadar çok veri ortaya koymuş bu tür araştırmaların birçoğuna işaret etmekle yetinelim. Örneğin, konu hakkında psikoloji sahasında yapılmış çalışmalar arasında adı sık anılan Vygotsky, "konuşma"nın, çocuğun belirli bir gelişim aşamasındaki bir "keşfi" olduğunu ve bu keşfi de düşünce olmasızın yapamayacağını belirtir. Vygotsky çocukta düşüncenin gelişiminde bir "dil öncesi aşama" ve dilin gelişiminde de bir "düşünce öncesi aşamanın" bulunduğunu ve bu ikisinin belirli bir dönemde kesişerek düşüncenin sözlü, konuşmanın da rasyonel hale geldiğini savunur. (Altınörs, 2010: 399)

Kaynak: (Atakan Altınörs (2010) "Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye Descartes'in yaklaşımı" Erciyes Üniversitesi **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 28/ 1: 389-401)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise "Sözdizim" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise "Sözdizim" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise "Kuralcı Dilbilgisi" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise "Betimleyici Dilbilgisi" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise "Üretici Dilbilgisi" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise "Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise "Üretici Dilbilgisi" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise "Evrensel Dilbilgisi" bölümünü adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise "Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Evrensel Dilbilgisi" adlı bölümü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yantı Anahtarı

Sıra Sizde: 1

1) Sözdizimin inceleme alanı nedir?

Sözdizim, tümce ve tümcenin içindeki yapıyı inceler. Tümcenin ötesini incelemek sözdizimin kapsamı dışındadır. Tümcelerin yapısı incelenirken, konuşucunun da dili üreten bilişsel süreçleri irdelenmiş olur.

2) Edinç ve edim nedir?

Edinç, an dili konuşucusunun dili hakkında sahip olduğu soyut dil bilgisi ve sezgisidir. Edim, ise üretilen her çeşit dil verisidir. Edinç soyut ve kusurlardan arınmış, edim ise somut ve hata dolu olabilir.

3) Sözdizim, edinçi mi edimi mi inceler?

Sözdizim, özellikle Chomsky'ci sözdizim edinci inceler.

Sıra Sizde 2

Aşağıda Necmiye Alpay'ın söyleşisinden alınmış bir görüş sunulmuştur. Bu görüş, kuralcı - betimleyici dilbilgisi ayrımında nerede görülebilir? Neden?

Argolaşma eğilimindeki artışın, tanım gereği, “yanlış/doğru” sorunu olarak değil, dil düzeyi sorunu olarak ele alınması beklenir. Örneğin, toplumdilbilim çerçevesinde.

Bu görüş, kuralcı değil betimleyici görüşe daha yakın bir anlayışı yansıtır, çünkü argolaşma yargılanmıyor; ancak halı hazırda var olan bir olgunun dilbilim çerçevesinde irdelenmesi gerektiği görüşü vurgulanıyor.

Sıra Sizde 3

Doğuşancılık ve dil arasındaki ilgiyi kısaca anlatınız.

Chomsky'ye göre dil yetisi doğuştan gelen bir düzendir. İnsanların ana dillerini kısa bir sürede öğrenmeleri de bunun kanıtlarından biridir.

Sıra Sizde 4

1. Evdeki vazo bebel doğurdu. Bu tümce sözdizimsel açıdan kurallı üretilmiştir. Ancak bir şey ifade etmediği için kabul edilemez.

2. Ali gelmek söyledi. Bu tümce ise kuralsız ama kabul edilebilirdir. Çünkü dinleyici bu tümceye ilişkin bir anlamsal yorum oluşturabilir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Altınörs, Atakan (2010) “Düşünce ile dil arasındaki ilişkiye Descartes'in yaklaşımı” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28/ 1: 389-401.

Bresnan, Joan (2001) *Lexical-Functional Syntax*. Oxford: Blackwell Publishers.

Chomsky, Noam (1955) *Logical Structure of Linguistic Theory*. MIT Humanities Library; Chicago: University of Chicago Press, 1985.

Chomsky, Noam (1955) *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957. Reprint. Berlin and New York, 1985; Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Erguvanlı, Eser (1984) *The function of word order in Turkish grammar*. Berkeley: University of California Press.

Erkü, Feride (1983) *Discourse pragmatics and word order in Turkish*. Ph.D. Dissertation, University of Minnesota.

Goldberg, Adele (2006) *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. New York: Oxford University Press.

Hofman, Beryl (1995) *The Computational Analysis of the Syntax and Interpretation of “Free” Word Order in Turkish*. Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania.

Pinker, Steven (1995) *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York: Harper Perennial Modern Classics.

Sampson, Geoffrey (2005) *The Language ‘Instinct’ debate*. New York: Continuum Press.

Van Valin, Robert D. & Randy J. LaPolla (1997) *Syntax: structure, meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.

Uzun, Engin (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.

¹Chomsky'nin tezi <http://alpha-leonis.lids.mit.edu/chomsky/> web sitesinden indirilebilir.

7

Amaçlarımız

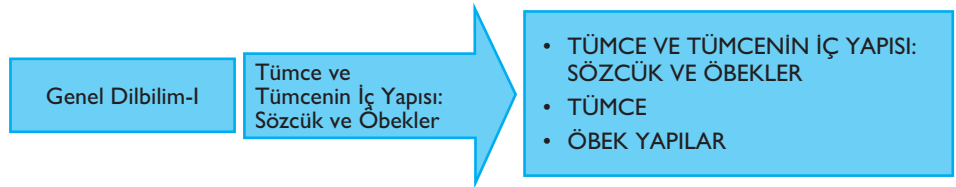
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Sözlükçeyi tanımlayabilecek,
- Sözlükçe kütüğünü açıklayabilecek,
- Yan ulamlamaya örnekler verebilecek,
- Tümcenin ne olduğunu açıklayabilecek,
- Tümceyi hem özne ve yüklem olarak hem de ögeleri açısından ayrıştırabilecek,
- Tümce ögeleri için ölçütleri açıklayabilecek ve örneklendirebilecek,
- Tümce ögelerini ağaç ve ayrıçlarla gösterebilecek,
- Tümcede seçimlik ve zorunlu ögeleri açıklayıp örneklendirebilecek,
- Öbek yapıları tanımlayabilecek,
- Öbek yapıyı çözümlemesi yapabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sözlükçe
- Sözlükçe Kütüğü
- Yanulamlama
- Tümce
- Özne ve Yüklem
- Sözdizim Ağaçları, Çift Dallanma, Budak, Dal, Etiketli Ayrıçlar
- Öbek
- Tümleç ve Eklenti
- Öbek Başı
- Ad Öbeği

İçindekiler

Tümce ve Tümcenin İç Yapısı: Sözcük ve Öbekler

TÜMCE VE TÜMCENİN İÇ YAPISI: SÖZCÜK VE ÖBEKLER

Bu ünite dilbilimsel bakış açısı kullanarak tümcenin ne olduğunu açıklayacak, tümce yapısını ve bileşkeleri olan öbek yapısını inceleyeceğiz. Tümce, öbeklerden, öbekler de sözcüklerden meydana geldiği için tümce ve öbek yapısından önce sözcüklerin önemini ve sözlükçeyi açıklayıp ardından da yanulamlama terimini tanıtacağız.

Sözcüklerin Önemi ve Sözlükçe

Sözcükler, sözdiziminde önemli bir role sahiptir. Dilbilimde bir dilin sözcük varlığına ve ana dili konuşucularının içsel / zihinsel sözcük dağarcığına **sözlükçe** adı verilir. Sözlükçede o dilin bir sözlük listesinin yanı sıra her sözcüğün bir sözcüksel kütüğü bulunmaktadır. Bu kütükte o sözcüğe ait her türlü sesbilgisel, biçimbilimsel, yapısal ve anlamsal bilgi ve sözcüğün türü bulunur. Benzer şekilde her sözcüğün sözdizimsel konum ve işlevleri ile anlamsal ve sesbilimsel bilgisi ana dili konuşucusunun zihninde bulunmaktadır. Sözlüksel kütük içerisinde ayrıca **yanulamlama** bilgileri de yer almaktadır. Aşağıda yanulamlama anlatılacaktır.

Yanulamlama

Eylem, ilgeç gibi bazı sözcükler, tümcenin bir bileşkesi olan öbek yapısını kurarken, zorunlu olarak bazı üyeler alırlar. Yanulamlama, sözlük kütüğünde yer alan ve bir sözcüğün öbek olmak için yanında hangi üyeyi almak zorunda olduğuna ilişkin bilgidir. Örneğin, *yemek* eylemi *'Ben pastayı yedim'* örneğinde görüldüğü gibi Ad Öbeği yapısında bir nesne gerektirmektedir. Öyleyse bu eylemin bir Ad Öbeğini seçtiği ya da dilbilimdeki adıyla yanulamladığı görülür. Geçişli eylemler Ad Öbeği ya da Ad yantümcesi şeklinde nesnelere yanulamlarken geçişsiz eylemlerin yanulama çerçeveleri boştur. Yani geçişsiz eylemler nesne almazlar. Aşağıda bazı eylemlerin yanulama çerçevelerinden örnekler görülmektedir:

Sözlükçe: Bir dilin tüm sözcükleriyle onların yapısal, anlamsal ve ses özelliklerini kapsayan envanterdir. Sözlükçe ayrıca anadili konuşucusunun zihnindeki sözcüklerin tamamı ve onlara ilişkin bilgidir. Anadili konuşucusunun bu sözcük bilgisine bazen zihinsel sözlükçe de denir.

Yanulamlama: Bazı sözcükler öbek oluşturmak için başka öğelere gerek duyarlar. Bir sözcük-örneğin bir eylem geçişli ise mutlaka bir nesne alır. Öyleyse geçişli eylemler Ad Öbeği ya da yan tümcecik olan nesnelere seçerler ya da yanulamlar.

Yanulam çerçevesi	Örnek Eylem Öbeği
koş- [__]	Koştı
ye- [AÖ__]	Pastayı yedi
söyle- [AÖ/T__]	Adını söyledi. Bugün geleceğini söyledi
düşün- [(AÖ/T)__]	Düşünüyor Bu konuyu düşünüyor Onun haksız olduğunu düşünüyorum.

Sol tarafta çeşitli eylemlerin yanulam çerçeveleri, sağda ise Eylem Öbeği örnekleri verilmiştir. Görüldüğü gibi geleneksel olarak sözdiziminde yanulam çerçevesi köşeli ayraç içinde temsil edilir. İçindeki çizgi söz konusu sözcüğü, buradaki örneklerdeki eylemleri, AÖ ad öbeğini, T ise (yan) tümceyi göstermektedir. AÖ ve T'ye göre eylemin sağda yer alması gerektiği çizgi ile de belirtilmiştir. Son örnekteki *düşün-* eyleminin çerçevesindeki ayraç ise öbek oluştururken bu eylemin nesnesinin seçimlik olduğunu gösterir. Yani, *düşün* eylemi hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanılabilir.

1. a. Düşündüm ve bir karara vardım.
- b. Hep bu olayı düşündüm.

Örnek (1a)'da görüldüğü gibi *düşün-* eylemi bir nesne almadan geçişsiz olarak kullanılmıştır. Oysa (1b)'de *[bu olayı]* ad öbeğini alarak geçişli olarak kullanılmıştır.

SIRA SİZDE

1

Aşağıdaki eylemlerin yanulam çerçevelerini yazın:

1. **Yarın Boğaz turuna çıkacağız.**
2. **İstanbul'un bir açık hava müzesi olduğunu söyleyebilirim.**
3. **Bana bir öykü anlattı.**

Eylemlerin yanı sıra diğer sözcük türleri de öbek oluşturmak üzere zorunlu bir öge gerektirebilirler. Örneğin ilgeçler tek başına kullanılmaz:

2. a. Ben kazağı *[__ için] aldım.
- b. Ben kazağı [Meral için] aldım.

Örnek (2a), yıldız işaretinden (*) de anlayacağımız gibi kural dışı bir yapıdır çünkü *'için'* ilgeci tek başına kullanılamaz, (2b)'de olduğu gibi bir ad öbeği gerektirir.

Özet olarak, sözlükçede her sözlüğün bir kütüğü vardır. Bu kütüğün içinde sözcüğün türü, ses ve anlamının yanı sıra, öbek kurmak için başka bir üye gerektirip gerektirmediği, gerektiriyorsa da bunun yapısının ne olduğu bilgisi mevcuttur.

TÜMCE

Tümcenin değişik dilbilgisi kitaplarında çeşitli tanımları yapılmıştır (Ergin 1993: 376, Ediskun 1999: 322). Bu tanımlar "tümce yargı bildiren sözcük dizileridir" tanımını kabul ederler. Oysa yargı terimi sorunludur, çünkü 'Asla!' gibi tek bir sözcük yargı belirtir ama tümce değildir.

Tümceyi evrensel olarak bir özne ve bir yüklemden oluşan bir dilbilgisi birimi olarak tanımlarsak yapısal açıdan belirsizliği ortadan kaldırmış oluruz. Öyleyse, tümceye özne ve yüklemden oluşan bir birim diyerek bu bileşenlerin üzerinde duralım.

Özne ve Yüklem

Evensel olarak her tümcede özne ve yüklem bulunur. Aşağıdaki tümce örneklerinde sol sütunda özne, sağ sütunda ise yüklemleri görüyoruz:

Özne	Yüklem
Çocuk	koşuyor
Bebek	güldü
Ahmet	kitabı okuyor
Can	yemek pişirdi
Ahmet	bu olaya çok sevindi

Yukarıda görüldüğü gibi özneyi çıkardıktan sonra geri kalan bölümü yüklem olarak adlandıracağız. Dikkat edilirse, buradaki *yüklem* kavramı, geleneksel dilbilgisindeki *yüklem* kavramından farklıdır: Geleneksel dilbilgisinde *yüklem* tümcedeki eylem ile eşdeğer olarak görülür. Oysa burada yüklem, tümcede özne dışında kalan tüm bölümdür. Bu tanımıyla da yüklem, her zaman evrensel olarak bir eylem içerir. Dikkat edilirse, yüklemcil Ad Öbeği, Sıfat Öbeği gibi öğeler taşıyan tümcelerde de gizil bir eylem (koşaç) olduğunu aşağıda açıklayacağız. Örneğin: “Sen öğretmensin” tümcesinin yüklemine de bir eylem vardır. Bu konuya daha sonra tekrar değinilecektir.

Genel hatlarıyla tümce [**1Kim**] [**2ne yaptı**] gibi iki temel bileşkedен oluşan bir dilbilgisel öğedir; dolayısıyla özne ve yüklem tümcenin en büyük iki bileşkesidir. Öyleyse, bu iki temel bileşke — özne ve yüklem — kavramlarını biraz daha ayrıntılı incelemek gerekir. Aşağıda bu kavramlar ayrı başlıklar altında açıklanacaktır.

Özne

Özne, hakkında konuşulan kişi, varlık ya da kavram olarak tanımlanabilir:

3. Erhan ders çalıştı

Bu tümce *Erhan* hakkındadır, ancak biraz daha farklı tümcelere bakınca bu tanımın yeterli olmadığını görürüz:

4. a. Kimse partiye gitmedi
- b. [] Partiye gitmedi.

Örnek (4)'te *'kimse'* öznedir ama hakkında konuşulan varlık değildir. Özne, en azından Türkçe ve İngilizce gibi bazı dillerde tümcede genellikle ilk öge olsa da Türkçe gibi esnek söz dizilişi olan bir dilde bu konum her zaman özne için ayrılmamıştır. Üstelik Türkçe gizli özneye izin veren bir dil olduğu için (4b)'deki gibi tümcede özne açıkça ifade edilmemiş olabilir. Ayrıca Almanca gibi dillerde de esnek sözcük dizilişi yanı sıra eylemin her zaman ana tümcenin ikinci ögesi olması gereklidir. O yüzden tümce başı konumunda öznenin farklı bir belirteç ya da nesne de bulunabilir. Öyleyse tümcedeki konum da özneyi belirlemek için yeterli bir ölçüt değildir.

Özne, tümcedeki eylemde gösterilen işi yapan kişi olarak tanımlanabilir. Yine evrensel olarak tipik bir özne genelde bir Ad Öbeği'dir. Bir işi bilerek ve isteyerek yapan kişiye **edici** denir.

Edici bir eylemi bilinçli olarak yapan kişiye verilen addır.

5. a. Seçil yüzüyor.
b. Nermin arabasını yıkıyor.

(5a-b) tümcelerinde sırasıyla *yüzme* ve *arabasını yıkama* işlerini yapanlar *Seçil* ve *Nermin* tümcelerinin özneleridir. Tümcelerinin geri kalan kısmı olan yüklem ise öznelerin yaptıkları işleri belirtir.

Özne, yüklemde dile getirilen olaydan **etkilenen** olabilir:

6. a. Sedat hasta oldu.
b. Ahmet yere düştü.
c. Sebze fiyatları düştü.

Yukarıdaki tümcelerde *Sedat*, *Ahmet* ve *sebze fiyatları* bilerek bir iş yapmamış ancak olaylara maruz kalmışlardır. Zaten *sebze fiyatları* cansız bir özne olarak bir eylemi gerçekleştirebilme yetisine sahip değildir. Bu üç özne de söz konusu olaylardan etkilenendir.

Özne, ruhsal durum **deneyimleyen** bir öge de olabilir.

7. a. Ahmet Ayşe'yi seviyor.
b. Meral aldığı habere çok sevindi.
c. Bebek hıçkırığa hıçkırığa ağladı.

Örnek (7a-c)'deki özneler *Ahmet*, *Meral* ve *bebek* duygusal durumlar deneyimlemektedirler.

Özne, **araç** olabilir:

8. a. Bu kalem yazmıyor.
b. Anahtar kapıyı açtı.

Buradaki özneler *bu kalem* ve *anahtar*, eylemin yapılabilmesi için kullanılacak olan araçlardır ve görüldüğü gibi özne konumunda bulunabilirler.

Özne için testler: Öznelerin hangi anlamsal rollerde bulunabileceğine baktıktan sonra özneyi belirlemek için kullanılacak ölçütleri sıralayabiliriz:

- **Adın yalın durumu**

Özne, tümcede her zaman yalın ad durumu olan ögedir. Ancak yalın durumu olan belirtisiz nesnelere de olduğu için bu test her zaman güvenilir olmayabilir:

9. Aysun kitap okudu

Yukarıdaki örnekte *Aysun* özne, *kitap* nesnedir ve her ikisi de yalın durumda kullanılmıştır. Öyleyse özne her zaman yalın durumdadır; ancak her yalın durumdaki Ad Öbeği özne değildir.

- **Kim / Ne soru sözcükleri**

Bir tümcede özneyi bulabilmek için *kim* ya da *ne* sorularını sorabiliriz:

10. Kim kitap okudu? Aysun kitap okudu.

Bu örnekte de görüldüğü gibi *kim* sorusunun yanıtı tümcenin öznesini gösterir.

- **Özne-Eylem uyumu**

Türkçe gibi bazı dillerin zengin çekim ekleri vardır ve tümcedeki eylem özne ile uyumlu çekim ekleri taşır. Özne ve eylem arasındaki uyum tekillik / çoğulluk gibi sayı ile birinci, ikinci ve üçüncü kişi ekleri şeklindedir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi özneadaki kişi ve sayıyı çok iyi ayırt eden uyum ekleri kullanılmaktadır:

Etkilenen: Yapılan iş ya da olaydan etkilenen kişi ya da varlığa verilen anlamsal rol

Deneyimleyen: Psikolojik durum deneyimleyen ögedir.

Araç: Bir işi yapabilmek için kullanılacak alettir.

Eylem ve uyum eki	Kişi	Sayı
geldi-m	1	Tekil
geldi-n	2	Tekil
geldi-	3	Tekil
geldi-k	1	Çoğul
geldi-niz	2	Çoğul
geldi-ler	3	Çoğul

Özne, eylemin taşıdığı uyum eki ile uyumlu ögedir.

- **Gizli Özne**

Türkçe gizli özneye izin veren bir dildir. Metinde özne daha önceden belirtilmiş ise ve belirgin ise öznenin tekrar edilmesi, dinleyici ve okuyucuyu yanıltabileceği için bu durumda gizli özne olan *adıl* kullanılır:

11. a. Biz sinemaya gittik.
b. *adıl* filmi çok beğendik.

Örnek (11b)'de *adıl* (11a)'daki özne *biz* ile aynı kişi olarak yorumlanır ve gizli öznedir. Gizli özne, eylemdeki uyumdan anlaşılır.

- **Özne Olarak Adıl Kullanımı**

Özne olarak *bu, şu, o, ben, vs.* gibi adılar yalın halde kullanılabilir.

12. a. Ben geldim.
b. Q çok çalıştı.

Tümcenin ilk ögesi olan öznenin sonra şimdi de yüklem kavramına ilişkin gerçeklere bakabiliriz.

Yüklem

Yüklemi, tümcedeki özne çıktıktan sonra geriye kalan bölüm olarak tanımlamıştık. Bu durumda basitleştirirsek yüklem, tümcede tipik olarak '*ne yaptı?*' sorusuna yanıt veren bölümdür. Evrensel olarak yüklemde eylem bulunur. Aslında yapısal olarak daha sonra da göreceğimiz gibi yüklem Eylem Öbekleridir.

Yüklemlerin taşıdıkları anlamlar aşağıda gösterilmiştir:

Tümce	Özne	Yüklem	Yüklemin gösterdiği anlam
Çocuklar		oyun oynuyorlar	Hareket, İş
Öğrenciler		sınavda başarılı oldular	Oluş
Sermin		doktor oldu	Oluş
Çocuk		oyuncağı görünce sevindi	Ruhsal durum
Akın		trafik kazası geçirdi.	Özneyi etkileyen
Herkes		sorunu anladı	Zihinsel işlem

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi yüklem hareket, oluş, ruhsal / bilişsel durum / işlem, vs. gösterirler.

Yüklem, buradaki anlamıyla tek bir sözcük olarak eylem değil, tümceden özneyi çıkardıktan sonra geriye kalan öge olarak anlaşılmalıdır.

DİKKAT

Bu bölümde tümcedeki en büyük iki ögenin özne ve yüklem olarak işlevlerini gördük. Aşağıda ise tümce ve içindeki ögelerin yapısına odaklanacağız.

SIRA SİZDE

2

Aşağıdaki tümcelerin özne ve yüklemlerini bulup, buradaki ölçütler doğrultusunda açıklayın:

1. Ali bütün hafta boyunca havuzda yüzdü.
2. Sinemadaki yeni filmleri görmedim.

Tümce Yapısı

Her sözdizim kuramında tümce, yapısal ögelerine ayrıştırılarak incelenir. Bu yüzden tümcenin ögelerinin belirlenmesi önemlidir.

Tümcenin Ögeleri: Yukarıda gördüğümüz özne ve yüklem tümcenin en büyük ögeleridir. **Öge** tümcede anlamsal ve yapısal açıdan bütünlüğü olan bileşkedir. Bunu göstermek için aşağıdaki tümcenin ögelerine bakabiliriz:

13. Genç kız bir sahil kasabasında kitabı okuyordu.

Tümcenin ögelerini bulmanın bir yolu soru sözcüklerini kullanmaktır: '*Kim ne yaptı?*' sorularına verilen yanıtlar tümcenin en büyük ögeleridir ve bu ögeler geleneksel olarak daha sonra da göreceğimiz gibi köşeli ayraç içinde gösterilir. Yukarıdaki tümcenin ögeleri soru sözcükleri kullanılarak bulunmuş ve aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tümcenin ögelerini bulmak için sorulan soru	Öge
Kim	[Genç kız]
ne yapıyordu?	[bir sahil kasabasında kitabı okuyordu]
Nerede?	[bir sahil kasabasında]
Neyi	[kitabı]

Bir tümcede öge olan bir grup, bir başka tümcede öge olmayabilir:

14. Genç kız arkadaşını sinemaya götürdü.

Bu kez, *genç* ve *kız* aynı ögenin bileşkeleri değildir. Bu kez [*kız arkadaşını*] farklı bir öge oluşturarak nesne konumuna yerleşmiştir; *genç* ise tümcenin öznesidir. Bu da gösteriyor ki öge kavramı durağan değildir ve bir tümcedeki öge, başka bir tümcede öge olmak zorunda değildir.

SIRA SİZDE

3

Aşağıdaki tümcelerin ögelerini bulunuz:

1. İnsanlar bir ömür boyu 10 kova gözyaşı döküyorlar.
2. Genç, kız arkadaşını sinemaya götürdü.

Öğelik Ölçütleri: Bir sözcük ya da sözcük grubunun tümcenin ögesi olup olmadığını bulmak için çeşitli ölçütlerimiz vardır. Bu ölçütler şunlardır:

1. Ögenin yerine başka ek, sözcük / sözcük grubu yerleştirme

Yukarıda da belirtildiği gibi her öge bir *soru sözcüğü* ile sorulabilir.

Öge olan bir sözcük ya da sözcük grubu yerine bir adıl ya da başka sözcük kullanılabilir:

Tümce ögesi	Başka sözcük yerleştirme
[Sınıftaki öğrenciler] doğum günü pastasını yediler.	[Onlar] doğum günü pastasını yediler
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını yediler.]	Veliler de [öyle]
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını] yediler.	Sınıftaki öğrenciler [bunu] yediler.

2. Yer değiştirme

Öbek olan bir öge tümce içinde yer değiştirebilir:

Tümce ögesi	Yer değiştirme
[Sınıftaki öğrenciler] doğum günü pastasını yediler.	Doğum günü pastasını [sınıftaki öğrenciler] yediler
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını yediler.]	[Doğum günü pastasını yediler] sınıftaki öğrenciler.
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını] yediler.	[Doğum günü pastasını] sınıftaki öğrenciler yediler.

Daha önce Türkçenin esnek söz dizilişine izin veren bir dil olduğu belirtilmişti. Türkçede ancak öbek olan ögeler yer değiştirebilirler. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi ögeler eylem önüne ya da tümce önüne getirilebilir.

3. Eksiltme

Yalnızca tümce ögeleri tümcenin içinde eksiltilebilirler. Eksiltelen ögeler aşağıda (___) ile gösterilmiştir:

Tümce ögesi	Eksiltme (— ile gösterilmiştir)
[Sınıftaki öğrenciler] doğum günü pastasını yediler.	___ Doğum günü pastasını yediler
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını yediler.]	Sınıftaki öğrenciler ___ .
Sınıftaki öğrenciler [doğum günü pastasını] yediler.	Sınıftaki öğrenciler ___ yediler.

Ögeler sözcük ya da öbek düzeyinde ögeler olabilirler. Ancak öbek düzeyindeki ögeler iç bileşenleriyle birlikte yer değiştirirler. Bir başka deyişle, öbek içindeki ögelerden birinin yerine başka bir öge kullanılırsa ya da ögelerden biri tümcenin başka bir yerine taşınırsa, ortaya çıkan yapılar kuralsız olacaktır:

*[Sınıftaki onlar] doğum günü pastasını yediler.
*[___ Öğrenciler] doğum günü pastasını yediler sınıftaki.

Yukarıda görüldüğü gibi *onlar* adlı ancak *[sınıftaki öğrenciler]* öbeğinin tümüyle yer değiştirebilir, bir bölümünün yerine kullanılamaz. Benzer şekilde öbeğin bir kısmı taşınırsa ortaya kuralsız bir tümce çıkar.

Tümcenin ögelerini bulmak için bu üç ölçütü kullanabiliriz. Aşağıda ögelerin dilbilimde gösterimine ilişkin bilgiler açıklanacaktır.

Öge Ayırıştırma ve Çözümleme

Tümce çözümlemesinde öge ayırıştırma çok önemli bir unsurdur. Konuşucular da konuşma anında çok hızlı, farkında olmadan ve otomatik olarak tümcelerin ögelerini ayırıştırarak tümceyi çözümlerler. Tümcenin yapısı, anlamı belirlediği için tümceyi ayırıştırmak konuşucu ve dinleyici için çok önemlidir. Bunu aşağıdaki örnek aracılığıyla açıklayabiliriz:

15. Kadın doktora tahlilleri gösterdi.

Bu tümce konuşma dilinde vurgu ve ezgi gibi ses özellikleri sayesinde, yazılı dile ise virgül gibi noktalama işaretleri sayesinde anlamlandırılabilirse de soyut düzeyde bulanık anlamlıdır ve aşağıda görülen iki farklı ayırıştırma söz konusu olabilir:

16. a. [Kadın] [doktora tahlilleri gösterdi]
b. [*adul*] [kadın doktora tahlilleri gösterdi]

Örnek (15), (16a-b)'deki gibi iki şekilde yorumlanabilir ki bu yorum da öge ayırıştırmasına bağlı olarak değişir: 'doktora tahlilleri gösteren kadın mıdır', yoksa gizli özne *adul* aracılığıyla anlaşılacak 'başka bir kişi mi kadın olan doktora tahlilleri göstermiştir'? Burada da görüldüğü gibi anlamsal yorumlama öge çözümlemesi ile ortaya çıkan tümce yapısına dayanmaktadır.

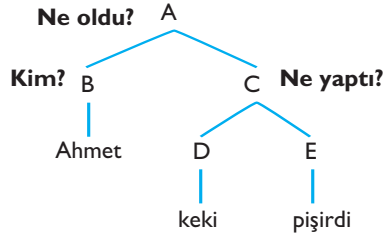
Sözdizim, tümcenin ögelerini ayırıştırıp dilbilimsel çözümleme yaparken bir bakıma konuşucuların bu otomatik bilişsel tümce işleme süreçlerine de ışık tutar.

Öge ayırıştırma işlemi belli gösterimler aracılığıyla modellenir. Bunların en yaygını sözdizim ağaçları ve onların eşdeğeri olan köşeli ayrıçlardır. Örneğin, 'Ahmet keki pişirdi' tümcesi aşağıda sözdizim ağacı dediğimiz Şekil (1)'de gösterilmektedir:

Şekil (1)'deki ağaçta A, B, C, D ve E gibi harflerin bulunduğu noktalar **budak**, ondan çıkan çizgiler **ağacın dalları**'dır. Dallar bir ögenin alttaki bileşenlerine işaret eder. Dikkat edilmesi gereken unsur, her budakta bir öge konumlanmış olmasıdır. A tümcesi bir ögedir. Benzer şekilde B, C, D ve E her biri bir öge barındıran budaklardır. Yani her budak bir öge gösterir. Budaklardaki harfler, daha sonra göreceğimiz Ad Öbeği, Eylem Öbeği gibi ya-

Şekil 7.1

Tümce Ağaç Yapısı

İlk öge: Bir ağaçta herhangi bir ana budağın hemen altındaki ilk ögelerdir.

Sonuncul öge: Ağaç ya da ayrıçlı gösterimdeki en alt düzeyde yer alan sözcük düzeyindeki ögeler

İkili Dallanma: Sözdizim ağaçlarında her düzeyde iki tane dalın yer alması.

pısal etiketlerdir. Bu etiketler, üretici dilbilgisinde sonlu sayıda kural yazmak için kullanılan ve kendileri de sonlu sayıda olan işaretlerdir. Ağaçta görüldüğü gibi A en üst budaktır ve B ile C'nin ana budağıdır. B ile C ise kardeş budaklardır. Benzer şekilde C, D ve E'nin ana budağıdır; D ve E kardeşlerdir. B ve C, A'nın **ilk ögeleri**, D ve E ise A'nın **sonuncul ögeleridir**.

Şekil (1)'deki ağaçta her budak tümcenin bir ögesi ise, daha önce gördüğümüz öge ayırıştırma ölçütü olan soru sormayı deneyebiliriz. Örneğin A budağına 'ne oldu?' sorusunu, B budağına 'kim?' ve C budağına 'ne yaptı?' sorularını sorabiliriz. Bu soru ölçütü, gerçekten her budağın bir öge barındırdığını göstermektedir. Şekil (1)'de görüldüğü gibi B-C ve D-E ikili dallardır. Bir başka deyişle bu ağaçta **ikili dallanma** görülmektedir. Bu ikili dallanmayı Şekil (2)'deki üç dallı ağaç yapısıyla karşılaştırabiliriz:

Şekil (2)'deki ağaçta 'Ahmet ne yaptı?' gibi bir soru sorduğumuz zaman 'ne yaptı' sorusunu içerebilecek bir budak bulunmamaktadır. Öyleyse, Şekil (2) öge yapısını doğru yansıtmamaktadır. Bu durumda Şekil (2)'deki her ögesi aynı düzlemde olan üçlü dallanma yerine Şekil (1)'deki hiyerarşik (çok katmanlı ve düz olmayan) ikili dallanma yapısının doğru olduğu sonucu ortaya çıkar.

Tümcenin ögelerini ağaç yapısı ile ya da aşağıdaki etiketli ayrıçlı gösterimle ayırabiliriz. Aşağıdaki etiketli köşeli ayrıçlardaki bilgi Şekil (1)'deki ağaçtaki aynı bilgiyi içermektedir.

[A [B Ahmet] [C [D keki] [E pişirdi]]]

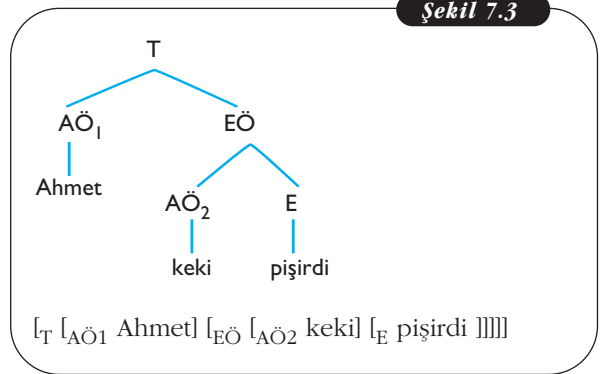
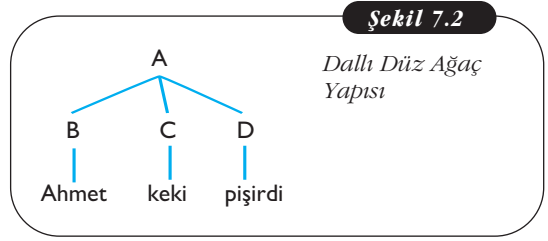
En dış köşeli ayrıçtaki A, Şekil (1)'deki en üst budak A'dır. B etiketi B budağı, C etiketi C budağı ile aynıdır. Ağaçta olduğu gibi B ve C etiketli ayrıçları A'nın içindedir. Basitleştirirsek bu ayrıçlarla şu şekilde ifade edilir: [A [B] [C]] Sözdizim ağaçları da köşeli ayrıçlar da öge ayırıştırma ve yapısını gösterirler. Bir bakıma dilbilimde örtük olarak bunların konuşucunun edincini yansıttığı kabul edilir. Ağaçlar ve ayrıçlar aynı bilgiyi gösterim yollarıdır. Ağaçlar daha kapsamlı ve daha görsel oldukları için daha kolay anlaşılabilir niteliktedir. Ayrıçlı gösterim daha az yer kapladığı için tercih edilebilir.

Şekil (1)'deki ağaçtaki etiketleri şu şekilde açımlayabiliriz: A=Tümce; B=Özne, C= Yüklemdir. Ancak özne ve yüklem kavramları ögelerin tümce içinde oynadıkları rolü gösteren işlevleridir. Oysa sözdizim ağaçları ve ayrıçlı parantezdeki gösterim, ögelerin işlevini değil, yapısını yansıtır. Bu durumda gerçek yapıyı yansıtan ağaç Şekil (3)'te görülmektedir:

Şekil (3)'teki ağaç ve etiketli ayrıç, tümce çözümlenmesinde kullandığımız gösterimlerdir. T=Tümce, AÖ1= Ad öbeği (özne), EÖ=Eylem Öbeği, AÖ2 = Ad Öbeği (nesne) ve E=Eylemdir.

Bu tümcede *pişir-* eylemi geçişlidir ve bir AÖ yanulamalar. Yani yukarıdaki örnekte de olduğu gibi 'keki' gibi bir AÖ gerektirir. Öyleyse *pişir-* eylemi Eylem Öbeği olabilmek için bir Ad Öbeği gerektirir. Bu gerekli olan AÖ, eylemin nesnesidir. Eylem Öbeği, Tümce olabilmek için Ad Öbeği olan bir özne gerektirir. Şekil (3)'e baktığımız zaman AÖ1 ve AÖ2 *pişir-* eyleminin üyeleridir. Bir başka deyişle, *pişir-* eylemi anlamı gereği bir pişirilecek nesne ve pişirecek özne ister. Eylem Öbeğinde yanulamlanan üye iç üye, özne ise dış üye olarak adlandırılır.

Özetleyecek olursak, sözdizim ağaçlarında her budakta ve sonuncul ögede bulunan tümce içi bileşgeler ya öbek düzeyinde ya da sözcük düzeyinde ögelerdir. Bir başka deyişle, öge, sözdizim ağacındaki her budakta yer alan sözcük ya da sözcük gruplarıdır çünkü ağaçlar ögelerin dilbilgisel gösterimleridir.

**Aşağıdaki tümcenin iki farklı anlamı için iki farklı ağaç çizin:
Genç kız arkadaşını sinemaya götürdü.**

SIRA SİZDE

4

Baş: Öbekteki en merkezi sözcüktür.

Öbekler ve Öğeleri: Baş, Tümleç ve Eklenti

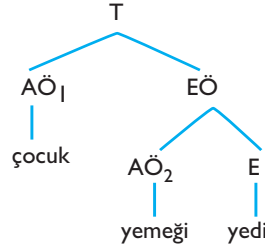
Öbek, tümce içinde özne, yüklem, nesne, vs. gibi bir işlev üstlenen en az bir ya da daha fazla sözcük içeren ögedir. Her öbekte bir sözcük öbek kurucudur, anlam ve yapı olarak öbekteki en önemli-merkezi-rolü olan sözcüktür. Buna öbekte **baş** denir. Evrensel olarak öbeklerde başın yeri ya öbeğin başında ya da sonundadır (buna Baş Yönü İlkesi denir). Türkçe eylem-sonlu ve baş sonlu bir dildir. Bir başka ifadeyle, baş her zaman öbeğin sonunda yer alır. Bunun yanı sıra öbekler iç merkezlidir (Uzun, 2000), çünkü öbeğin en üst yansıması başla aynı ulamı alır. Aşağıda öbek örnekleri gösterilmektedir:

Örnek	Baş	Öbek
güzel kız	kız	Ad öbeği
hızlı koşuyor	koşuyor	Eylem Öbeği
arkadaşlarım için	için	İlgeç Öbeği
çok akıllı	akıllı	Sıfat Öbeği
pek akıllıca	akıllıca	Belirteç Öbeği

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Türkçede başlar hep öbeklerin sonundadır ve baş hangi sözcük türüne ait ise öbeğin üst yansıması da o türün öbeğidir. Yani, eğer baş ad ise, üst yansıma Ad Öbeği, eylem ise Eylem Öbeği, sıfat ise Sıfat Öbeğidir, vs. Her öbekte baş bulunur ve baş, öbeğin kurucu öğesidir. Bir öbek, yalnızca baş olan tek sözcükten oluşabilir:

17. Çocuk yemeği yedi.

Örnek (17)'nin ağaç yapısı aşağıdadır:

Bu ağaçta da gördüğümüz gibi özne işlevi olan AÖ₁ ve nesne işlevi olan AÖ₂ tek sözcükten oluşan öbeklerdir ve bu tek sözcük her iki öbekte de baştır. Ancak öbekler, değişik bileşenler kullanılarak genişletilebilir:

Baş olan bir sözcük, öbek oluşturmak için **tümleç** ya da **eklenti** alabilir. Burada üstüne basarak belirtmek gerekir ki tümleç geleneksel dilbilgisi kitaplarındaki anlamından daha farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Burada tümleç terimini dilbilimdeki tamamlayıcı ve zorunlu öge anlamında kullanacağız.

Tümleç: Bir öbekte başın yanulamladığı zorunlu ögedir.

Eklenti: Bir öbekte bulunması zorunlu olmayan, seçicilik ve niteleyici ögedir.

DİKKAT

Dilbilimdeki tümleç terimi geleneksel dilbilgisi kitaplarındaki terimden farklı bir anlam taşımaktadır.

Tümleç, bir başın sözlük kütüğünde bulunan yanulamama koşullarını yerine getirmek amacıyla kullanılan ögedir. Örneğin geçişli bir eylemin gerektirdiği dolaylı ya da dolaysız nesne tümleçtir ve tümleç tümcenin kurallı olması için gerek-

lidir. Öte yandan zorunlu olmayan eklentiler, dilbilgisel bir tümce kurmak için bulunması gerekli olmayan öğelerdir ve bu yüzden bir eklenti, bir öğeden atıldığı zaman, o öge kuralsız olmaz. Eklentiler tümcede niteleyici işlevi görür. Eklentiler, arka arkaya dizilebilir. Yani birden fazla eklenti olabilir. Ancak tümleçler bu şekilde dizilemez. Örneğin, bir eylemin yalnızca bir tane dolaysız nesnesi vardır. Aşağıdaki örneklerde farklı öbeklerde tümleç ve eklenti görülmektedir:

Tümleç ve eklenti örnekleri	
Tümleç -Baş	Eklenti - Baş
denize düşkün	çok akıllı
kitabı yazdı	hızla uzaklaştı
kardeş gibi	kırmızı gömlek
okul için	akıllıca konuşmak

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi tümleç - baş yapılarında, baş tümlecine ad durumu verebilir. Öte yandan eklenti - baş yapılarında böyle bir şey söz konusu değildir. Bu yüzden, Chomsky'nin (1983) yönetim-bağlama kuramına göre baş, tümleci yönetir. Bu nedenle, tümleç ve baş arasındaki ilişki, eklenti baş arasındaki ilişkiden daha yakındır. Ayrıca, tümleç - baş gerek anlamsal olarak gerek yapısal olarak daha bağlantılıdır. Tümleç atılırsa ya kuralsız yapı elde edilir ya da anlam tamamen değişir:

18. a. kitabı yazdı
b. *yazdı
19. a. kardeş gibi
b. *gibi

Yukarıdaki örneklerde tümleç atıldığı zaman yalnızca baş içeren bir öbek oluşturulamaz. Bunun yanı sıra kimi durumlarda da tümleç atılabilir, ancak anlam değişir:

20. a. denize düşkün
b. düşkün

Bu örnekte '*denize düşkün*' öbeğinde 'denize olan bir tutku' söz konusudur; oysa '*düşkün*', 'sağlık ya da maddi açıdan zayıflık, çökkünlük' anlamına gelir. Oysa eklentilerin hepsi öbekten atılabilir ve öbek yine de kurallı olur:

21. a. çok akıllı
b. akıllı
22. a. hızla uzaklaştı
b. uzaklaştı
23. a. kırmızı gömlek
b. gömlek

Ayrıca, birbiri ardına dizilmiş tümleçlerin uygun olmadığını ama eklentilerin arka arkaya sıralanabileceğinden söz etmiştik. Bu aşağıda örneklendirilmiştir:

24. a. *mektubu, kitabı, defteri yazdı
b. uzun, kırmızı, kalın, şık, kadife gömlek

Örnek (24a)'da 'mektubu, kitabı, defteri' ayrı ayrı tümleçlerdir. Bunlar *ve* gibi bir bağlaçla bağlanmadıkça kuralsız bir yapı elde edilir. Bunun nedeni birden fazla tümlecini kullanılamamasıdır; ama bir bağlaç kullanıldığı zaman zaten tek tümleç kullanmış oluruz. O zaman sorun ortadan kalkar. Öte yandan (24b)'de görüldüğü gibi beş tane niteleyici - yani eklenti - kullanmak mümkündür.

Özetlemek gerekirse tümleç ve eklenti şu farklılıkları gösterir:

Özet: Tümleç - Eklenti ile baş arasındaki farklar	
Tümleç	Eklenti
• Tümleç, baş tarafından sözlükçedeki özelliklerinden dolayı seçilen bir ögedir.	• Eklenti, başın sözcük kütüğündeki zorunluluklar tarafından seçilen bir öge değildir.
• Baş, tümlecine ad durumu verir, yani onu yönetir.	• Baş ve eklenti arasında yönetilen -yöneten ilişkisi yoktur.
• Tümleç atılırsa yapı ya kuralsız olur; ya da anlam tümüyle değişir.	• Eklenti atılabilir; öge kuralsız olmaz.

Tümleç - baş arasındaki yönetilen-yöneten ilişkisini ve tümlecini atılması durumunda ya kuralsız yapı oluştuğunu ya da anlamın değiştiğini gördük. Bu özelliklerin eklenti - baş arasında bulunmaması, bize tümleç ve baş ilişkisinin anlamsal ve yapısal olarak daha yakın bir bağ oluşturduğunu göstermektedir.

Sözdizimsel İşlevlerin Sözdizim Ağaçlarında Gösterimi

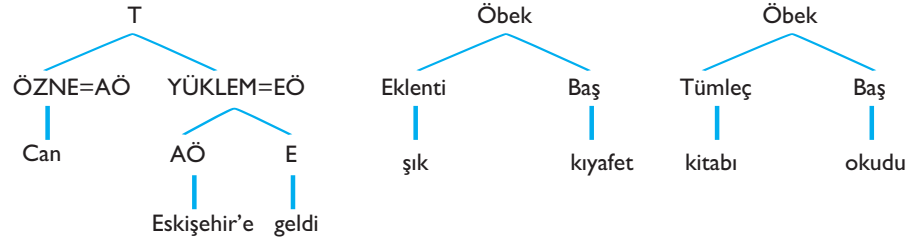
Bu ünitenin buraya kadar olan bölümünde üç çeşit sözdizimsel işlev gördük:

- ÖZNE - YÜKLEM,
- TÜMLEÇ - BAŞ,
- EKLENTİ - BAŞ

Bu üç sözdizim ilişkisi de ağaç yapılarında kardeşler olarak gösterilir:

Şekil 7.4

Özne-Yüklem;
Eklenti-Baş;
Tümleç-Baş Ağaç yapıları

Şekil (4)'te Özne-yüklem, eklenti- baş ve tümleç - baş ilişkilerinin ağaçlarda kardeşlik ilişkileri içinde oldukları görülmektedir. Bu kardeşlik ilişkisi öbek yapı kurallarında önemlidir.

SIRA SIZDE

5

Aşağıdaki yapılarda tümleç-baş ya da eklenti-baş öğelerini bulun. Gerekçelerle yazın:

- Güzel görünme çabası
- Fizik öğretmeni
- Yeşil kazak
- Harika kitap

ÖBEK YAPILAR

Öbek yapılar bir dilin sözdiziminin en temel öğeleridir. Öbek yapı kuralları da özelde bir dilin ya da Evrensel Dilbilgisinin kurucu kurallarıdır. Öbek yapılar tümcenin parçalarını ayrıştırarak tümce öğelerinin çözümlemesine olanak sağlar. Öbekler, 'en merkezi öğesi' yani 'bir başı' olan ve gerekirse bir tümleç ve /veya eklenti(ler) içeren öğelerdir. Öbekler baş merkezli oldukları için başın sözcük türü öbeğin türünü belirler. Öyleyse, başı ad olan bir öbek Ad Öbeği, başı ilgeç olan bir öbek İlgeç Öbeği olur. Öbekler, başları ve örnekleri aşağıda görülmektedir:

Öbek	Baş	Örnek
Ad Öbeği (AÖ)	ad	[kırmızı başlıklı kız]
İlgeç Öbeği (İÖ)	ilgeç	[bebekler için]
Sıfat Öbeği (SÖ)	sıfat	[gayet akıllı]
Belirteç Öbeği (BÖ)	belirteç	[çok kolayca]
Eylem Öbeği (EÖ)	eylem	[bebeği doyurdu]

Yukarıdaki örneklerde ayrılar içindekiler öbek, yatık harfle yazılmış sözcükler de öbeklerin başıdır. Görüldüğü gibi başın sözcük türü öbek ulamını belirlemektedir. Bu, dilbilimde her zaman geçerli bir kuraldır. Ayrıca görüldüğü gibi her öbekte baş her zaman en sonda bulunur. Bu, daha önce belirtildiği gibi Türkçenin baş sonlu bir dil olma özelliğinden kaynaklanır.

Öbekler bir baş içerirler ve tümleç / eklenti olarak genişleyebilirler. Bu tümleç ve eklentilerin yapısal ulamları önemlidir çünkü öbek yapı kuralları yapısal ulamlarla gösterilir. Öbek yapı kuralları aşağıdaki gibi yeniden yazım kurallarıdır:

A → B C

Bu, bir etiket olan A ulamının B ve C olarak yeniden yazılabileceği anlamına gelir. Öbek yapı kurallarının evrensel ortak özellikleri vardır. Örneğin, her dilde başın sözcük türü öbeğin ulamını belirler. Her dilde bir öbek en az bir baştan oluşur ve eklenti ve tümleçle genişler. Dile özgü deyişirgen ise başın ne yönde olduğudur. Türkçe, Japonca, Macarca gibi diller baş sonlu, İngilizce gibi diller ise baş ilk dillerdir. Öbek yapı kurallarında tümleç ve eklentinin yapısal ulamları yazılır. Üretici Dilbilgisi, kısıtlı sayıda kural ile sonsuz sayıda yapı üretilmesi ilkesini benimsediğine göre her öbek ulamı için bir kural yazarak bir dildeki olası öbekleri üretmeyi hedefler. İnsan dillerinin en önemli özelliklerinden biri özyineleme olduğuna göre öbek yapıları da özyinelemelidir. Yani bir öbek ulamının içinde kendi türünden başka bir öbek daha bulunabilir.

Aşağıda öbek ulamları ayrı ayrı ele alınarak irdelenecektir.

Ad Öbeği (AÖ)

Ad Öbeğini yapısal ve işlevsel olarak tanımlayabiliriz.

- Yapısal olarak: Başı ad olan her öbek Ad Öbeğidir (AÖ).
- İşlevsel olarak: Aşağıdaki işlevlerde kullanılan öbekler AÖ'lerdir.

AÖ işlevi	Örnek
Özne	[_{AÖ} <i>Bütün öğrenciler</i>] mezuniyet balosunda eğlendiler.
Nesne	Sedat mezuniyet balosunda [_{AÖ} <i>bütün öğrencileri</i>] gördü.
Yüklemcil	Serap ve Ayşegül geçen yıl [_{AÖ} <i>kimya öğrencileri</i>] idiler.
İlgeç nesnesi	Öğretmen [_{AÖ} <i>bütün öğrencileri</i>] için ödül hazırladı.
Belirtecimsi	Öğretmen [_{AÖ} <i>bu hafta</i>] tatile çıkacak.

Bir AÖ en az bir addan oluşur ve AÖ'ler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi farklı öğeler içerebilirler. Bu öğeler, her öbek ulamının içinde olan tümleç ya da eklentilerdir. Ancak tümleç ya da eklenti olarak işlev gören öğelerin yapısal olarak hangi öbekler olduğu önemlidir. Bu yapıları örneklerle inceleyebiliriz:

Örnek	Yapısal ulam	Öbekteki işlevi
Ev	ad	baş
kırmızı ev	sıfat - ad	eklenti - baş
[geçen yıl boyanan] kırmızı ev	ortaç-sıfat-ad	eklenti - Eklenti - baş
[geçen yıl boyanan] kırmızı tuğla ev	ortaç-sıfat-ad- ad	eklenti-Eklenti-Eklenti-baş
felsefe öğretmeni	ad-ad	tümleç - baş
tuğla ev	ad-ad	eklenti-baş
benim güzel evim	belirleyici sıfat-ad	tamlayan- eklenti-ad

AÖ'nün İç Öğeleri: Yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz gibi AÖ'de baş farklı şekillerde genişleyebilir: Örneğin İngilizcedeki *'the/a'*, Almandadaki *'ein/die/der/das'* ve Türkçedeki *'bütün, bazı, birkaç'*, gibi niceleyiciler, *bu, şu, this, that* gibi işaret sıfatları ve *my, your, benim, senin* gibi tamlayan adılar da AÖ'de bulunabilir. İngilizceden ve Türkçeden bazı örnekler aşağıda görülmektedir:

25. a. the book
kitap
b. my book
benim kitabım
c. all of my books
benim kitaplarımın hepsi
d. all books
tüm kitaplar

İngilizcedeki *the, my, all* ve Türkçedeki *benim, senin, onun* gibi tamlayan adılı ve *'bütün, tüm, bazı'*, vs. gibi niceleyicilerin tümüne **belirleyiciler** diyelim. Belirleyiciler, geleneksel dilbilgisinde sıfatların bir alt grubu olarak kabul edilirler. Sıfatlar adların niteliklerini gösterirler, belirleyiciler ise AÖ'nin belirtili ya da belirtilsiz olduğunu (yani dinleyici tarafından AÖ'nin bilinen mi yoksa bilinmeyen bir varlığa mı gönderim yaptığını) imlerler. Öyleyse belirleyiciler AÖ'nin gönderimsel özellikleriyle ilgili bilgi veren öğelerdir. İngilizcedeki *a/an*, Türkçede *bir*, Almandada *ein* belirtisiz AÖ, yine İngilizcedeki *the* ve Almandadaki *die, der, das* belirtili AÖ'ni imlerler. Türkçede belirtili AÖ imleyen belirleyici yoktur. (Bunun yerine adın *-i* durumu ile belirtilik işaretlenir). Aşağıdaki tablo şu ana kadar belirleyiciler konusundaki örneklerimizi özetlemektedir:

Belirleyici: Bir adın belirtili ya da belirtisiz olduğunu gösteren, ya da onu (tamlayan adılı ile) tamlayan, niceliğini gösteren adın gönderimsel özelliklerini belirleyen niteleyicilere belirleyici denir.

Belirleyiciler	
Belirtili	<i>the, vs.</i>
Belirtisiz	<i>a /an, bir, vs.</i>
İşaret sıfatları	<i>bu, şu, o, vs.</i>
Tamlayan adları	<i>benim, senin, vs.</i>

Yukarıdaki örnekler gibi belirleyiciler Şekil (5)'te de olduğu gibi AÖ'de ağaç ve ayrıçlı gösterimlerde Bel (Belirleyici) olarak gösterilecektir.

Belirleyicilerin yanı sıra AÖ'ler sıfat ve ortaçlarla genişletilebilir. Sıfatlar ve ortaçlar, baş adı nitelerler. Bunlar, eklenti oldukları için birden fazla sıfat ya da ortaç kullanılabilir:

26. a. Siyah şık bir şapka
- b. Bir siyah şık şapka
- c. Siyah bir şık şapka

Örnek (26)'da görüldüğü gibi belirleyici bir ve sıfat öbekleri siyah ve şık farklı dizilimlerde kullanılabilirler. Bu dizilim vurgu ile ilgilidir (Erguvanlı, 1984).

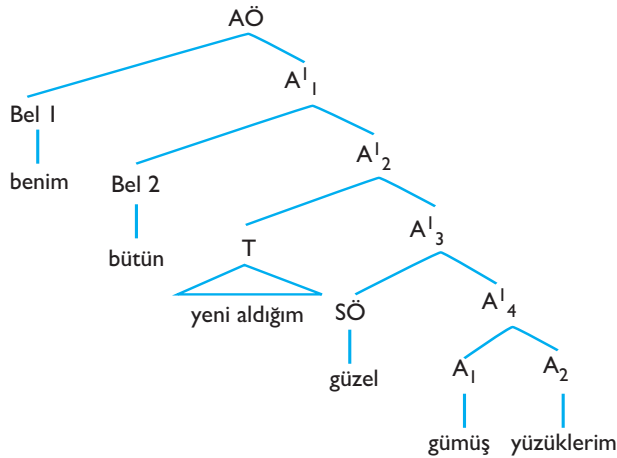
Ancak, belirleyicilerin sıfat ve ortaçlarla birlikte kullanıldığı durumlarda belirtisiz bir hariç, belirleyiciler her zaman sıfatlardan önce kullanılmak zorundadır:

27. a. Bütün güzel şehirler
- b. *güzel bütün şehirler
28. a. Benim güzel siyah şapkam
- b. *siyah benim güzel şapkam
29. Benim bütün güzel kitaplarım

Öyleyse belirleyiciler sıfatlardan dizilim açısından da farklılıklar göstermektedir. Belirleyiciler, İngilizce ve Almanca gibi dillerde de sıfatlardan önce kullanılırlar. Türkçede örnek (30)'da olduğu gibi birden fazla belirleyici varsa öncelikle tamlayan adlı ve sonra niceleyici daha sonra da ortaç ve / veya Sıfat Öbekleri kullanılır.

30. Benim bütün yeni aldığım güzel gümüş yüzüklerim

Şekil 7.5

Şekil (5)'teki ağaçta Bel 1 olarak etiketlenen 'benim' tamlayan adlıdır ve tamlanan - yani baş ad - ile arasında adlı uyum vardır; bu nedenle, adlı, tümcenin öznesinde olduğu gibi gizli özne (*adlı*) olabilir. Ancak açıkça görülmediği durumda bile boş *adlı* ağaç yapısında gösterilmek zorundadır. Bel 2 yine bir belirleyici olan niceleyicidir. Ağaçta T (tümce) olarak etiketlenen öge ortaç ya da sıfat tümceciğidir ve ağaçta üçgen şeklinde gösterilmiştir. Bu türdeki üçgen şekil, ögenin içindeki ayrıntıların önemli olmadığını ve ögeyi bütüncül göstermenin yeterli olacağını işaret eder.

A' (A üssü) ise sözcüksel olan A (ad) ile öbeksel olan AÖ arasında başka bir yansıma ulamı olduğunu belirtir. Yani bu ulam, sözcüksel ve sonuncul öge olmadığı gibi en üstteki tüm bileşenlerin ana budağı olan öge de değildir. Yani, X'in herhangi bir sözcük türü olduğu durumda baş sözcüksel öge olarak X'tir ve ağaçtaki en üst yansıma XÖ olarak etiketlenir. Ancak X ve XÖ arasındaki her tür yansıma X' (X üssü) olarak etiketlenir. Bir başka deyişle X' öbeğin tamamlanmadığını ve öbeğin en üst yansımasına ulaşmak için başka ögeleri olduğunu gösterir. Ayrıca, X' içinde bir başka X' bulundurulabilir, yani özyinelemelidir. Öyleyse, A' içinde A' bulunabilir. Benzer şekilde Şekil (5)'teki ağaçtaki yapı özyinelemelidir. Yani, bir A' içinde bir başka A' bulunmaktadır. Özyinelemenin insan dillerinde ortak özellik olduğunu görmüştük.

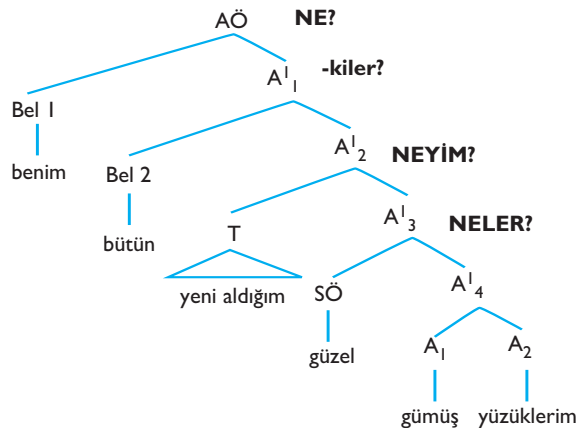
Eklentinin her öbek türünde birden fazla kez kullanılabilceğini ama tümlecini bir tane olacağını söylemiştik. Sözdizim ağaçlarında eklentiler X' yansımasını Şekil (5)'te de görüldüğü gibi başka bir X' olarak genişletirler. Örneğin Şekil (5)'te A₃, A₂ ve A₂ de A₁ olarak genişlemiştir.

AÖ'deki sıralama şu şekilde gösterilebilir:

Belirleyici 1	Belirleyici 2	T (Ortaç)	SÖ	Baş Ad
benim	bazı		çok yakın	arkadaşlarım
senin	bütün		çok değerli	kitapların
onun		dün aldığımız	güzel	kazağı

Bu sıralama soldan sağa doğru çizgisel bir dizilimi gösterir. En önce tamlayan adlı olan Belirleyici 1, sonra niceleyicilerden oluşan Belirleyici 2 ve daha sonra dizilimi daha özgür olan Sıfat Öbeği, ortaçlar ve belgisiz belirleyici *bir* kullanılabilir.

Bu çizgisel dizilim Şekil (5)'teki ağaçta da gördüğümüz gibi düz yani eşit düzlemde değildir. Şekil (5)'teki çok katmanlı (hiyerarşik) yapı ögelik ölçütlerine uygun bir yapı gösterimidir. Daha önce belirttiğimiz gibi ağaç yapılarında her budakta bir öge bulunur. Öyleyse, ağacın her budağına bir ek ya da sözcük yerleştirip yerleştiremeyeceğimize bakabiliriz:

Görüldüğü gibi AÖ yerine NE?, A'₁ yerine (benimkiler), A'₂ yerine NEYİM?, A'₃ yerine NELER?, vs. gibi ek ya da sözcükler yerleştirebiliriz. Öyleyse, bu Ad Öbeğinin doğru gösterildiği sonucuna varabiliriz. Dolayısıyla, Türkçe için genel bir AÖ öbek kuralı yazacaksak, dilbilimdeki geleneği takip ederek AÖ budağının altındaki ilk iki öge olan Belirleyici ve A' ögelerini yazabiliriz:

$$AÖ \rightarrow (\text{Belirleyici}) A'$$

A' budağının olası ögeleri şunlardır:

$$A' \rightarrow (T) (SÖ) (A) A$$

Bu öbek kurallarındaki ayrılar ögenin seçimlik olduğunu gösterir. Öyleyse Ad dışında tüm ögeler bir AÖ oluşması için şart olmayan ögelerdir. Bunun yanı sıra AÖ'lerinin yerine kullanılan adılar ve gizli özne olan *adıl* da AÖ olarak adlandırılır. Öyleyse, aşağıdaki kural da doğrudur:

$$AÖ \rightarrow \text{adıl}$$

Bu nedenle, adılı da içine alan bir kural yazmamız gerekirse aşağıdaki Ad Öbeği öbek kuralını yazabiliriz:

$$AÖ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} (\text{Belirleyici}) \quad A' \\ \text{adıl} \end{array} \right\}$$

Buradaki kıvrık ayrılar { } ya üstteki ya da alttaki ögeden birinin AÖ oluşturabileceğini belirtir.

Aşağıdaki örnekte AÖ(ler)'i bulup ögelerini ve tümce içindeki işlevlerini belirleyin. Fil zıplayamayan tek memeli hayvandır.

İlgeç Öbeği (İÖ)

İlgeç Öbekleri (İÖ) başı ilgeç olan öbeklerdir. İlgeçler, zorunlu öge olarak bir Ad Öbeği ya da ad tümcecisi seçen sözcüklerdir. İÖ, tümcedeki başka bir öbeğe anlamsal bir ilişki gösterir. Örneğin, Eylem Öbeğini niteleyebilir.

İlgeçler neredeyse evrensel bir sözcük türüdür. İngilizce gibi başın ilk öbek ögesi olduğu dillerde öbeğin önünde, Türkçe, Japonca gibi baş sonlu dillerde öbeğin sonunda, Almanca gibi bazı dillerde ise belli ilgeçler başta, diğerleri sonda bulunabilir. İngilizcede olduğu gibi tümleci olan AÖ'den önce gelen ilgece *önilgeç*, Türkçe gibi AÖ'den sonra gelen ilgeçlere ise *sonilgeç* denir:

31. a. [İÖ [I for] [AÖ the children / him]]

b. [İÖ [AÖ çocuklar / onun] [I için]]

Yukarıdaki örnekte İngilizcede *for*, Türkçede *için* İÖ kuran ilgeçlerdir; ilki önilgeç, ikincisi ise sonilgeç örneğidir. Her iki dildeki İÖ'lerin içindeki AÖ'ler ilgeçlerin tümleci ya da ilgeçlerin nesnesidir. (31)'deki adılarda da görüldüğü gibi ilgeçler öbeklerindeki tümleç AÖ'ye durum eki atarlar. İÖ'de ilgeç yöneten, nesnesi olan AÖ ise durum eki atan ve yönetilen ögedir. Ayrıca dünya dillerinde ilgeçler ve ad durum ekleri evrensel olarak iki öge arasındaki ilişkiyi göstermek amacıyla kullanılan iki gruptur (Hagège, 2010:9). İlgeçler ve ad durum ekleri aynı işlevi görürler (Zwicky, 1992:70). Bazen de durum ekleri tarihsel değişim sürecinde ilgece dönüşerek dilbilgiselleşirler. Örneğin Latince'den türemiş olan Fransızca, İtal-

yanca gibi dillerde Latincedeki durum ekleri ilgece dönüşmüştür (Hagége, 2010: 36). Bunun yanı sıra bazen ilgeçler de durum eklerine dönüşerek dilbilgiselleşmişlerdir (Hagége, 2010: 38).

Ad durum ekleri ve ilgeçler çok fazla ortak özellik gösterirler. Hatta bazen ilgeç ve durum eki birbirine karışır. Örneğin 'ile' ilgecinin ada bitişik kullanımı bazen onun bir durum eki yani araçsal durum eki olduğu görüşüne yol açmıştır. Durum ekleri, dünya dillerinde genellikle tek seslemlilerdir. (Hagége, 2010: 25) Ad durumları ile ilgeçlerin yakından ilgili olduğu gerçeği, bazı dillerdeki İÖ ile ifade edilen öğelerin Türkçede ad durum eki almış AÖ ile karşılaşılmasında da kendini gösterir. Lewis (2000:83) tarafından da belirtildiği gibi İngilizcede ilgeçlerle kurulan bazı yapılar Türkçede ad durumları ile karşılanır:

- 32. a. destruction [of the city]
b. şehrin yıkımı
- 33. a. a teacher [of Turkish]
b. Türkçe öğretmeni
- 34. a. the ban [on smoking]
b. sigara yasağı
- 35. a. keen [on tennis]
b. tenise

İÖ'ler farklı dillerde farklı işlevler görebilirler: (32a), (33a), (34a)'daki İngilizce İÖ'ler, AÖ tümlecidir. Bir başka deyişle, AÖ'ni tamamlar. (35a)'da ise *keen* 'meraklı' sıfatının tümleci olarak işlev görür. Bu örneklerde İngilizcede İÖ'ler Türkçede durum eki almış olan AÖ'lerle ifade edilir. (32b)-(35b) Türkçe örneklerinde de AÖ'lerin içinde başı tamamlayan adlar tümleçtir. Yani her iki dildeki AÖ'ler içindeki öğeler sözdizimsel açıdan aynı işlevi görürler: AÖ'ndeki baş adı tamamlarlar, yani adın tümlecidirler. Bu tümleçler İngilizcede İÖ, Türkçede ise durum eki almış ad olarak görülmektedir.

Öte yandan İÖ'ler İngilizcede AÖ niteleyicisi de olabilirler ve bu durumda ek-lentidirler ve Türkçede sıfat öbekleri olarak ifade edilirler:

- 36. a. the lady [in red]
b. kırmızılı kadın
- 37. a. the book [on the table]
b. masadaki kitap
- 38. a. the coat [from Italy]
b. İtalya'dan gelen manto

Yukarıdaki İngilizce örneklerdeki İÖ'ler 'kırmızılı' ve 'masadaki' gibi Sıfat Öbekleriyle ya da 'İtalya'dan gelen' gibi ortaçlarla karşılanmaktadır. Öyleyse, her zaman İÖ'ler, ad durum ekleriyle ifade edilemeyebilirler. Bu, İÖ'nün işlev ve anlamına bağlı olarak değişebilir. İngilizcede ad niteleyen İÖ'ler Türkçe SÖ ve ortaç olabilir.

Buraya kadar olan İngilizce İÖ'lerin karşılığında Türkçede İÖ yerine durum eki almış AÖ'ler kullanılmıştır. Ancak, Türkçede aşağıda göreceğimiz işlev ve anlamlarda kullanılan ilgeçler vardır.

Lewis (2000:83-92), Türkçede ilgeçleri ikiye ayırır:

A. Birincil İlgeçler

B. İkincil İlgeçler

Birincil ilgeçler, nesnelere durum eki atayan gerçek ilgeçlerdir; ikincil ilgeçler ise ad kökenli olan ve adın durumlarını alan ama ilgeç gibi davranan sözcüklerdir. Bu ilgeçler ve öbekleri aşağıdaki tablolarda görülmektedir:

Ad Durum eki	İlgeç	Anlamı	Örnek
eksiz	Boyunca	Zamanda sürerlik	Kirpiler [kış boyunca]uyurlar
Adıllarla Tamlayan eki (adlarda eksiz)	için	yarar	[Sermin için] kazak ördü. [Senin için] tatil bileti aldım.
	gibi	benzerlik/yaklaşıklık	[Ali gibi] davranıyor.
-e durum eki alanlar	ile	birliktelik araç seyahat aracı tarz	Ahmet [Nermin ile] dans ediyor. Ben kapıyı [anahtarla] açtım. Adana'ya [uçak ile] gittim. Deniz [mutlulukla] gülümsedi.
	göre	fikir kaynağı/ karşılaştırma, görecelilik	[Chomsky'ye göre] dil yetisi doğustandır. [Sedat'a göre] Ayşe daha çok çalışıyor.
	nazaran	karşılaştırma, görecelilik	Burada [kışa nazaran] yazın daha rahat ediyoruz.
	doğru	yön/ zamanda yaklaşma	[Denize doğru] yürüyüş yaptık. [Sabaha doğru] üç kez uyandım.
	karşı	karşılık/ sorumluluk/ karşı konumlanma	Ahmet'in görüşlerine karşı fikir belirtelim. [Çocuklarımıza karşı] sorumluluklarımız var. [Denize karşı] oturuyoruz.
	dair/ ilişkin	aidiyet, ilişkili olma	[Çocuklara dair] endişelerini belirteceğim. [Yeni gelişmelere ilişkin] yapılanmaları gözden geçirdik.
	karşın/ rağmen	beklentiyi olumsuzlama	Ali Bey [yaşına karşın] çok iyi koşuyor.
-den durum eki alanlar	önce/ evvel	zaman ya da yerde önce olma durumu	Eskişehir'e [ilkbahardan önce] gelemem. Otobüs, [Eskişehir'den önce] mola vermeyecek.
	sonra	zaman ya da yerde sonra olma durumu	Eskişehir'e [ilkbahardan sonra] geleceğim. Otobüs, [Eskişehir'den sonra] mola verir.
	bu yana	belli bir başlangıç noktasından itibaren zamanda sürerlilik	[Yazdan bu yana] yağmur yağmadı.
	beri	belli bir başlangıç noktasından itibaren zaman ya da yerde sürerlilik	[Şubattan beri] sürekli kar yağıyor. [Okuldan beri] durmaksızın yürüyorum.
	dolayı	nedensellik	[Hastalıktan dolayı] iş kaybı yaşandı.
	itibaren	belli bir başlangıç noktasından itibaren zaman ya da yerde sürerlilik	[Şubattan beri] sürekli kar yağdı.

Tablo 7.1
Türkçede Birincil İlgeçler ve İlgeç Öbekleri

Tablo 7.2
İkincil İlgeçler ve
İlgeç Öbekleri

İlgeç	Anlamı	İlgeç Öbeği Örnekleri
ara-	yer	[İki evin arasında] koşturup durdu. [Laf aramızda] bu iş hoşuma gitmedi.
alt-	yer	Kitap [masanın altına] düştü.
karşı	yer	Yeni pastane [okulun karşısına] yapıyor.
arka /art	yer	Sen [benim arkamdan] yürüme.
dış	yer	[Parkın dışında] yürüdük.
etraf	yer	[Havuzun etrafına] ağaçlar dikildi.
iç	yer	Ben [havuzun içinde] su jimnastiği yapıyorum.
orta	yer	Ben [havuzun ortasında] yüzüyorum.
ön	yer	Ben [havuzun önünde] güneşleniyorum.
peş	yer	Sen [benim peşimden] koşuyorsun.
taraf	kılıcı	Dersler [öğrenciler tarafından] hazırlandı.
üst	yer	Kitabı [dolabın üstüne] bırak lütfen.
yan	yer	[Evimin yanına] bir park yapıldı.
Yüz	neden	[Kar yüzünden] dağda mahsur kaldık.

Tablolarda verilen Türkçe İÖ öbeklerinden de anlaşılacağı gibi İÖ'ler bir AÖ içermektedir. Özellikle birincil ilgeçlerle kurulmuş olan İÖ'lerdeki AÖ'ler atılırsa İÖ kuralı olur:

39. a. *[için] tatil bileti aldım.
b. *Ahmet [ile] dans ediyor.
c. *[göre] dil yetisi doğuştandır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi İÖ'ler, ilgeçlerin nesnesi - yani tümleçleri- olmadan kullanılırlarsa kuralı olacaklardır. Öyleyse, Türkçedeki İÖ öbek yapı kuralı aşağıdaki gibi olacaktır:

İÖ → AÖ İ

Bunun yanı sıra ikincil ilgeçlerle oluşturulan bazı İÖ'lerdeki AÖ atılabilir:

40. a. Sen [arkamdan] yürüme.
b. [Etrafına] ağaçlar dikildi.

Yine de bu örneklerde ikincil ilgecin üzerindeki uyum ekinde anlaşılacağı gibi gizli özne *adıl* vardır, ve *adıl* da bir AÖ'dür. Öyleyse, İÖ öbek yapı kuralı AÖ ve İ içerir ve burada da tekrarlanan şekliyle doğrudur: İÖ → AÖ İ

Tablo 7.3
İÖ'lerin işlevleri

İlgeç Öbeklerinin İngilizce ve Türkçe gibi dillerdeki işlevleri		
İşlev	İngilizce	Türkçe
Ad tümleci	a book [on linguistics] 'dilbilim kitabı'	—
Ad niteleyicisi	The woman [with blonde hair] 'Sarı saçlı kadın' The office [across the river] [Nehrin karşısındaki] ofis	[bana göre] bir ev
Sıfat tümleci	fond [of sports] 'spora meraklı' interested [in physics] 'fizikle ilgili'	[konu ile] bağlantılı
Eylem tümleci	insist [on the solution] 'çözümde ısrarcı ol-'	—
Eylem niteleyicisi	walk [along the river]	[nehir boyunca] yürü

Yukarıda görüldüğü gibi İÖ'lerin işlevleri İngilizcede daha yaygındır. Daha önce de söz edildiği gibi bunun bir nedeni de Türkçede İÖ yerine ad durum eklerinin kullanılmasıdır. Türkçede Ad tümleci ve Eylem tümleci olarak İÖ bulunmamaktadır. Ayrıca ikincil adlarla ad niteleyicisi olarak ilgeç kullandığımız zaman bu mutlaka **-ki** sıfat ekiyle birlikte kullanılır, yani sıfatlaştırılır:

41. [Nehrin karşısında**ki**] pastane iyi servis yapar.

Örnek (41)'de görüldüğü gibi ikincil ilgeç ki kullanılmak zorundadır. Ancak eylem nitelediği zaman **-ki** olmadan kullanılabilir:

42. [Nehrin karşısında] pastane açılacak.

Buradaki İÖ eylem niteleyicisidir. Aslında Türkçede İÖ'ler çoğunlukla EÖ niteleyicisidir yani belirteç gibi işlev görürler. Bu konuya belirteçler bölümünde yeniden değinilecektir.

Aşağıdaki örneklerde İÖ'leri bulup tümleçlerini belirleyin. Ayrıca, İÖ'lerin anlamlarını belirtin.

1. **Bugüne kadar yaşamış en ağır kişi, 635 kiloya ulaşan Washingtonlu Jon Brower Minnoch.**
2. **Erkeklerle yıldırım çarpması olasılığı kadınlara göre 6 kat daha fazladır.**
3. **Ünlü Arap şairi Kahire üniversitesi profesörü Şeyh Muhammed Abdul İbrahim 150 yaşında vefat etmiştir. 105 sene bekâr yaşamış. 105 yaşında evlendikten sonra 5 çocuğu olmuştur. (Habertürk, HT internet)**

Sıfat Öbeği (SÖ)

Sıfatlar adları niteleyen sözcük türleridir. Sıfatlar tüm dünya dillerinde bulunmakla birlikte bazı dillerde eylemlere, bazı dillerde ise adlara benzerler. Türkçede sıfat ve adları ayırt etmek her zaman çok kolay değildir çünkü bazen sıfatlar adlar gibi kullanılabilir. Örneğin, *Ben bir güzel gördüm* ve *Ben bir güzel kız gördüm* tümcelerindeki *güzel* sözcüğü sırasıyla ad ve sıfat olarak kullanılmıştır.

Tipik olarak dillerde sıfatların, ad ve eylemlere göre türemiş olması daha yüksek bir olasılıktır (Dixon ve Aikhenvald, 2004:10). Türkçe için bu iddianın ne ölçüde doğru olduğunu irdelemek başka bir çalışmanın konusudur. İlk bakışta Türkçede ad ve eylemlerden türemiş sıfatlar olduğu gibi sıfattan türemiş eylemler de bulunmaktadır:

43. a. Şapkalı çocuk
- b. Masadaki kitap
- c. Umutlu bir insan
- d. Gururlu öğretmen
- e. Sarsıcı haberler
- f. Yünlü elbise

Yukarıdaki örneklerdeki sıfatlar, adlardan türemiştir; aşağıdaki eylemler ise sıfatlardan türemiştir:

44. a. Beyazlaşmak
- b. Siyahlaşmak

Dolayısıyla, sıfatların ad ve eylemlere oranla daha fazla türemiş sözcük ünlamları olup olmadığını burada belirlemek zordur. Ancak, bu ilginç bir araştırma konusudur.

Aşağıda, Dixon'ın (1982) sınıflandırmasına dayalı sıfat çeşitleri görülmektedir:

Sıfatların sınıflandırılması	
Boyut	uzun, kısa, dar, geniş
Yaş	eski, yeni, yaşlı, genç
Değer	iyi, kötü, değerli, mükemmel
Renk	kırmızı, siyah, mor
Fiziksel özellik	ağır, haiff
İnsan özellikleri	kıskanç, dışa dönük,
Hız	hızlı, yavaş
Zaman gösteren sıfatlar	önceki araba, eski sevgili
Olasılık	olası, muhtemel, mümkün, kesin

Sıfat Öbekleri (SÖ) sözdizimsel olarak iki ayrı şekilde kullanılır:

A. Önad Sıfat Öbekleri

B. Yüklemcil Sıfat Öbekleri

Önad SÖ niteledikleri addan önce kullanılır:

45. a. [çok akıllı] bir insan
 b. [oldukça hızlı] bir araba
 c. [sarı] gömlek
 d. [kıskanç] insanlar

Yüklemcil SÖ'ler ise tümcenin yüklemine bulunur:

46. a. Ahmet [çok akıllı]dır
 b. Bu araba [oldukça hızlı]ydı.
 c. Bazı insanlar [kıskanç]tır.

Yukarıdaki SÖ örneklerinde de görüldüğü gibi, SÖ , başı sıfat olan öbeğin, ve içinde bu sıfatı niteleyen ve 'çok, olağanüstü, fazlasıyla' v.b. derece bildiren bir belirteç bulunabilir. Öyleyse, SÖ öbeğin yapı kuralını şu şekilde yazabiliriz:

SÖ → (Belirteç) S

Daha önce de belirtildiği gibi ayrılar ögenin seçimlik öge olduğunu ve öbeğin kurmak için kaçınılmaz olmadığını gösterir.

Ancak aşağıdaki örneklerde SÖ'lere baktığımızda bu kuralın yeterli olmadığını görülmektedir:

47. a. [bütün çocuklara düşkün]
 b. [denize meraklı]

Bu örneklerdeki *bütün çocuklar* ve *deniz* AÖ'leri olmazsa SÖ'nün başının anlamları değişir, *düşkün*, *güçsüz*, *meraklı* ise genel insan özelliği olarak her şeye meraklı anlamı taşır. Bu da bize AÖ'lerin SÖ'de tümleç olduğunu gösterir. Öyleyse, öbeğin yapı kuralında bunu da eklemek gereklidir:

SÖ → (AÖ) (Belirteç) S

Aşağıdaki örneklerde SÖ'leri bulun. Önad ya da yüklemcil AÖ olup olmadığını belirledikten sonra ne şekilde sınıflandırılabileceğini ve işlevlerini yazın.

1. Sağlık, çok önemli bir nimettir.
2. İstakozların kanı mavidir.

Belirteç Öbekleri (BÖ)

Belirteç Öbekleri ve Diğer Belirtecimsiler

Belirteçler, farklı işlevleri, anlamları ve yapıları olduğu için diğer sözcük türlerinden daha çeşitli bir grup oluştururlar. Bunun yanı sıra farklı yapısal öbeklerin de belirteç işlevi olması belirteçler konusunu daha da karmaşıktırır. Öyleyse belirteçler, bir yandan yapısal olarak belirteç öbekleri; öte yandan işlevsel anlamda belirteç olanlar olarak iki grup belirteçten söz edilebilir. Dilbilimde bir sözcük türü olan belirteç ile belirteç olmayıp da işlevsel olarak belirteç gibi davranan öğeleri ayırt etmek için ilkinde belirteç (öbeği), işlevsel olana ise belirteç öbeğini de içeren **belirtecimsi** denir.

Aşağıda öncelikle belirteç ve belirtecimsi terimlerini açığa kavuşturmamız gerekir. Belirtecimsiler, daha önce sözünü ettiğimiz gibi, bir işlev bildirir. Aşağıda belirtecimsilerin yapıları görülmektedir:

Belirtecimsiler		
Yapı	Örnek	İşlevi
Belirteç Öbeği	[Çocukça] davranmayalım.	Eylem tümleci
Ad Öbeği	[Geçen hafta] sinemaya gittim.	Eylem niteleyicisi
İlgeç Öbeği	[Kıyıya kadar] yüzdü.	Eylem niteleyicisi
Belirteç Tümcecikleri	[Eve ulaşınca] beni aradı.	Eylem niteleyicisi

Belirtecimsi: Belirteç öbeğinin de içinde bulunduğu işlev olarak belirteç işlevi gören her öğe belirtecimsidir: Ad Öbeği, İlgeç Öbeği, Belirteç tümcecikleri de belirteç işlevleri olduğu zaman belirtecimsi adıyla anılırlar.

Yukarıda görüldüğü gibi belirtecimsiler işlev belirtir ve BÖ, AÖ, İÖ ve tümcecik gibi farklı yapısal özellikler gösterebilirler. Oysa, BÖ, başı belirteç olan yapısal bir ögedir. Türkçede belirteç ve sıfat ayrımı çizmek zaman zaman zordur. Örneğin *iyi* hem sıfat hem belirteç olarak kullanılabilir:

48. a. İyi insan
b. İyi konuşur.

Sözcüğün türü, tümce içinde işlevinden ayrıştırılabilir. Türkçede belirteçler türemiş ya da türememiş sözcüklerden oluşabilir: artık, hala, vs; -CE ekiyle addan türemiş olanlar: *çocukça*, *aptalca*, vs; ikilemeli olanlar: *kapı kapı*, *akıllık akıllı*, *zaman zaman*, gibi. Ayrıca, Modern Arapçadaki *-en* eki alan Türkçeye geçmiş bazı belirteçler vardır: *mecburen*, *hükmen*, *zımnem*, *bukuken*, gibi.

Belirteçler, sözdizim alanyazınında genellikle tümce ve Eylem Öbeği (EÖ) belirteçleri olarak ikiye ayrılır. (Jackendoff, 1972; Molinier and Levrier, 2000).

49. a. Doğrusu, ben tatile gitmek istiyorum.
b. Hasan haberi sakince karşıladı.

Yukarıdaki örneklerde *'doğrusu'* tümce, *'sakince'* ise EÖ niteleyicisidir. Belirtecimsiler, eklenti oldukları için birden fazla kullanılabilirler. Bu durumda tümce belirteci, EÖ'den önce gelmek zorundadır:

50. a. Belki ben oraya asla gidemem.
b. *Asla belki ben oraya gidemem.

Belki tümceyi, *asla* ise EÖ'yü niteler ve tümce belirteci EÖ belirtecine göre daha yukarıda olmak zorundadır.

Öyleyse, belirtecimsilerin tümce ve EÖ nitelediklerini gördük. Belirtecimsilerin işlevleri bu kadar değildir. Aşağıda, Türkçeden örnekler vererek belirtecimsilerin dillerde ne gibi işlevleri olduğunu görebiliriz:

Belirtecimsi Örneği	Yapısı	İşlevi
[Yalnızca] yeni öğrenciler geldi.	BÖ	AÖ (yeni öğrenciler) niteleyicisi
[Senin için] her şeyi yaparım.	İÖ	EÖ (her şeyi yaparım) niteleyicisi
[Çok güzel] giyinir.	BÖ	EÖ (giyinir) tümleci
[Maalesef] Hasan sınıfta kaldı.	BÖ	Tümce niteleyicisi
Hasan [çok] akıllı.	BÖ	Derece bildiren Sıfat (akıllı) niteleyicisi
[Pek] çocukça konuştu.	BÖ	Derece bildiren belirteç (çocukça) niteleyicisi
[Her yıl] Paris'e gider.	AÖ	EÖ (Paris'e gider) niteleyicisi

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi belirtecimsiler AÖ, EÖ, tümce, sıfat ve belirteç niteleyebilirler ve ayrıca sınırlı sayıda eylemlerin (giyinmek, davranmak, gibi) tümleci olarak işlev yaparlar. EÖ niteleyen BÖ'lerin Türkçede de eylemin sözcüksel anlamıyla yakın ilişkili olduğu Erguvanlı-Taylan (2001) ve Güven'in (2006) çalışmalarında görülmektedir. Ancak bu konuya burada değinilmeyecektir.

Buraya kadar olan örneklerden gördüğümüz gibi BÖ öbek yapı kuralı olarak bir belirteç baş içerir. Bunun yanı sıra derece bildiren başka bir belirteç (oldukça, pek, çok, gayet, vs.) tarafından nitelenebilir. Öyleyse, BÖ öbek yapı kuralı şu şekilde yazılabilir:

BÖ → (B) B

B belirteç demektir.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki tümcelerde belirtecimsileri belirleyerek, yapılarını, anlam ve işlevlerini belirtin:

1. Dünya, binlerce yıldır hiç hız kesmeden değişiyor.
2. İmparator penguenleri tüm ömürlerini Antarktika'da geçiriyor.
3. Dünyaca ünlü yazar, yeni kitabını gelecek hafta imzalıyor.

Eylem Öbeği (EÖ)

Eylemler iş, oluş, hareket bildiren ve tümcenin yüklemine yer alan sözcük türleridir. Eylem Öbeği (EÖ) kuran sözcük eylemdir. Bu nedenle öbeğin ne şekilde genişleyeceğini belirleyen eylemin sözlüksel kütüğünde yanulamlama özellikleridir. Daha önce sözü edildiği gibi eylemin seçtiği zorunlu öge olan tümleç sözlükçe kütüğündeki bilgiden gelir. Eylemin seçtiği tümleç, eylemle birlikte yüklemi oluşturur. Yüklemle öznenin buluşması sonucu ise tümce oluşur. Hem özne, hem de nesneye eylemin **üyeleri** denir. Nesne yüklemine içinde olduğu için iç üye, özne ise yüklemine dışında olduğu için dış üyedir.

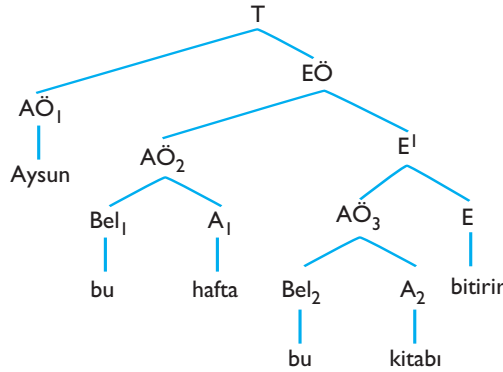
Öyleyse EÖ'yü anlamak için iç üye yapısı ya da yanulamlama bilgisini irdelemek gerekir. Eylemler, yanulamlama özelliklerine göre aşağıdaki gibi sınıflandırılabilirler:

Üye: Eylemin nesne ve öznesi eylemin üyesidir. Üye yapısı özne ve nesne üzerine olan sözlükçe ve dilbilgisel bilgidir.

Yanulamlama özelliklerine göre eylemler	
Eylem	EÖ Örneği
Geçişsiz(koş, yürü, uyu, dinlen, gez, yüz, vs)	Koşuyor
Geçişli(oku, anla, yaz, pişir, sırala, vs.)	kitabı okudu
Çift Geçişli(yolla, gönder, anlat, vs.)	Ali'ye mektubu yolladı.
Nesnelerine -e, -den durum eki atayan eylemler (bak, hoşlan, nefret et, vs.)	Aynaya baktı Çikolatadan hoşlanır Ütünden nefret etti.

Yukarıdaki EÖ örneklerinde de görüldüğü gibi EÖ, bir ya da (çift geçişli eylem ise) iki tümleş olarak EÖ oluşturur. Tümleşlerin yanı sıra EÖ'lerde eklenti de bulunabilir ki bunlar, BÖ bölümünde de gördüğümüz gibi belirtecimsi olan niteleyicilerdir:

51. Aysun bu hafta bu kitabı bitirir.

Yukarıdaki ağaçta EÖ içinde görülen AÖ₂ belirtecimsi olan eklentidir ve kardeşi olan E' (*bu kitabı bitirir*) ögesini nitelemektedir. AÖ₃ ise *bitir-* eyleminin tümlecidir. Buraya kadar olan EÖ'lerin öbek yapı kuralı şu şekilde yazılabilir:

EÖ → (BÖ) (AÖ) E'

E' → (AÖ) E

Daha önce de belirttiğimiz gibi tümcenin mutlaka bir yüklem, yüklem de eylem içermesi gereklidir. Oysa, aşağıdaki tümcelere baktığımızda eylemi olmadığı gibi bir izlenim edinilebilir:

52. a. Nurcan öğretmen.
- b. Bu kitap senin için.
- c. Selim çok başarılı.
- d. Kertenkele sevimli bir hayvan.
- e. Ayvalık harika bir kasaba.

Bu tümcelerin tümünün yüklemine görünmese bile bir eylem vardır. Bu eyleme **koşaç** denir. Evrensel Dilbilgisinde koşacın her zaman açıkça bulunması gereken standart İngilizce gibi diller vardır. Örneğin:

53. a. He is a teacher.
- b. *He a teacher.

Yukarıda (53a) örneğinde 'is' olarak görülen koşaç tümcede olmazsa standart İngilizcede (53b)'de görüldüğü gibi tümce kuralsız olur. Koşaçsız tümce Afrikalı

Koşaç: Yüklemine AÖ, İÖ, SÖ olan tümcelerde bulunan bazen *-ImEk* eylemi ile ifade edilen bazen de açıkça görülmeyen eylem.

Amerikalı konuşucuların dillerinde kurallıdır (Labov, 1972) ama bu İngilizce için genellenemez. Öte yandan, Türkçe, Japonca, Rusça, Macarca, vs. gibi bazı dillerde boş koşaç ölçünlü dilde de kullanılmaktadır. Aşağıda (55) ve (56) no'lu örnekler, Malta dili ve Rusçadaki boş koşaçlı tümceleri göstermektedir:

Malta dili:

54. Albert tabib. (Albert doktor)

Rusça:

55. Moskva gorod (Moskova şehir) (Örnekler Stassen, 2005:486)

Stassen (2005), incelediği 386 dilden 175 tanesinin boş koşaca izin verirken 211 dilde koşacın açıkça ifade edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Türkçe 175 dilin içindedir, yani belli durumlarda boş koşaca izin verir. Bu da öznenin 3. tekil ya da çoğul kişi olduğu ve zamanın geniş zaman olduğu durumlardır. Özne diğer kişiler olduğu zaman ya da eylemin zamanı geniş zaman değilse *-İmEk* koşaç eylemi çekilerek kişi ve zaman ekleri alır

56. a. Ahmet doktor.

b. Ahmet doktordu.

c. Sedat cömert bir insan.

d. Sedat cömert bir insanmış.

e. Ben doktorum.

f. Sen akıllı bir insansın.

Bu örneklerde eylem geniş zaman olmayınca ve özne 3. kişi olmayınca koşacın açıkça ifade edildiğini görüyoruz. Yukarıdaki örnekteki boş koşaç ya da *-İmEk* koşacı belli bir zaman dilimindeki sabit, değişmeyen bir durum için kullanılır. Öte yandan eğer bir durum değişikliği söz konusu olursa *olmak* eylemi de kullanılır:

57. a. Can doktor oldu.

b. Soğuktan hasta olacağım.

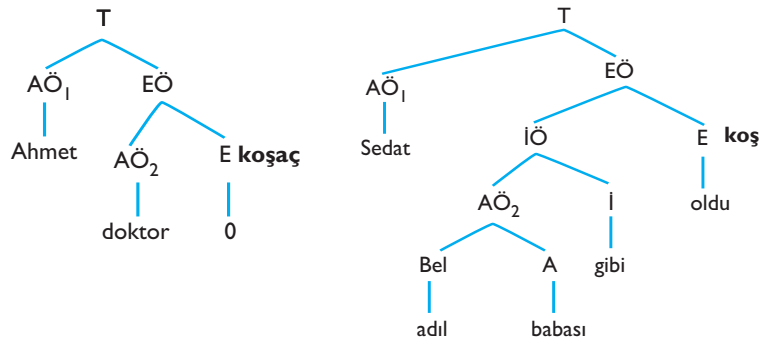
c. Meral anne olmuş.

Bu örneklerdeki *ol-koşaç* eylemi bir durumdan bir duruma geçişi anlatmaktadır. *-Dir* eylemi de koşaçlı tümcelerde görülebilir: Konuşucunun tahmini ya da nesnel bir durumun kesinliğini belirten bir kiplik ekidir:

58. a. Ali belki evdedir.

b. Dünya yuvarlaktır.

Aşağıda koşaç içeren tümcelerin ağaç yapıları görülmektedir:

Bunun yanı sıra varlıksallık belirten *var* ve *yok* sözcükleri koşaç tümcelerinde kullanılır. Lewis'e (2000:144) göre *var* ve *yok* sıfattır. Kornfilt (1997:185) bunların eylem olduğunu söyler. Ancak eğer bu sözcükler eylem olsaydı, olumsuzluk eki *-mE* eklenebilirdi:

59. *Dolapta süt var-ma-dı. (Dolapta süt yoktu anlamında).

Oysa, bildiğimiz gibi yok olumsuzluk, ekle değil ayrı bir sözcük olan *yok* ile edilir. Demek ki *var* ve *yok* sözcükleri kesinlike eylem değildir. Bunların koşaç eylemi ile birlikte kullanılan yüklemcil sıfat olma olasılıkları vardır. Dünya dillerinde yer ve iyelik (Örn: *Odada bilgisayar var*) gösteren varlıksallık yapıların pek çok dilde ortak özellikler taşıdıkları iddia edilmektedir. (Lyons, 1967; Iatridou, 1996; Sæbø, 2009). Aşağıdaki İngilizce ve Türkçe örneklere bakalım.

60. a. The garden has lots of roses.

Bahçede güller var.

b. I have some roses.

Benim güllerim var.

c. There are lots of roses in the garden.

Bahçede güller var.

Yukarıdaki örneklerde (60c) İngilizcedeki tipik varlıksallık yapısıdır. Aynı yapı (60a)'da görüldüğü gibi yer ve (60b)'deki iyelik yapısı da *have (var olmak)* eylemi ile ifade edilebilir.

Türkçede ise yer gösteren varlıksallık ve iyelik tümcelerinde eylem olarak koşaç görülmektedir. Göksel ve Kerslake'in (2005:122) de belirttiği gibi yer varlıksal tümcelerinde en az bir yer ya da zaman gösteren belirtecimsi olması gerekir.

61. a. Ormanda ayı var.

b. O zamanlar ayı vardı.

Örnek (61a)'da yer (ormanda), (61b)'de zaman (o zaman bir) gösteren belirtecimsi vardır. İlk tümcede boş koşaç, ikincisinde ise zaman çekimli koşaç eylemi görülmektedir. İyelik varlıksallık yapıları da adın -de ekini almış yer gösteren ya da tamlayan eki almış iye ile ifade edilebilir:

62. a. Bende güzel bir tablo var.

b. Benim güzel bir tablom var.

Örnek (62a) bende gibi -de eki alan ve (62b) tamlayan eki alan yapı içermektedir.

Özet olarak, eylemler farklı yanulamaya özelliklerine sahiptir. Geçişli ve geçişsiz eylemlerin yanı sıra bu iki gruba dâhil olmayan koşaç eylemleri vardır. Koşaçlar ne geçişli ne de geçişsiz eylemlerdir. Tamamen farklı bir grup oluşturlar ve yüklemcil bir AÖ, SÖ, İÖ öge ile birlikte özneye ilişkin bir özellik belirtirler. Bu yüzden yüklemcil AÖ, SÖ, İÖ özneyi tamamlayan ögedir ve özne tümleci olarak bilinir:

63. a. Ali çok akıllıdır. (Çok akıllı = yüklemcil SÖ ve özne tümleci)
b. Ali öğretmen. (Öğretmen= yüklemcil AÖ ve özne tümleci)

SIRA SİZDE

10

Aşağıdaki ana tümcelerdeki eylemleri bulup, gruplandırın:

M.Ö. 600'de Babil'de yaşayan insanların sadece tek bir dili varmış. İnsanlar dünyanın farklı bölgelerine dağılıp ayrılmamak için Babil'de bir kule inşa edip Cennete ulaşmaya ve orada sonsuza dek yaşamaya karar vermişler. İnsanların bu küstahlığına kızan Tanrı onların dillerini anlaşılabilir kılmak için dillerini çeşitlendirmiş. Farklı diller konuşmaya başlayan insanlar birbirlerini anlamamışlar. Böylece kulenin yapımını sürdüremeyip bu işi bırakmışlar. O gün bugündür insanlar farklı diller konuşur ve bu diller bugün dünyanın zenginliği olarak görülür.

Özet

Sözlükçe, bir dilin sözcük varlığı ve konuşucunun bilişsel sözlüğüdür. Sözlükçede her sözcüğün bir kütüğü vardır ve bu kütük o sözcüğün sesbilimsel, yapısal, anlamsal bilgilerini ve ayrıca öbek oluşturmak için hangi öğeleri seçmesi gerektiği bilgisini içerir.

Özne olan AÖ ve yüklem olan EÖ tümceyi oluşturur. Bu yüzden $T \rightarrow AÖ EÖ$, yani tümce AÖ ve EÖ içerir. Öte yandan öbek, bir başı olan ögedir. Baş, öbeğin kurucu ögesidir ve tümleş ya da eklenti olarak genişleyebilir. Tümleş her zaman zorunlu ögedir ve öbekten atıldığı zaman ya anla değişir ya da yapı kuralsız olur. Oysa eklenti her zaman seçimlik ögedir ve dışarıda bırakıldığı zaman yapı kuralsız olmaz. Eklentiler, genellikle, Sıfat Öbeği, İlgeç Öbeği ve Belirteç Öbeği gibi, ad, eylem ve tümce niteleyici işlevli yapılardır. Tümleşler ise eylem ya da ilgecin nesnesi gibi Ad Öbekleri olabilirler. Tümleş ve eklenti yapıları bunlarla kısıtlı olmamakla birlikte bu yapılar tipik örneklerdir.

Öbek yapı kuralları, anadili konuşucusunun edincinde bulunan sonlu sayıdaki yapıyı modelleyen kurucu kurallardır. Ancak öbek yapı kuralları, edinçteki soyut bilginin sadece bir bölümünü oluşturur. Diğerleri Evrensel Dilbilgisindeki diğer ilke ve değiştirgenlere dayalı kurallardır. Konuşucular, öbek yapı kuralları da dâhil, bu sonlu sayıdaki kurallar ile sonsuz sayıda yapı üretirler.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdaki tümcelerden hangisinde yüklemcil AÖ vardır?

- İstanbul'un farklı semtlerinde çekilen film, farklı din, dil ve ırktan kişileri bir araya getiriyor.
- Bu filmde rol alan kişiler, İstanbul'un farklı semtlerinden, farklı din, dil ve ırktan kişiler.
- Farklı din, dil ve ırktan kişilerin bir araya geldiği film, İstanbul'un farklı semtlerinde çekiliyor.
- Farklı din, dil ve ırktan kişiler, bir araya gelerek İstanbul'un farklı semtlerinde film çekiyorlar.
- Bu filmde rol alan kişiler farklı din, dil ve ırktan kişiler gördüm.

2. [T _____]

Aşağıdaki eylemlerden hangisinin yanulaamlama çerçevesi yukarıdaki şekildedir?

- Gelmek
- Belirtmek
- Yapmak
- Sallanmak
- Yürümek

3. Aydınlatma sistemleri Mars'a kadar ulaşarak dünya üzerindeki yaşamın varlığını kanıtlıyor.

Aşağıdakilerden hangisi yukarıdaki tümcenin ögesi değildir?

- Aydınlatma sistemleri Mars'a
- Mars'a kadar
- Mars'a kadar ulaşarak
- Dünya üzerindeki
- Dünya üzerindeki yaşam

4. Aşağıdaki altı çizilmiş öğelerden hangisi araç gösteren İÖ belirtecisimsidir?

- Bıçakla ekmeği kesti.
- Düğüne arkadaşıyla geldi.
- Ayşe, titizlikle çalışır.
- Arkadaşlarını, arabayla pikniğe götürdüler.
- Sigarayla mücadele başarıya ulaştı.

5. Aşağıdaki öğelerin hangisi eklenti-baş yapısı içerir?

- Banka müdürü
- Aklım başımda
- Hırçın deniz
- Sedat geldi
- Suyu içti.

6. Aşağıdakilerden hangisinde koşaç bulunmaktadır?

- Kola, diş çürümesi, diyabet ve kemik dokusunu zayıflatma gibi sorunlar yaratıyor.
- Yüksek orandaki şeker ve kafein vücuttaki potasyumu yok ediyor.
- 2007'de dünya çapında şekerli gazlı içecek tüketimi 552 milyar litreydi.
- Yani her insana yılda 83 litre düşüyordu.
- Bu oranın 2012'de 95 litreye çıkacağı öngörülüyor.

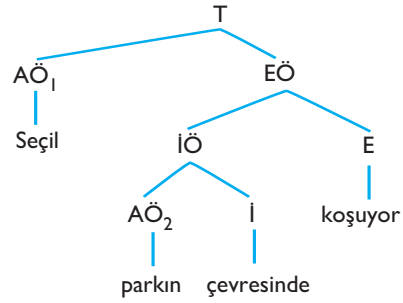
7. Aşağıdakilerden hangisi SÖ'dür?

- Zümrüt gibi yeşillik
- Koyu yeşil
- Marul ve başka yeşil sebzeler
- Bir renk
- Deniz gibi

8. Aşağıdakilerden hangisi tümce belirteci içerir?

- Ziya her an gelebilir.
- Belki yine gelirsin.
- Bunu bir kez daha konuşalım.
- Seda çok konuştu.
- Ahmet kapı kapı dolaştı.

(9) ve (10) no'lu soruları aşağıdaki ağaca bakarak yanıtlayın:

9. Ağaçtaki İÖ'deki AÖ2,

- Eklentidir
- Tümleçtir
- Baştır
- Öznedir
- Niteleyicidir

10. İÖ, eylemin...

- Niteleyicisidir
- Tümleçdir
- Nesnesidir
- Başıdır
- Birincil ilgeçidir.

Okuma Parçası

Aşağıdaki parçada yazılanları bu ünite de sözlükçe ve sözdizimdeki öbek yapı kuralları ile nasıl bağdaştırabilirsiniz?

Anlamadınız mı?

(*Bilim ve Teknik, Yeni Ufuklara: Dilin Serüveni* Mart 2004 Ek sayı)

Zeynep Tozar

“Eğer ben bir sözcük kullanıyorsam” dedi Humpty Dumpty, biraz da küçümseyici bir tavırla, “hangi anlam gelmesini istiyorsam o anlamda kullanırım. Ne bir eksik, ne bir fazla!” “Ama sözcüklere bu kadar farklı anlamlar yüklemeye yetkiniz var mı?” diye sordu Alice.

“Mesele, hangisinin en

yetkin olduğuna karar vermekte” diye yanıtladı onu Humpty Dumpty. Alice’in

kafası o kadar karışmıştı ki, ağzını açıp tek bir sözcük söyleyemedi. Humpty Dumpty devam etti: “Sözcüklerin kimi biraz kaprisli olur; özellikle yüklem. Onlar en mağrurları. Sıfatlarla istediğini yapabilirsin, ama yüklemle, asla! Ama ben... ben hepsiyle baş edebilirim tabii. Anlaşılamazlık! İşte söylemek istediğim bu!” “Anlamadım, ne demek istediniz?” diye sordu yine Alice. “İşte şimdi akıllanmaya başladın” diye yanıtladı Humpty Dumpty kendinden çok memnun bir şekilde. “Demek istediğim, bu konu yetti artık!” (Alice Harikalar Diyarında / Aynanın İçinden, Lewis Carroll)

İşimiz Humpty Dumpty’e kalsaydı, bakkaldan ekmek almakta bile zorlanacak, belki elimizde ekmek yerine iki kutu şekerle dönecektik evimize. Ama Lewis Carroll’un dünyasından çıkıp kendi dünyamıza döndüğümüzde, Humpty Dumpty olmasa da ‘birilerinin’ anlamlarını önceden verdiği sözcükleri kullanarak, üstelik bunları da kuralına uygun şekilde bir güzel sıralayarak, tekmeden konuştuğumuzu, asıl önemlisi başkalarıyla sözlü iletişim kurabildiğimizi görüyoruz. Bizi öbür canlılardan ayıran en önemli özelliğimiz de belki bu: Sözcüklerden oluşan bir köprüyle, bir başkasının zihnine ulaşabilmemiz, karmaşık etkileşim ağları, toplumlar kurabilmemiz. Bu inanılmaz beceriyi; anlamlı sözcükleri sınırsız sayıda kombinasyonla, üstelik de

‘kuralına uyarak’ birbiri peşi sıra dizme yetisini nasıl kazandı? Bu kurallar bütünü nasıl oluştu? “Dil” adını verdiğimiz olgu, belki de tek bir anadille yola çıkarak günümüzde konuşulan binlerce farklı dile nasıl ayrıştı? Ve tabii, dili/dilleri gelecekte neler bekliyor?

Eğer bu konuları merak ediyorsanız, aşağıdaki dergideki ayrıntılı yazıları okuyabilirsiniz:

(*Bilim ve Teknik, Yeni Ufuklara: Dilin Serüveni* Mart 2004 Ek sayı)

Kaynak: <http://www.biltek.tubitak.gov.tr/bdergi/yeniufuk/icerik/dilinseruveni.pdf> ya da Science dergisi Şubat 2004 sayısı

Okuma Parçasının Sorusunun Yanıtı:

Yukarıdaki parçada yazdığı gibi, Alice karakterinin anlayışı kadar olmasa da sözcükler, dilin nedensiz bölümlüdür. Bu da şu demektir: Bir meyvenin adının Türkçede *elma*, İngilizcede *apple*, Almancada *Apfel* olduğuna ilişkin hiçbir neden söyleyemeyiz. Sözcüklerin nereden geldiğini ve neden bir nesneye belli bir adın verildiğini bilmiyoruz. Sözlükçede yer alan sözcüklerdeki bu keyfiliğin aksine dilbilgisel kuralların dizgesel olduğunu gördük. Örneğin, bu ünite de gördüğümüz gibi Türkçede tüm öbek yapılarında baş sistematik biçimde en sonda yer alır. Üstelik de bu ünite de gördüğümüz sonlu sayıda öbek yapı kuralıyla sonsuz sayıda yapılar üretebiliriz. Bu parçada da “anlamlı sözcükleri sınırsız sayıda kombinasyonla, üstelik de ‘kuralına uyarak’ birbiri peşi sıra dizme yetisi”nden söz ediliyor.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise, “Ad Öbeği (AÖ)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise, “Yanulamlama” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, “Tümcenin öğeleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise, “İlgeç Öbeği (İÖ)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise, “Tümcenin öğeleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise, “Eylem Öbeği (EÖ)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise, “Sıfat Öbeği (SÖ)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise, “Eylem Öbeği (EÖ)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise, “Tümcenin öğeleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise, “Tümcenin öğeleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1. Çık- [AÖ _____] ([Boğaz turuna çık-])
2. Söyle- [T _____] ([İstanbul'un bir açık hava müzesi olduğunu söyle-])
3. Anlat- [AÖ AÖ _____] [bana bir öykü anlat-]

Sıra Sizde 2

1. Ali bütün hafta boyunca havuzda yüzdü.
Özne: Ali

Gerekçeler:

- Adın yalın durumu atanmıştır.
- 3. tekil kişi özne-yüklem uyumu vardır.
- 'Kim yüzdü?' sorusunun yanıtıdır.

Yüklem: *bütün hafta boyunca havuzda yüzdü*

Gerekçeler:

- 'Ali ne yaptı?' sorusunun yanıtını verir.
- İş ve hareket bildirir.
- Eylem, niteleyici olan eklentileriyle birlikte (*bütün hafta ve havuzda*) yer almaktadır.
- 2. Sinemadaki yeni filmleri görmedim.
Özne: gizli özne *adıl* (1. tekil kişi olarak yorumlanır)

Gerekçeler:

- 1. tekil kişi özne-yüklem uyumu vardır.
Yüklem: Sinemadaki yeni filmleri görmedim.

Gerekçeler:

- 'Sen ne yapmadın?' sorusunun yanıtını verir;
- İş ve hareketin bu kez olumsuzunu bildirir;
- Geçişli *gör-* eylemi, tümleci olan dolaysız nesne ile kullanılmıştır.

Sıra Sizde 3

- İnsanlar bir ömür boyu 10 kova gözyaşı döküyorlar.
Özne: İnsanlar

- *Kim?* sorusuna yanıt verir.
- Tümcenin ardına taşınabilir.
- Silinerek gizli özne olabilir.

Yüklem: bir ömür boyu 10 kova gözyaşı döküyorlar.

- *İnsanlar ne yapıyorlar?* sorusuna yanıt verir.

Yüklemde eklenti: *Bir ömür boyu*

- Ne zaman sorusuna yanıt verir.
- Eylemi niteler.
- Tümce başına taşınabilir.
- Tümceden tümüyle atılabilir.

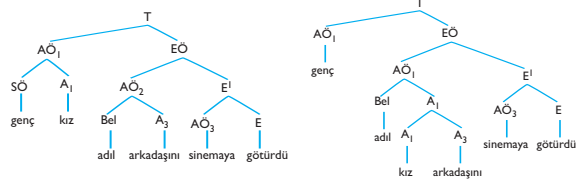
Tümleç: *10 kova gözyaşı*

- *Dök-* eylemini tamamlar.

- 'Ne döküyorlar?' sorusuna yanıt verir.
- *Genç, kız arkadaşını sinemaya götürdü.* Sıra Sizde 3 yanıtındaki Ağaç: 2'ye bakınız.

Sıra Sizde 4

Genç kız arkadaşını sinemaya götürdü.

Sıra Sizde 5

5. Güzel görünme çabası

Tümleç: *Güzel görünme*

Baş: *çabası*

- Tümleçler ne sorusuna yanıt verir: Ne çabası?
- *Çabası* tek başına yetersizdir; yani tümleç atılırsa baş, kuralı bir yapı olur.

6. Fizik öğretmeni

Tümleç: *Fizik*

Baş: *öğretmeni*

- Ne öğretmeni? sorusuna yanıt verir.
- Tümleç atılamaz. Yoksa, öğretmeni anlamca eksik, yapıca kuralı olur.

7. Yeşil kazak

Eklenti: *yeşil*

Baş: *kazak*

- Eklenti başı niteler.
- *Yeşil* atılabilir. Yapı kuralı ve anlamca eksik olmaz.

8. Harika kitap

Eklenti: *harika*

Baş: *kitap*

- Eklenti başı niteler.
- *Harika* atılabilir. Yapı kuralı ve anlamca eksik olmaz.

Sıra Sizde 6**Fil zıplayamayan tek memeli hayvandır.**

- *Fil*: AÖ (baş)
- Özne
- AÖ → A
- tek memeli hayvan

Yüklemcil AÖ

memeli: sıfat

tek ve *memeli* eklenti

hayvan: baş

AÖ → SÖ A

Sıra Sizde 7

İlgeç Öbekleri:

1. [ıÖ [AÖ bugüne] kadar]
2. [ıÖ [AÖ kadınlara] göre]
3. [ıÖ [T 105 yaşında evlendikten] sonra]

(1), (2) ve (3)'teki tüm ilgeçler birincil ilgeçlerdir. (1) ve (2)'deki AÖ'ler ilgeçlerin tümleçleridir. Örnek (3)'te ise tümleç AÖ değil, Ad tümceciğidir. Anlamsal olarak (1) zaman gösteren belirtecimsi, (2) Fikir kaynağı gösteren belirtecimsi, (3) zaman gösteren belirtecimsidir.

Sıra Sizde 8

1. [SÖ [BÖ çok] önemli]
- Önad SÖ'dir
- [AÖ [SÖ çok önemli] bir nimet] nimet baş adını niteler.
- Değer gösteren sıfattır.
2. [SÖ mavi]
- Yüklemcil SÖ'dir.
- Renk gösteren sıfat olarak sınıflandırılır.
- Tümcenin öznesi olan istakozların kanını niteler.

Sıra Sizde 9

1. *binlerce yıldır*
- AÖ
- Zaman gösteren belirtecimsi
- *Değiş-* eylemini niteler.

hız kesmeden

- belirteç tümceciği
- Tarz gösteren belirtecimsi
- *Değiş-* eylemini niteler.
- 2. Antarktika'da
- AÖ
- yer gösteren belirtecimsi
- *Geçir-* eylemini niteler.
- 3. Dünyaca
- Belirteç

- Ünlü sıfatını niteler.

gelecek hafta

- AÖ
- Zaman gösteren belirtecimsi
- *İnzala-* eylemini niteler.

Sıra Sizde 10

M.Ö. 600'de Babil'de yaşayan insanların sadece tek bir dili varmış. İnsanlar dünyanın farklı bölgelerine dağılıp ayrılmamak için Babil'de bir kule inşa edip Cennete ulaşmaya ve orada sonsuza dek yaşamaya karar vermişler. İnsanların bu küstahlığına kızan Tanrı onların dillerini anlaşılabilir kılmak için dillerini çeşitlendirmiş. Farklı diller konuşmaya başlayan insanlar birbirlerini anlamamışlar. Böylece kulenin yapımını sürdüremeyip bu işi bırakmışlar. O gün bugündür insanlar farklı diller konuşulur ve bu diller bugün dünyanın zenginliği olarak görülür.

- **varmış.** Koşaç Eylemi -**İmEk**
- **karar ver-** Ad Tümcesini yanulamlayan geçişli eylem
- **Çeşitlendir-** AÖ seçen geçişli eylem
- **Anla-** - AÖ seçen geçişli eylem
- **Bırak-** - AÖ seçen geçişli eylem
- **Konuş-** - AÖ seçen geçişli eylem

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Chomsky, Noam (1981/1993) *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*, Mouton de Gruyter.
- Creissels, Denis (2009) "Spatial Cases" Andrej Malchukov and Andrew Spencer (eds.) *The Oxford Handbook of Case*, Oxford: Oxford University Press. Pp:609-625.
- Dixon, Robert W. (1982) *Where have all the adjectives gone?* Mouton Publishers.
- Dixon, Robert M. W . (2004) "Adjective Classes in typological perspective" Robert M. W. Dixon, and Alexandra Y. Aikhenvald (eds.), *Adjective classes: a cross-linguistic typology*, Oxford: Oxford University Press, Pp:1-45.
- Ediskun, Haydar (1999) *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- Ergin, Muharrem (1993) *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayın.
- Erguvanlı, Eser (1984) *The function of word order in Turkish grammar*, University of California Publication
- Erguvanlı-Taylan (2001) "On the relation between temporal/aspectual adverbs and the verb form in Turkish", *The verb in Turkish*, Amsterdam: John Benjamins, Pp: 133-142.
- Göksel ve Kerslake (2005) *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- Güven, Mine (2006) *Adverbials in Turkish: The third parameter in Aspectual Interpretation*, Muenchen: Lincom Europe.
- Haspelmath, Martin, Matthew S. Dryer, David Gil, and Bernard Comrie (2005) *The World Atlas of Language Structures*, Oxford: Oxford University Press.
- Hagège, Claude (2010) *Adpositions*, Oxford: Oxford University Press.
- [Hewson, John and Vít Bubeník (2006) *From case to adposition: the development of configurational syntax in Indo-European Languages*, Amsterdam: John Benjamins.
- Iatridou, Sabine (1996) "To have and have not: On the deconstruction approach", *Proceedings of WCCFL 14*, CSLI, Stanford, Pp: 185-201
- Jackendoff, Ray (1983) *Semantics and cognition*, Cambridge: MIT Press.
- Kornfilt, Jaklin (1997) *Turkish*, London and New York: Routledge
- Labov, William (1972) *Language in the Inner City: Studies in Black English Vernacular*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lewis, Geoffrey (2000, [1967]) *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- Lyons, John (1967) "A note on possessive, existential and locative sentences", *Foundations of Language*, 3/4: 390-396.
- Sæbø, Kjell Johan (2009) "Possession and pertinence: the meaning of have" *Natural Language Semantics* 17: 369-397.
- Stassen, Leon (2005) "Zero Copula for Predicate Nominals" Haspelmath, Martin, Matthew Dryer, David Gil and Bernard Comrie (eds.), *The world atlas of language structures*, Volume 1, Oxford: Oxford University Press, Pp: 486-489.
- Uzun, Engin N. (2000) *Anaçizgileriyle, Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual yayınları.
- Zwicky, Arnold M. (1992) "Some choices in the theory of morphology", Robert D. Levine (ed.), In *Formal grammar: Theory and implementation*, New York: Oxford University Press. Pp: 327-371.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Bağımlı ve bağımsız tümceleri örnekleriyle tanımlayabilecek;
- Yan tümce oluşturma biçimini örneklerle açıklayabilecek;
- Karmaşık tümcede yan tümcecikleri örneklerle gösterebilecek ve açıklayabilecek;
- Ad tümceciklerinin tümcecik ve AÖ özelliklerini açıklayabilecek;
- *-mAK* eki alan mastarlı ad tümceciklerini örneklerle tanıtabilecek;
- *-mAK* tümceciklerinde özne olan büyük ADIL ve uyum ekli tümcelerde öz ne olan *adıl*'ı karşılaştırabilecek;
- Denetleme ADIL'ı ve soyut ADIL'ı örneklerle tanıtabilecek;
- Türkçede ad tümcecik eklerinin dağılımlarını örneklerle açıklayabilecek;
- Ortaçları (Sıfat tümceciklerini) örneklerle açıklayabilecek;
- Kısıtlayıcı ve genişletici ortaçları örneklerle açıklayabilecek,
- Belirteç tümceciklerini örneklerle açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Bağımlı Tümce
- Bağımsız Tümce
- Temel Tümce
- Birleşik Tümce
- Karmaşık Tümce
- Ad Tümcecigi
- Ortaç
- Belirteç Tümcecigi
- Özne Denetleme
- Nesne Denetleme
- Soyut ADIL
- Denetleme ADILı
- Ad Öbeği Ulaşılabilirlik Hiyerarşisi
- Kısıtlayıcı Ortaçlar
- Genişletici Ortaçlar

İçindekiler

Temel ve Karmaşık Tümce Yapısı

BAĞIMSIZ VE BAĞIMLI TÜRME

En geniş ayrımı ile söylemek gerekirse hem Türkçede hem de diğer dünya dillerinde iki tür tümceden söz etmek mümkündür: Bağımsız ve bağımlı tümceler. Kuralı bir tümce oluşturmak için en az bir bağımsız tümceye gereksinim vardır. Bunun yanı sıra dillerdeki tüm tümce türleri en az bir bağımsız tümce olmak üzere bir ya da daha fazla bağımlı tümce içerebilirler.

Aşağıdaki örnekte bağımsız bir tümce görülmektedir:

1. Ahmet kitabı okudu.

Bu tümce, dilbilgisel olarak özerktir; başka bir tümceye gerek duymaksızın tek başına dilbilgisel bir tümce oluşturur. Her tümcede olması gerektiği gibi bu tümcede de bir özne ve bir yüklem vardır. Eylemin üzerinde zaman, görünüş ve kiplik çekimleri ile özne-yüklem uyumunu gösteren kişi ekleri vardır. Bu tümcedeki 3. tekil kişi eki biçimbirimsel olarak görünür değildir ama açık eklerle işaretlenen diğer kişi eklerine karşıt olarak yorumlanır. Tümcedeki özne ise adın yalın durumdadır. Bu tür tümceleri basit anlamındaki **yalın** tümce olarak adlandıracağız.

İkinci tür tümce ise, yan yargı, yan cümlecik ya da bağımlı cümlecik (Ediskun 1999: 381) olarak da adlandırılmış olan **yan tümcecik**dir. Yan tümcecik, yapı ve anlam açısından ana tümcenin bir parçası olan ve dilbilgisel özerkliği olmayan tümceciktir. Bir başka deyişle, yan tümcecik ana tümceden bağımsız olarak bir öge oluşturamaz. Yan tümceciğin özne ve yüklem uyumu, ad tamlamalarında olduğu gibi adıl bir uyum eki olan iyelik ekleriyle işaretlenir. Yan tümcenin özne ve yüklem uyumundan daha sonra ayrıntılı biçimde söz edilecektir. Aşağıda yan tümce örneği görülmektedir:

2. a. Ben [Ahmet'in gel-diğ-i-] ni biliyorum.
b. *Ahmet'in geldiğini

Örnek (2a)'da köşeli ayraç içinde yer alan yan tümcecik ana tümcenin bir parçası, belirtili nesnesidir. (2b)'de görüldüğü gibi bir yan tümcecik, bağımsız olarak, yani bir ana tümceye bağlı olmadan bulunamaz. Bu yüzden dilbilgisel açıdan özerk değildir. (2a)'daki *Ben [X.] biliyorum* gibi bir yan tümceciği de içeren bağımsız tümceyi **ana tümce** olarak adlandıracağız.

Yan tümcecik, kendi başına kullanılmayan ancak bir üst tümcenin içine yerleşmiş olan tümceciktir.

Ana tümce (temel tümce dilbilgisel olarak özerk olan ama en az bir yan tümcecik ögesi olan tümcedir.

SIRA SİZDE

1

Aşağıdaki tümcelerden hangisi bağımlı ve hangisi bağımsız tümcedir?

1. Senin çok çalıştığını
2. Sen her zaman çok çalışırsın.
3. Buralara kadar ulaştı.
4. Bulara kadar ulaşmasını

Yapılarına Göre Tümce Türleri

Yalın tümce bir özne ve bir yüklemi olan bağımsız tümcedir..

Birleşik tümce iki özerk tümcenin bir bağlaç ile eşit yapısal ve anlamsal düzeyde kullanılması ile oluşur.

Karmaşık tümce, içinde en az bir yan tümce cik ve bir ana tümce olan dilbilgisel yapıdır.

Özyineleme ilkesi evrensel olarak tüm dillerde bulunan bir ilkedir ve bu ilke çerçevesinde bir tümcenin içinde bir başka tümce bulunabilir. Tümceler, evrensel olarak şu üç şekilde görünüm alabilirler:

3. Müjgan kitabı bitirdi.
(bir bağımsız tümce)
4. Müjgan kitabı bitirdi ve Hasan onu kutladı.
(Bağlaç ile bağlanmış, eş dizimli iki bağımsız tümce)
5. Hasan Müjgan'ın kitabı bitirdiğini öğrendi.
(Alt sıralamalı yan tümce ve bağımsız ana tümce)

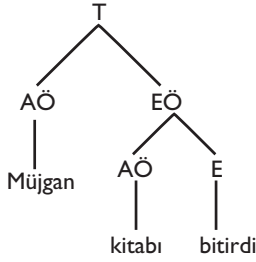
Yalın tümce

Birleşik Tümce

Karmaşık tümce

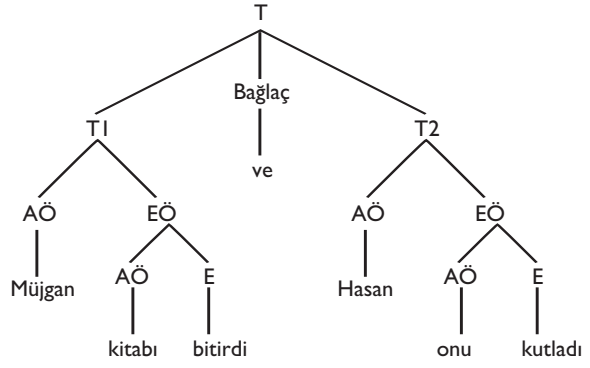
Bu tümcelerin ağaçları aşağıda görülmektedir:

Şekil 8.1

Yalın Tümce

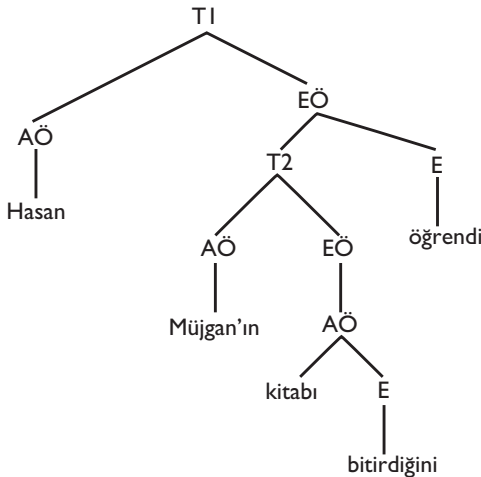
Şekil 8.2

Birleşik Tümce

Şekil 8.3

Karmaşık Tümce

Tümcelerin ağaç gösterimlerinde de görüldüğü gibi yalın tümce başka dilbilgisel öğelerin desteği olmadan tek başına kullanılmaktadır. Eş dizimli olarak sıralı tümcede iki ayrı bağımsız tümcecik vardır ve bunlar bir bağlaç ile bağlanırlar. Bu tümcelere **birleşik tümce** diyeceğiz. Birleşik tümce, dilbilgisel olarak Şekil (2)'deki T1 ve T2 tümceciklerinde görüldüğü gibi aynı düzeyde yer alırlar. Bu iki tümcecik ayrıca anlamsal olarak eşit önemlidir. Örnek (5) ve Şekil (3)'teki gibi bir bağımsız tümce-

nin içinde en az bir bağımlı tümce varsa bu yapıyı **karmaşık tümce** olarak adlandıracağız. Karmaşık tümcede Şekil (3)'te de görüldüğü gibi T2 yan tümceciği, T1 ana tümceciğinin içinde bulunur ve onun bir parçası olarak işlev görür. Şekil (3)'te T2 yan tümcesi, T1 ana tümcesinin içine yerleştirilmiş, yani altına dizinlenmiştir. Dilbilgisel olarak içe yerleştirilen yan tümcenin aşamalı yapısında daha aşağıda bulunur; anlamsal açıdan da ana tümcenin anlamına karşı önerme yapmaz.

Yan Tümcecik Oluşturma Yöntemleri

Her dilde farklı yan tümce oluşturma yöntemleri vardır. Hint-Avrupa dillerinde yan tümcecik, **tümleyici** denilen sözcük gruplarından birinin yalın tümcenin başına yerleştirilmesiyle oluşturulur. Örneğin İngilizcede *that, who, gibi* sözcükler tümleyicidir ve tümcenin önüne getirilerek yan tümce kurulur.

6. We know [that the world is round].

Türkçede ise yantümce yan tümceciğin eyleminin köküne *-Dik, -mA,* gibi ekler eklenerek oluşturulur. Yan tümcecik oluşturan bu ekler eylemi eylemsiştirirler, yani eylem bir bakıma adlaşır.

7. a. **Sen** pazara git-ti-n.
b. Selin [**sen-in** pazara git-tiğ-in-i] biliyor.

Eylemsiler, hem eylem hem ad özellikleri taşırlar. Bu özellikler daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Yan tümcecik, bağımsız tümce gibi bir özne ve bir yüklem içerse de, Türkçe'de bağımsız ve bağımlı tümcelerdeki özne ve yüklem uyumu farklıdır: (7a) ve (8a)'da görülebileceği gibi, bağımsız tümcenin eylemi zaman, görünüş ve kiplik eklerinin yanı sıra, özne ile uyumlu olan eylemcil çekim ekleri taşır ve özneye yüklem tarafından yalın ad durumu atanır. Yalın ad durumu eylemcil, tamlayan-iyelik durumu ad-cil durumlardır (Kornfilt, 2003). Yani (7a) ve (8a)'da zaman, kiplik, görünüş gibi tam eylemcil ulamların bulunduğu *git-* eyleminin uyum çekimi özneye yalın durum ekini atamıştır. Öte yandan, tamlayan ve iyelik ekleri iki ad arasındaki uyumdan kaynaklanır. Bu yüzden ad-cil durumdur. Örnek (7b) ve (8b)'deki yan tümcecikteki özne tamlayan, yüklem ise iyelik eki taşır ve uyum bu şekilde sağlanmıştır. Bu özneler arasındaki karşıtlık aşağıda örneklendirilmiştir:

8. a. **Can** pazara gitti.
b. Selin [**Can'ın** pazara gittiğini] söyledi.

Görüldüğü gibi, (7b) ve (8b)'deki yantümcelerin özne ile eylem uyumu, AÖ'deki ad tamlamasında görülen uyumdur. Böylece, (7a-8a)'daki ana tümcelerin yalın özneleri ve (7b-8b)'deki tümcelerin tamlayan ekli özneleri sırasıyla eylemcil ve ad-cil yüklemelerinin özelliğini yansıtır.

Örnek (8a) ve (8b)'de altı çizili öğeler sırasıyla bağımsız tümce ve bağımlı tümceciğin özneleridir. (8a)'daki özne *Can* yalın durumda iken, (8b)'deki yan tümcecik öznesi iyelik eki ile uyumlu olarak tamlayan eki taşır. Şimdi bu yan tümceyi Ad öbeği ile karşılaştırabiliriz:

9. Can'**ın** pazara git-tiğ-**i**
10. Can'**ın** kalem-**i**

Tümleyici yan tümcecik oluşturmak amacıyla İngilizce, Farsça gibi dillerde kullanılan bağımsız sözcükler (İngilizcedeki *that, who, which, vs. ve* Farsçadaki *ki* gibi sözcükler). Türkçede ise yan tümcecik eylemine bitleştirilen *-DİK* gibi eklerdir.

Örnek (9) ve (10)'da adıl yani ada özgü olan tamlayan {- (n)In} ve ona uyum sağlayan iyelik {-sI} durum eklerini görüyoruz. Bu nedenle yan tümcecik eylemsi yüklemine adıl özne-eylem uyumu gösterdiğini söylüyoruz.

Buraya kadar gördüğümüz yan tümcecik örnekleri ana tümce eyleminin nesnesi olan tümceciklerdi. Ana tümcenin öznesi olan yantümcecikler de Örnek (11)'deki gibi özneleri açısından aynı adal uyum özelliklerini gösterirler.

11. [Can'ın pazara git-tiğ-i] **doğru.**

Ancak bir başka grup yan tümcecik ana tümcede eklenti işlevi görür (Kornfilt, 2008). Eklenti yantümceleri özne ve eylem uyumu açısından özne ve nesne yantümcelerinden farklı özellikler sergiler. Bu eklenti tümcecikleri aşağıda köşeli ayraçlar içinde gösterilmiştir:

12. [Ben gelince] Ali toplantıdan ayrıldı.

13. [Hasan yemek yaparken] Güliz salatayı hazırladı.

Örnek (12) ve (13)'teki yan tümcecikler, *-ince* ve *-ken* ekleri ile elde edilmiş ve zaman belirteci işlevi olan eklenti tümcecikleridir. Bu yan tümceciklerde özne ve eylem uyumu yoktur. Bu örneklerde özne de bağımsız tümce öznesi gibi yalın durumdadır.

Sonuç olarak, Türkçede yan tümce oluşturma yöntemleri farklılık göstermekle birlikte en belirgin ortak özellik yan tümcecik eylemine biçimbirimsel ek getirilmesidir.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki örneklerde yan tümce oluşturma biçimlerini yazın. Farklı dillerdeki ortaklık ve farklılıkları Türkçedeki ile karşılaştırın.

1) (Farsça)

Goft	ke	ne-mi-ya-d
söyledi	ki	olumsuz-gel-3tekil-kışı
Gelmeyeceğini söyledi.		(Örnek Mahootian ve Gebhardt, 1997: 8)

2) (İngilizce)

He	said	that	he	would	not	come.
O	söyledi	tümleyici	o	ekeylem	olumsuzluk	gel-
Gelemeyeceğini söyledi.						

KARMAŞIK TÜMCELER VE YAN TÜMCECİKLERİ

Yukarıda karmaşık tümceciklerin özne, nesne ve eklenti olarak işlev gördüklerinden söz etmiştik. Yan tümcecikleri yapı ve işlevleri açısından üç grupta toplayabiliriz:

- Ad tümcecikleri
- Ortaçlar (Sıfat tümcecikleri)
- Belirteç tümcecikleri

Bu üç çeşit yan tümceciği aşağıda ayrı başlıklar altında inceleyeceğiz.

AD TÜMCECİKLERİ

Ad Tümcecikleri: Yapı ve İşlevleri

Türkçede ad tümcecikleri yantümcenin eyleminin üzerinde aşağıdaki ekler kullanılarak elde edilir:

-Dik

- (y)AcAk
- mA
- mAk
- (y)Iş

Bu eklerin her birinin ne şekilde kullanıldığını ve özelliklerini daha sonra tartışacağız. Ad yantümceleri yukarıda da örneklediğimiz gibi şu şekilde kurulur:

14. a. Ben gördüm. Bebek uyudu.
- b. Ben [bebeğin uyu-duğ-u]-nu gördüm.

-mAk dışındaki -Dık, -(y)AcAk, -mA ve -(y)Iş ad tümcecik ekleri ortak yapısal özellikler taşır. -mAk ekini diğerlerinden ayıran en önemli özelliği daha sonra da göreceğimiz gibi onun açık bir öznesinin olmayışıdır. Bu yüzden aşağıdaki ilk iki bölümdeki tartışma -mAk eki dışındaki ekler için geçerlidir. -mAk eki ile oluşturulan yapılar ise daha sonra irdelenecektir.

-Dık, -(y)AcAk, -mA ve -(y)Iş eklerinden biri eklendiğinde yan tümce eyleminin köküne daha önce de gördüğümüz gibi yan özne yalın durumda kalmaz. Bunun nedeni yan tümcedeki yüklem eylemcil durum eki olan yalın durumu atayamasıdır. Dolayısıyla yan tümce öznesi adıl durum eki almak zorundadır. Aynı AÖ'de olduğu gibi yan tümcecikte de uyum, tamlayan ve iyelik ekleriyle sağlanır. Aşağıdaki örnekte **-in** tamlayan eki, **-u** ve **-i** ise ses uyumuna bağlı olarak değişen iyelik ekidir.

15. a. Bebeğ**-in** uyuduğ**-u**
- b. Bebeğ**-in** oynucağ**-ı**

Görüldüğü gibi ad tümcecigi ve AÖ arasında durum ekleri açısından yakın bir benzerlik bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra ikinci bir benzerlik ana tümcedeki eylemin yan tümcecik ya da AÖ farkı gözetmeksizin her iki nesnesine de durum eki atamasıdır (bkz. Erguvanlı, 1982: 72). Aşağıdaki örneklerde gör- ana eyleminin yan tümcecik (T) ve AÖ olan nesnelere atadığı belirtme durum ekleri **-nu** ve **nı** olarak görülmektedir:

16. a. Ben [T bebeğin uyuduğu]-**nu** gördüm.
- b. Ben [AÖ bebeğin oynucağı]-**nı** gördüm.

Örnek	İşlevi
[_T Seçil'in sınavda çok başarılı olduğu] belliydi.	ÖZNE
[_{AÖ} Sorunun yanıtı] belliydi.	
Ahmet, [_T Seçil'in sınavda başarılı olduğunu] anladı. Ahmet, [_{AÖ} bu konudaki sorunu] anladı.	NESNE
Bilimde amaç, [_T en az kural ile en çok veriyi açıklamak] tır. Olayları açıklamak [_{AÖ} bilimin amacı]dir.	YÜKLEM
Ayça [_T bale yaptığı] için mutlu oluyor. Ayça [_{AÖ} doğum günü] için pasta sipariş etti.	İLGEÇ TAMLAYICISI
[_T Yaşar Kemal'in Türk edebiyatının en büyük ustalarından biri olduğu] gerçeği [_{AÖ} nükleer fizik] öğrencisi	AD TAMLAYICISI

Tablo 8.1
Ad Yan Tümceleri ve
Ad Öbekleri örnekleri

Ad tümcecikleri ve AÖ arasındaki üçüncü benzerlik tümcedeki işlevleri açısından dır. Bir başka ifadeyle ad yan tümcecigi AÖ'nün kullanıldığı yerlerde kullanılabilen yan tümceciktir. Ad yan tümcesi, AÖ gibi özne, nesne, ilgeç tamlayıcısı, yüklem ve ad tamlayıcısı olarak işlev görür:

Tablodaki örneklerde gördüğümüz gibi ad tümcecikleri ve AÖ'ler tümcede özne, nesne, yüklem, ilgeç tamlayıcısı ve ad tamlayıcısı olarak işlev görürler. Öyleyse, bizim ad tümcecigi olarak adlandırdığımız ögenin aslında tümcecik değil de eylemden türetilmiş bir ad olup olmadığı sorusu gündeme gelebilir. Aşağıdaki bölümde bu soruya yanıt arayacağız.

SIRA SİZDE

3

Aşağıdaki paragrafta ad tümceciklerini bulup işlevlerini yazın:

Yetişkin bir kişide su kaybını dengelemek, günde 2-3 litre su almak demektir. Su kaybından ölüm, 3-5 günlük süre içinde kişinin vücut sıvısının yüzde 20'lik bölümünü yitirmesi ile gerçekleşir.

Ad Tümcecikleri mi Ad Öbekleri mi?

Yukarıda ad tümcecikleri ve AÖ'ler arasında yakın benzerlikler gözlemledik. Bu yüzden ad tümceciklerinin de AÖ olabileceği, yani *-mA*, *-(y)İş* ve *-Dİk* gibi eklerin gerçek adlar türetebileceği olasılığı akla gelmektedir. Nitekim bu ekler, eylemlerden gerçek adlar türetebilir: *tanı-* eyleminden *tanıdık*, *yürü-* eyleminden *yürüyüş* ve *oku-* eyleminden türemiş *okuma* (*okuma bayramı*'nda olduğu gibi) adları vardır. Tüm bu gerçekler göz önüne alındığında belki de ad tümcecigi diye bir ögenin Türkçede olmadığı ve tüm eklerin yalnızca eylemden ad türettiği iddia edilebilir. Dolayısıyla, ad tümceciginin AÖ'mi tümcecik mi olduğu sorusu Türkçeyi inceleyen dilbilimciler tarafından sorulmuş ve incelenmiştir (Kennelly 1984, Kural 1992, Kornfilt, 2003). Biz de aşağıda bu ögelerin ad tümcecigi ya da AÖ olduklarına ilişkin kanıtlar bulmaya çalışacağız. Eğer bu ögeler, tümcecik iseler bunlar özne ve yüklem; yüklem içinde de nesne ve varsa eylem niteleyen belirteç barındırırlar. AÖ ise bu ögeleri içeremez. Örneğin, bir ad olan *yıkım* sözcüğü *yık-* eyleminden türetilmiştir. Örnek (17)'de gördüğümüz [*evin yıkıldığı*] gibi bir öge, [*AÖ evin yıkımı*] gibi tam anlamıyla adlaşmış bir öge midir?

17. a. [_T evin yıkıldığı] gerçeği
b. [_{AÖ} evin yıkımı] gerçeği

Kennelly (1987)'de belirtildiği gibi gerçek adlaşmış sözcükler ve adlar nesneye belirtili durum eki atayamaz. Ancak, bir eylem nesneye belirtili durum eki atayarak Eylem Öbeği (EÖ) oluşturabilir:

18. a. Aşçının pastayı yapması / yapışı / yaptığı
b. *Aşçının pastayı yapımı

Örnek (18a)'da *yapması*, *yapışı* ya da *yaptığı* sözcükleri eylemsi özelliğe sahiptir; çünkü *pasta* AÖ'ne belirtili durum eki vererek onu nesne olarak alabilirler. Ancak (18b)'deki *yapım* sözcüğü bir ad olması nedeniyle belirtili nesne atayamaz.

Bir başka kanıt, eylemsel çatı ve olumsuzluk eklerinden gelmektedir. Edilgen çatı eki ve olumsuzluk eki *-mA* ancak eylemlere eklenebilir:

19. a. pastanın yap-ıl-ması / yap-ıl-ışı / yap-ıl-dığı
b. *pastanın yap-ıl-ımı

20. a. Aşçının pastayı yap-ma-ması / yap-ma-yışı / yap-ma-dığı
b. *Aşçının pastayı yap-ma-mı

Örnek (19a) ve (20a)'da *-mA* , *-(y)İş* ve *-Dik* eklerinin edilgen çatı eki ve olumsuzluk eki ile birlikte kullanılması, sözcüğün eylemsi özelliğini koruduğunu gösterir. Öte yandan (19b) ve (20b)'de bu eklerin bir ad ile kullanılmadığı görülmektedir. Tümceciklerde eylemlerin eylem özelliklerini korumaları bize bu yapıların tümcecik özelliklerini koruduğunu göstermektedir.

Ad tümceciklerinin AÖ değil de gerçek tümcecik olduğuna ilişkin üçüncü kanıt ise eylemin zaman belirteci ile nitelenebilmesidir. Buna karşın, bir ad, zaman belirteci ile nitelenemez:

21. a. Aşçının her gün pasta yapması / yapışı / yaptığı
b. *Aşçının her gün pasta yapımı

Yukarıdaki örnekte *her gün* zaman belirtecimsisi, eylem özelliklerini korudukları için ad tümcecığı eki almış olan eylemsileri niteleyebilir ama tam anlamıyla adlaşmış olan *yapım* sözcüğünü niteleyemez.

Sonuç olarak, *-mA*, *-(y)İş* ve *-DIK* ekleri, eklendikleri eylemin tüm eylem özelliklerini yok etmemektedir. Bu bölümde buna belirtili nesne eki, çatı ve eylem olumsuzluk ekleri ve zaman belirteci kullanarak kanıtlar gösterdik. Ayrıca, yan tümcecik eylemi, geçişli ise nesnesini gerektirir. Öyleyse, bu eylemler öznesiyle, nesnesiyle ve gerekirse zaman belirteci gibi eklentileriyle bir tümce / tümcecik yansıması göstermektedir. Borsley ve Kornfilt (2000) Türkçedeki yan tümceciklerinin özellikle *-Dik* tümcecığının hem adlaştırılmış özellikler hem de tümce özellikleri gösterdiğini ve bunun yapısal yansımasının **karma ulam** olduğunu belirtirler. Baker (2011) Sibirya'da konuşulan bir Türk dili olan ve Anadolu Türkçesinin yapısal özelliklerini paylaşan Yakut'un yan tümcecik özelliklerini incelemiş ve ad tümceciklerinin bir yanda tümce bir yanda adlaşmış öge olma gibi ikili karşıtlıktan çok dereceli olarak tümce veya ad özellikleri taşıyabileceğini savunmuştur.

Aşağıdaki paragraftaki ad tümceciklerini bulun. Kaç tane ad tümcecığı vardır? Hangi eklerle elde edilmişlerdir? İşlevleri nedir?

Kadınların gerçek eşitlik için talepleri kadına yönelik şiddetin önlenmesi ve kadın cinayetlerinin durdurulması, ev içi emeğin değerlendirilmesi, babadan ve kocadan bağımsız sağlık sigortası yapılması, eğitim ve sağlık hizmetlerinden eşit şekilde yararlanmak, işyerlerinde kadınlara yönelik şiddet ve tacizin engellenmesi ve bunların cezalandırılması ve kadına karşı ayrımcılığın derhal durdurulmasıdır.

-mAK Eki Alan Masterlı Ad Tümcecikleri

Bir önceki bölümde *-Dik*, *-(y)İş*, ve *-mA* ekleri alan ad tümceciklerinin özelliklerini inceledik ve adlaşmış özelliklerinin yanı sıra özne-yüklem içeren tümcecik özelliklerini korudukları sonucuna vardık. Bu bölümde de *-mAK* ad tümceciklerinin öğelerini irdeleyeceğiz. Aşağıdaki örneklerde *-mAk* ekli tümcecik ve AÖ görülmektedir:

22. a. [___ Yürümek] insana iyi gelir.
b. [___ Yürümek] bana iyi geldi.
23. [AÖ Bu yemek] bana iyi geldi.

Örnek (22a) ve (22b)'de [___ yürümek] ögesinin açıkça belirtilmemiş ama anlaşılabilir öznesi vardır. Yani, 'kim yürür / yürüdü?' sorusuna yanıt olarak (20a)'da *insan*, (20b)'de *ben* yanıtını verebiliriz. Oysa (23)'te gördüğümüz [*bu yemek*] işaret adlı ile belirlenen ve ad olan bir baş içerir. Bu durumda 'kim yedi?' sorusunu sormak söz konusu olamaz. Çünkü (23)'teki [*bu yemek*] ögesinin içinde kendi öznesi yoktur; tümcecik değil, AÖ'dür. Böylece, Örnek (22) ve (23)'ü karşılaştırarak ilkindeki örneklerin özne -yüklem yapısında tümcecik, diğerinin ise AÖ olduğunu görebiliriz.

Bunun yanı sıra, *-mAK*li öge gerçekten tümcecik ise öznesinin yanı sıra, Eylem Öbeği içindeki nesne ve zaman belirteci gibi ögeler de içerebilir:

24. Canan [___ arkadaşını her gün aramak] istiyor.

Gerçekten de Örnek (24)'te de görüldüğü gibi ad tümcecigi içinde belirtilen nesne *arkadaşını* ve zaman belirteci olan ve eylemi niteleyen *her gün* ögeleri bulunabilir. Öyleyse *-mAk* eki taşıyan ögelerin de *-Dlk*, *-(y)Iş* ve *-mA* eki alanlar gibi tümcecik özellikleri bulunduğu kararına varabiliriz. Aşağıda *-mAK* tümcecikleri biraz daha yakından incelenecektir.

-mAk Ad Tümceciklerinde Özne: ADIL

ADIL ve adil

ADIL ya da **büyük ADIL** kişi ve sayı uyum eki almamış olan yan tümceciklerde belirtilmemiş ama anlaşılabilir öznedir.

adil ya da **küçük adil** kişi ve sayı eki almış olan eylemin bulunduğu ana tümce ya da yan tümcecikteki öznedir. Ayrıca Ad Öbeğinde tamlayan adın kullanılmadığı durumlarda da adil vardır.

-mAk tümceciklerinde belirtilmeyen ama anlaşılabilir bir özne olduğunu görmüştük. Bu özne, dilbilim kuramında **ADIL** olarak bilinir ve burada da ADIL olarak anılacaktır. ADIL, daha önce gördüğümüz *adıl* ile farklılıklar gösterir. Bilindiği gibi Türkçe gizli özneli, yani *adıl* düşmeli, bir dildir. Gizli özne olan *adıl*, yalnız tümce içinde bulunabileceği gibi yan tümcecikte de bulunabilir. ADIL ise ancak yan tümcecikte bulunur. ADIL ve *adıl* olarak bilinen bu iki özne çeşidinin arasındaki diğer farklara örneklerle bakarak kısaca değineceğiz:

25. a. Can Mehmet'e [___ arabayı al-acağ-ı-nı] söyledi.
b. Can Mehmet'e [___ arabayı al-ma-sı-nı] söyledi.
c. Can [ADIL araba almak] istiyor.

(25a)'daki ad tümcecigindeki boş özne, *Can* olarak yorumlanabileceği gibi ikinci tekil kişi ya da daha önce sözü geçen başka bir kişi olarak da anlaşılabilir. (25b)'deki boş öznenin ise *Mehmet* ya da daha önce sözü edilen başka bir kişi okuması vardır. Yani, her iki durumda da gizli özne bulanık anlamlıdır. Oysa (25c)'deki ADIL, yalnızca *Can* olarak algılanabilir.

(25a) ve (25b)'deki yan tümcecik eylemlerinde kişi ve sayı eki bulunmaktadır. Bu nedenle uyum ekleri aşağıda görüldüğü gibi kişi ve sayıya bağlı olarak değişiklik gösterir:

[arabayı alacağımı] [arabayı alacağımı] [arabayı alacağımızı]
[arabayı almamı] [arabayı almanı] [arabayı almamızı]

Ayrıca, bu uyum ekleri doğrultusunda eğer özne sesbilimsel vurgu alıyorsa açık özne olarak kullanılır:

[**senin** arabayı alacağın] [**benim** arabayı alacağım] [**bizim** arabayı alacağımız]
[**benim** arabayı almam] [**senin** arabayı almam] [**bizim** arabayı almamızı]

Kişi ve sayı uyum eki varsa ve yerine açık özne kullanılabiliriyorsa *adıl* vardır. Öte yandan ADIL, ad tümceciklerinde yalnızca *-mAK* eki almış olanlarda kullanılır çünkü *-mAK*lı ad tümceciklerin eyleminde özneye bağlı kişi ve sayı uyum ekleri yoktur.

Ayrıca, ADIL'in yerine açık *adıl* ya da açık AÖ kullanılamaz. Oysa *adıl*'ın yerine açık adıl ve açık Ad Öbeği kullanılabilir. Bu aşağıdaki örneklerde gösterilmektedir:

26. a. Murat [Ahmet'in / onun / *adıl* / partiye gideceğini] söyledi.
- b. Murat [ADIL partiye gitmek] istiyor.
- c. *Murat [o / Ahmet partiye gitmek] istiyor.

(26a)'da ad tümcecğinde *adıl* öznesi bulunmaktadır, çünkü eylemde kişi uyumu eki vardır. Ayrıca *adıl* yerine açık adıl (*onun*) ve AÖ (*Ahmet'in*) bulunabilir. Oysa (26b)'de ad tümcecik eyleminde (*gitmek*) uyum eki yoktur ve (26c)'de görüldüğü gibi ADIL'in yerine açık özne kullanılamaz.

Sonuç olarak ADIL iyelik uyum eki taşıyan bir eylemin öznesi olarak kullanılmaz. Dolayısıyla, ADIL uyum eki almayan *-mAK* yan tümcesinin öznesidir.

-mAk Tümceciklerinin Öznesi: ADIL

ADIL ve *adıl* farklarını gördükten sonra *-mAK* ad tümcecikleri ve ADIL'in özelliklerine daha yakından bakabiliriz.

27. Ben_i [ADIL_i her gün yüzmek] istiyorum.
28. Seçil_i [ADIL_i çalışmaktan] keyif alır.
29. Zeynep_i [ADIL_i Bursa'ya gitmeye] karar verdi.

Yukarıdaki örneklerde ADIL ana tümcenin öznesi ile aynı kişi olarak algılanır. Bir başka deyişle (27)'teki '*Kim [...] istiyor?*' ve '*kim yüzecek?*' gibi iki soruya da verilecek yanıt '*ben*'dir. Aynı durum (28) ve (29)'da da geçerlidir: Ana tümce ve ad tümcecikindeki özneler aynı kişi olarak yorumlanır. Bu şekilde aynı kişi ya da varlığı gösteren iki ögedeki gönderime **eş gönderim** denir ve yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi **eş gönderimsel** ögeler (ç) ile işaretlenir. Yani *Seçil_i* ve *ADIL_i* buradaki gibi aynı işareti taşıyorsa aynı kişiye gönderimde bulunup eş gönderimsel yorum kazanırlar.

(27)-(29)'daki örnekler, **özne denetleme** yapıları olarak bilinir. Özne denetleme yapısı şu demektir: Ana tümcedeki özne, ad tümcecikindeki ADIL öznesini denetleyerek eş gönderim yorumu sağlar. Buna karşıt olarak, aşağıdaki örnekler özne denetleme yapıları değildir.

30. Serap bebeği_i [ADIL_i süt içmeye] zorladı.
31. Arkadaşım beni_i [ADIL_i hediyeyi paketlemeye] ikna etti.
32. Müdür çalışma arkadaşlarınıai [ADIL_i iş yerinde sigara içmeyi] yasakladı.

(30)-(32) örneklerinde görüldüğü gibi bu kez ADIL ana tümcedeki belirtili nesne ile eş gönderimseldir. (30)'da '*kim süt içecek?*' sorusuna '*bebek*' yanıtı verilebilir ki bu da ana tümcenin nesnesidir. Bu durum diğer örneklerde de görülmektedir. (30)-(32)'deki gibi yapılara **nesne denetleme** yapıları denir.

Özne ve nesne denetleme yapılarının arasındaki fark, ana tümcedeki eylemin yan ulamlama özelliklerinden kaynaklanır. Geçişli eylemlerden bazıları nesne olarak sadece AÖ alırken bazıları ad tümcecigi seçerler. Diğer bazı eylemler ise hem AÖ hem de tümcecik seçebilirler. Örneğin, *iste-* eylemi hem AÖ hem de tümcecik yan ulamlayabilir:

Eş gönderim: Aynı kişiye/varlığa gönderimde bulunan iki Ad Öbeğinin ilişkisi eş gönderim olarak adlandırılır.

Özne denetleme: Yan tümcecikteki ADIL öznesinin üst tümcedeki özne ile aynı kişiye gönderim yorumlamasıdır.

Nesne denetleme: Yan tümcecikteki ADIL öznesinin üst tümcedeki nesne ile aynı kişiye gönderim yorumlamasıdır.

33. a. Ben [_{AÖ} sütlü çikolatayı] istiyorum.
b. Ben_i [_T ADIL_i sütlü çikolatayı yemek] istiyorum.

Yukarıdaki örnekte *iste-* eylemi (33a)'da AÖ ve (33b)'de ad tümceciği almıştır. (33b)'de ad tümceciğindeki ADIL öznesi ise üst tümcenin öznesi tarafından denetlenmektedir.

Başka dillerde ve özellikle İngilizcede gözlemlendiği gibi ad tümceciği seçen özne ve nesne denetleme eylemlerinin, yan ulamlama özelliklerinin yanı sıra sözcüksel anlamları da önemlidir. Bu önem, bu yapıyı hem sözdizimsel (Rosenbaum 1967; Chomsky 1981; Bresnan 1982; Landau 2000 ve diğerleri) hem de anlambilimsel açılarından inceleyen araştırmacılar (Jackendoff 1972; Farkas 1988; Jackendoff ve Culicover 2003 ve diğerleri) tarafından kabul edilmektedir. Örneğin Chomsky (1981:76) denetleme yapılarında ana tümce eyleminin anlamsal özelliklerinden ve belki de edimbilimsel etkilerin öneminden söz eder. Türkçede de *-mAk* ad tümceciği üzerine çalışmalar vardır (Kornfilt 1991, 1996; Erguvanlı-Taylan 1996; Kural 1998; Özsoy 1987; Bozşahin 2004; Slodowicz 2007). Erguvanlı-Taylan (1996), Slodowicz 2007), Haig ve Slodowicz (2006) de çalışmalarında denetleme yapılarında eylem anlamının önemini vurgulamaktadırlar. Denetim yapılarında ana tümce eyleminin sözcüksel anlamı ve yorumlama özelliklerinin yanı sıra ad tümceciğinin yapısı da önemlidir.

Özne denetleme eylemleri *iste-*, *keyif al-*, *nefret et-*, *hoşlan-*, *memnun ol-*, *kork-* gibi duygu durum belirten eylemler ile çaba ve emek gösteren *çabala-*, *dene-*, *becer-*, *cebelleş-*, *uğraş-*, *razı ol-* eylemleridir. Nesne denetleme eylemleri ise izin verme ve yükümlülük gösteren eylemlerdir. Yine de denetleme eylemleri bunlarla kısıtlı değildir. Aşağıdaki tabloda daha fazla özne ve nesne denetleme eylemleri görülmektedir:

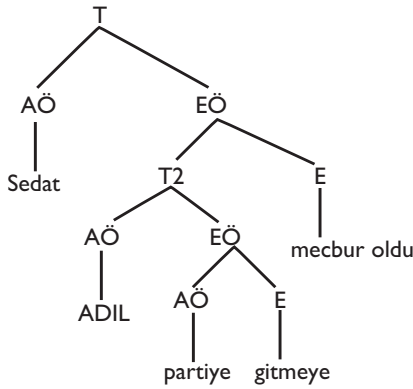
Özne denetleme eylemleri	<i>başar-</i> , <i>başla-</i> , <i>becer-</i> , <i>dene-</i> , <i>bitir-</i> , <i>hatırla-</i> , <i>hoşlan-</i> , <i>iste-</i> , <i>kalkış-</i> , <i>kork-</i> , <i>reddet-</i> , <i>söz ver-</i> , <i>tercih et-</i> , <i>ısrar et-</i> , <i>nefret et-niyet et-</i> , <i>uğraş-</i> , <i>unut-</i> , <i>vazgeç-</i> ,
Nesne denetleme eylemleri	<i>izin ver-</i> , <i>yasakla-</i> , <i>zorla-</i>

Ayrıca Slodowicz'in (2007) de belirttiği gibi yabancı dilden Türkçeye girmiş olan ve *olmak* ve *etmek* yardımcı eylemleriyle kullanılan eylemler özne ve nesne denetimi eylemleridir. Bu eylemlerden bazıları şunlardır:

<i>Olmak</i> ek eylemiyle kullanılan Özne denetleme eylemleri	<i>ikna ol-</i> , <i>mecbur ol-</i> , <i>razı ol-</i>
<i>Etmek</i> ek eylemiyle kullanılan Nesne denetleme eylemleri	<i>ikna et-</i> , <i>mecbur et-</i> , <i>razı et-</i>

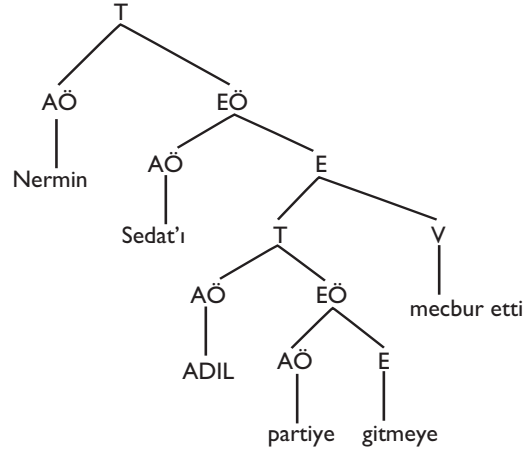
Şekil 4 ve Şekil 5'teki ağaçlarda sırasıyla *mecbur ol-* ve *mecbur et-* ana tümce eylemlerinin özne denetimi ve nesne denetimi yapılarında oynadıkları rol görülmektedir. Şekil (4)'te ad tümceciğinin öznesi olan ADIL ana tümcenin öznesi, Şekil (5)'teki ADIL ise ana tümcenin nesnesi ile eş gönderimsel olarak anlaşılır.

Şekil 8.4

mecbur ol-özne denetimi

Şekil 8.5

mecbur et- nesne denetimi

Bu örneklerde olduğu gibi ana tümcedeki özne ve nesne tarafından denetlenen ADIL'lar Evrensel Dilbilgisi'nde **denetleme kuramı** olarak bilinen kuram çerçevesinde incelenir. Denetleme kuramının öngördüğü ADIL özelliklerinden birinin ana tümcedeki özne ya da nesne ögesi ile eş gönderimsel olduğunu, denetlendiğini, gördük. Denetleyen ögeler ana tümcedeki özne ya da -i ya da -e halindeki nesne'dir.

Burada sorulması gereken soru her ADIL denetlenmek zorunda mıdır? Bu soruya yanıt aramak için biraz daha fazla veriye bakmamız gerekmektedir. Bunun için aşağıdaki örneklere bakabiliriz:

34. [ADIL yüzmek] iyi bir spordur.
35. [ADIL sigara içmek] sağlıksızdır.
36. [ADIL her gün süt içmek] kemiklere iyi gelir.

Örnek (34)-(36)'daki ADIL'lar denetlenmemektedir. Ancak *kim yüzecek, kim sigara içecek* ve *kim her gün süt içecek* sorularına verilecek yanıt *herhangi bir insan*dır. Bu tür denetlenmeyen ancak her hangi bir insan olarak yorumlanan ADIL **soyut ADIL** olarak adlandırılır ve ADIL_{soy} olarak gösterilir. Soyut ADIL sadece tümce başında görülmez. (34)-(36)'da üst tümcede ADILı denetleyecek bir öge yoktur. Ancak bazen üst tümcede başka ögeler bulunsun bile ADIL, soyut ADIL okuması olabilir. Örneğin, Erguvanlı-Taylan (1996) aşağıdaki örnekleri göstermiştir:

37. Ben [ADIL kalabalıkta sigara içmeye] karşıyım.
38. Ben [ADIL Çin'le ticari ilişkilere girmeyi] destekliyorum
(Erguvanlı- Taylan 1996:51)

Örnek (37) ve (38)'deki ADIL'ları denetleyen bir ana tümce ögesi bulunmamaktadır, ama üst tümcenin de öznesi vardır. Yine de *sigara içen* ve *Çin'le ilişkilere girecek* olan üst tümcedeki özne ile aynı kişi okuması almaz. (37)'deki ADIL, sigara içecek herhangi biri olarak anlaşılırken, (38)'deki belki konuşucunun da içinde bulunduğu belli bir ticaretle uğraşan grup olarak yorumlanabilir.

Denetleme Kuramı: ADIL öznesinin üst tümcedeki özne ya da nesne tarafından kontrol edildiğini savunan kuram

Soyut ADIL (ADIL_{soy}) denetlenmeyen ancak herhangi biri olarak yorumlanan ADILdır.

Bunlar da ADIL_{soy} olarak algılanabilirler. Erguvanlı-Taylan (1996), değerlendirme gösteren bir grup eylemin bu tür ADIL kullanımını olası kıldığını gösterir. Bu değerlendirme eylemleri *karşı olmak*, *desteklemek*, *ummak*, *savunmak*, vs. gibi eylemlerdir. Bu eylemlerin nesnesi olan yan tümceciklerdeki ADIL öznesi denetlenmek zorunda değildir.

Aşağıdaki örneklere baktığımız zaman ADIL'ın yalnızca insanlar için kullanılabilen bir özne olduğunu görüyoruz:

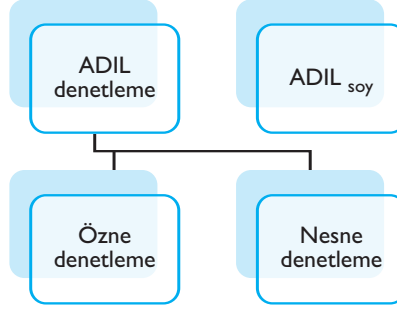
39. a. [ADIL bu hastanede doğum yapmak] iyi olur.
b.*[ADIL bu kümeste yumurtlamak] iyi olur.

Örnek (39b)'deki ADIL insan dışı bir öge olarak algılandığı için kuralıdır.

Özet olarak, ADIL, -MAK'lı tümcelerin öznesidir. Şekil (6)'da ADIL çeşitleri görülmektedir. Denetleme ADIL'ları özne ve nesne denetleme ADIL'larıdır. Denetleme ADILı olmayan ise soyut ADIL_{soy}'dur. ADIL, insan olarak yorumlanır.

Şekil 8.6

Adıl Çeşitleri

SIRA SİZDE

5

ADIL ve adıl farkı

Aşağıdaki özneleri ADIL ya da adıl olarak gruplayarak nedenlerini belirtin:

1. _____ Çikolatayı çok seviyorum.
2. Deniz [_____ sinemaya gitmek] istiyor.
3. Denizi [_____ sinemaya gitsin] istiyor.
4. Deniz [_____ sinemaya gittiğimi] biliyor.

Ad Tümcecği Eklerinin Dağılımı: Yapısal ve Anlamsal Özellikler

Olgu ve Devinim Tümcecikleri

Ad tümcecği oluşturmak üzere kullanılan her ek farklı bir yapı ve anlam içerir. Dolayısıyla, ad tümcecği oluşturan -DİK, -(y)AcAk, -mA, -mAk ve -(y)İş ekleri rastgele değil, kurallara bağlı olarak seçilir. Bunu aşağıdaki örneklere bakarak açıklayabiliriz:

40. Can [*adıl* kitabı aldığı] unuttu.
41. Can [ADIL kitabı almayı] unuttu.

Örnek (40)'da [*Can'ın kitap aldığı*] eylemi gerçekleşmiştir. Oysa (41)'de böyle bir eylem gerçekleşmemiştir. Birinci tip tümceciğe **olgu tümceciği**, ikinci tip tümceciğe ise **devinim tümceciği** denir.

42. Ben [*Can'ın evlendiğini*] biliyorum.
43. [*Can'ın evlenmesi*] beni şaşırttı.

Örnek (42)'de yan tümcecik bir olguyu ifade ederken, (43)'teki yan tümcecik olgu değil yapılan eylem yani devinim önemlidir. İlki olgu, ikincisi devinim yan tümceciği içerir.

Aşağıda daha fazla olgu ve devinim tümcecik örnekleri verilmiştir:

Olgu tümcecikleri	Devinim tümcecikleri
Hasan <i>parka gittiğini</i> inkâr etti	<i>Hasan'ın parka gitmesi</i> mümkün.
Ben <i>partide Nermin'in şarkı söyleyeceğini</i> duydum.	<i>Nermin'in şarkı söylemesi</i> beni şaşırttı.
Ablası <i>bebeğin yürüdüğünü</i> gördü.	<i>Bebeğin yürümesi</i> hızlandı.
<i>Fusun'un parti vereceğini</i> söylediler.	<i>Fusun'un parti yapması</i> olay oldu.
<i>Toplantının Eskişehir'de olacağı</i> belirtildi.	<i>Toplantının Eskişehir'de olması</i> kesinleşti.
<i>Yıllardır sağlıklı beslendiği</i> gerçek.	<i>Sağlıklı beslenmek</i> gerekir.
<i>Senin her gün bana destek oluşunu</i> takdir ediyorum.	<i>Senin her gün bana destek olmanı</i> bekliyorum.

Olgu tümceciği, olgusal ad tümceciğidir. Yani bu tümcecikteki önerme doğrulanıp yanlışlanabilir. Gerçekleştiği ya da gerçekleşecek olması önemlidir.

Devinim tümceciği -mAk ve -mA ekleriyle elde edilen ad tümcecikleridir ve önermedeki olayın gerçekleşmiş olması önemli değildir.

Bir ad tümceciğinin olgu ya da devinim tümceciği olduğunu şu şekilde sınıyabiliriz:

A. *Gerçek* yüklemi ya da baş adı kullanarak

44. a. [*Can'ın evlendiği*]gerçek.
b. *[*Can'ın evlenmesi*] gerçek.
45. a. [_{AÖ} [*Can'ın evlendiği*] gerçeği]
b. *[*Can'ın evlenmesi*] gerçeği

Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz gibi eğer yan tümcecik olgusal ise *gerçek* yüklemiyle kurallı bir tümce oluştururken, devinimsel tümce aynı yüklemle birlikte kurlsız olur.

B. *Doğru / Yanlış* yüklemi kullanarak

46. a. [*Can'ın evlendiği*] yanlış.
b. *[*Can'ın evlenmesi*] yanlış (Böyle bir olay yok).

(46 b) [*Can'ın evlenmesi*] yanlış gibi bir tümce ancak değerlendirme tümcesi olarak — yani Can'ın evlenmesinin eylem olarak — onaylanmadığı anlamına gelir. Ama olgunun doğrulanması anlamında kurlsızdır. Yani *Can'ın evlendiği iddiası* geçersiz anlamında kullanılırsa kurlsız tümce olur.

Sonuç olarak, bu bölümde olgu ve devinim tümcecikleri kapsamında ad tümceciklerinin bir dağılım gösterdiğini gördük. Bunu şu şekilde özetleyebiliriz:

Olgu tümceciği ekleri	Devinim tümceciği ekleri
-Dlk	-mAk
-Iş	-mA
-(y)AcAk	

Aşağıdaki tümcelerin ağaçlarını çizerek özne mi, nesne mi denetleme yapıları olduğunu yazınız.

1. Nurhan sınavı geçmeyi başardı.
2. Doktor bana kızartma yemeyi yasakladı.

Eklerin Diğer Dağılım Özellikleri

Olgu ve devinim tümceciklerinin seçiminde ve tümceciğin yapısal özelliğinin belirlenmesinde ana tümce eyleminin sözcüksel anlamı ve yanulamama özelliği önemli rol oynar. Buna açıklık getirmek amacıyla aşağıdaki örneklere bakabiliriz:

47. a. *[Ali'nin gelmesini] merak ediyorum.
b. [Ali'nin gelip gelmediğini] merak ediyorum.
c. *[Ali'nin geldiğini] merak ediyorum.
48. a. *Canan'ın anladığını tercih ederim.
b. Canan'ın anlamasını tercih ederim.
c. *Canan'ın ne anlamasını tercih ederim.
d. Ben durumu anlamayı tercih ederim.

Yukarıdaki örneklerde *merak et-* ve *tercih et-* ana tümce eylemleridir. *Merak et-* eylemi *-Dik* ekli bir yan tümce alırken, *tercih et-* eylemi *-mA* veya *-mAK* ekleri taşıyan bir yan tümcecik nesnesi seçer. *-Dik* yerine *-mA*, ya da *-mA* yerine *-Dik* kullanılamaz. Ancak, ana tümce eylemi yalnızca yan tümceleme ekini değil, yan tümcenin tamamını belirler: *[Ali'nin geldiğini] merak ediyorum tümcesi kuralsızdır, çünkü *merak et-* eylemi dolaylı aktarım soru önermesi içeren bir yan tümcecik gerektirir. Yani, [Ali'nin gelip gelmediği] tümceciği 'Ali geldi mi gelmedi mi?' gibi bir tümcenin **dolaylı aktarım** şeklidir. Dolaylı aktarım ise olgusaldır ve biz bir devinimi değil, bir olguyu merak ederiz. Örnek (49) ve (50)'de yan tümcecikler sol taraftaki soru tümcelerinin dolaylı aktarımlarıdır.

49. Ne yapıyorsun? [Ne yaptığını] merak ediyorum.
50. Ahmet nereden geldi? Selma, [Ahmet'in nereden geldiğini] sordu.

Dolaylı aktarım bir tümcenin başkasına aktarımında kullanılır. Örneğin Ali: Ben geldim ve Ali geldiğini söyledi, tümcelerinden ikincisi birincisinin dolaylı aktarımıdır.

Anlam	Ana tümce eylemi	Örnek
Dolaylı Aktarım	<i>belirt-, söyle-, sor-, merak et-,</i>	Ali [Hasan'ın uzaklara gittiğini] söyledi.
Bilişsel işlem	<i>anla-, düşün-, zannet-, san-, inan-, fark et-, dikkat et-, vs.</i>	Seçil [Ayça'nın uyduğunu] fark etti.
Yaptırım, rica, yükümlülük (İstek kipi)	<i>tercih et-, rica et-, zorla-</i>	Sedat [Nermin'in kitabı getirmesini] rica etti.
Duygu durum ve çaba	<i>iste-, özen-, çalış-, başar-, becer-onur duy, mutlu ol-, kork-, vs.</i>	Zuhal [ADIL nihayet kitabı bitirmeyi başardı].

Yukarıdaki tabloda ilk iki satırda yer alan eylemler olgu tümcecikleri; son iki satırdakiler ise devinim tümcecikleri yanulamalar.

Bunların yanı sıra, ekler arasında aşağıdaki diğer farklar vardır:

1. Araştırmacılar, *-Dik* ve *-(y)AcAk* ad tümceciklerinde zaman çekimi olduğunu savunmaktadırlar (Erguvanlı, 1984: 76, George ve Kornfilt, 1981, Kural

1992). *-Dık* eki geçmiş, şimdiki zaman ve geniş zaman belirtirken, *-(y)AcAK* gelecek zaman eki gibi davranmaktadır. Yani *-Dık* eki gelecek zamanı diğer dilbilgisel zamanlardan ayıran bir zaman gösterir. Oysa ki *-mA* alan ad tümcecğinde zaman çekimi yoktur

51. Nermin [dün / şimdi / her gün çarşıya çıktığını] söyledi.
52. a. Nermin [yarın çarşıya çıkacağını] söyledi.
b. *Nermin [yarın çarşıya çıktığını] söyledi.
53. Nermin [dün /bugün /her gün / yarın çarşıya çıkmamamızı] istedi.
2. *-mAk* ve *-mA* yan tümcelerinin arasındaki en büyük fark şudur *-mAk*'li tümcecik açık özne alamaz ama üst tümcedeki özne ya da nesne tarafından denetlenir. Aksi halde özne soyut ADIL'dır. Oysa *-mA* tümceciklerinde açık AÖ ya da *adıl* vardır ve bu *adıl* yüklemdeki kişi ve sayı uyumu ile işaretlenmiştir. Bu nedenle aynı eylem her iki tür yan tümceciği de yanulamırsa, seçim ana tümce ve yan tümce öznelerinin eş gönderimsel ya da **ayrışık gönderimsel** olmasına bağlıdır:
54. a. Ben_i [ADIL_i sinemaya gitmeyi] tercih ederim.
b. Ben [Zeynep'in sinemaya gitmesini] tercih ederim.

Örnek (54)'te görüldüğü gibi *tercih et-* eylemi hem *-mAK* hem de *-mA* ekli tümcecik yanulamlayabilir. Seçim ana tümce ve yan tümcecik öznelerinin eş gönderimsel (54a) ya da ayrışık gönderimsel (54b) olmasına bağlıdır.

Ayrışık gönderim: İki AÖ'nün farklı varlık/kişilere gönderim yapmasıdır.

Aşağıdaki örneklerde ad tümceciklerini bulun bunları olgu ve devinim tümcecikleri olarak ayırın:

1. **Aynı insanları etkilediği çok uzun yıllardan beri biliniyor.**
2. **Eski filozoflara göre evlenmek ve tarlaya tohum ekmek dolunay zamanlarında olmaydı.**
3. **Aynı insanları etkilemesine şaşırılmamak gerek.**

ORTAÇLAR (SIFAT TÜMCECİKLERİ)

Ortaçlar, sıfatlar gibi işlev gören yan tümcelerdir. Sıfatlar ve ortaçlar adları nitelerler:

55. a. Sarı kazak
b. Dün aldığım kazak

Yukarıdaki örnekteki sıfat olan [*sarı*] ve ortaç olan [*dün aldığım*] [*kazak*] baş adını nitelemektedirler. Örneklerde görüldüğü gibi her iki niteleyen de niteledikleri adın solunda bulunmaktadır. Bunun nedeni daha önce belirtildiği gibi Türkçenin baş sonlu ve sola dallanan bir dil olmasıdır. Sola dallanan dillerde tümleş ve eklentilerin baştan önce, yani solda, olduğunu görmüştük. Ortaçlar adı niteledikleri için AÖ içinde yer alırlar ve niteledikleri adın solunda bulunurlar. Ortaç ve sıfatlar adın hangi insan, varlık, eşya ya da nesneye gönderimde bulunduğu daha iyi anlaşılması için kullanılırlar.

Ortaç Oluşturma Yöntemleri

Ortaçlar da ad tümcecikleri gibi eyleme eklenen ek ile yan tümceciğe dönüştürülerek elde edilirler. En yaygın olarak bulunan ortaç ekleri *-En* ve *-DİK*'tir. Bunun yanı sıra *-AcAK* ve *-mİş* ekleri de vardır. Bunlardan son ikisi *olan* ile birlikte kullanılabilir:

En yaygın ortaç ekleri:

-En *şiiir okuyan çocuk*
 -Dık *çocuğun okuduğu şiiir*
 -AcAk (olan) *şiiir okuyacak (olan) çocuk*
 -mİş (olan) *şiiir okumuş olan çocuk*

Eylemde kullanılacak -En ve -DİK eklerinin seçimi, tümcecikte nitelenen öge-nin özne, nesne, tümleç vs. gibi dilbilgisel işlevine bağlıdır (Underhill 1972). Özne nitelenecekse -En, başka bir öge nitelenecekse eyleme -Dık eki kullanılır. Eklerin bu dağılımı aşağıda örneklerle gösterilmiştir:

Çocuk gülleri kadına verdi.
 ÖZNE NESNE DOLAYLI NESNE

Yukarıdaki örnekte *çocuk* özne, *gülleri* nesne, *kadına* ise dolaylı nesnedir. Aşağıda görüldüğü gibi özne nitelenirken -EN eki, diğer durumlarda -DİK eki kullanılır:

Özne	[____gülleri kadına ver EN] çocuk
Nesne	[çocuğun ____ kadına ver DİĞİ] güller
Dolaylı Nesne	[çocuğun gülleri ____ver DİĞİ] kadın

Evrensel olarak ortaç oluşturulurken bir boşluk ya da artık adıl olduğunu daha sonra tartışacağız. Türkçe ve İngilizce gibi dillerde ortaç yapılarında boşluk bulunur. Bu boşluk yukarıdaki örneklerde ile gösterilmiştir.

Ad Öbeği Ulaşılabilirlik Hiyerarşisi

Keenan ve Comrie (1977) yaklaşık 50 tane dünya diline bakarak evrensel olarak ortaçlara ilişkin şu sonuca vardılar: Her dilde ortaç özneyi niteleyebilir. Yani evrensel olarak en yaygın ortaç özneyi niteleyendir. Bundan sonra sırasıyla dolaysız nesne, dolaylı nesne, ilgeç nesnesi ve iyelik yapılarıdır.

Özne > Dolaysız Nesne > Dolaylı Nesne > İlgeç Nesnesi > İyelik tamlayanı >Diğer
 Burada “ >” işareti daha ulaşılabilir demektir. Yani özne, nesneye göre, dolaysız nesne dolaylı nesneye göre daha ulaşılabilir. Bu durumda Keenan ve Comrie'nin iddiasına göre iyelik en az ulaşılabilir öğelerden biridir. Şimdi bu yapıları aşağıdaki tabloda göz gezdirelim:

		Ortaç
Özne	Öğretmen dilekçeyi müdüre verdi.	[__ dilekçeyi müdüre veren] öğretmen
Dolaysız Nesne	Öğretmen dilekçeyi müdüre verdi.	[öğretmenin müdüre ____verdiği] dilekçe
Dolaylı nesne	Öğretmen dilekçeyi müdüre verdi.	[öğretmenin dilekçeyi ____ verdiği] müdür
İlgeç nesnesi	Nermin [adamin hakkında] olumlu sözler söyledi.	[Nermin'in ____ hakkında olumlu sözler söylediği] adam
İyelik	Adamin kızı mezun oldu.	[__kızı mezun olan] adam

Keenan ve Comrie (1977) tablodaki AÖ'lerin yukarıdan aşağıya doğru indikçe dünya dillerinde üretilebilirlik açısından azaldığını ve en sonda yer alan bazılarının

bazı dünya dillerinde bulunmadığını gösterirler. Ayrıca bu hiyerarşi gerektirimseldir; yani eğer bir dilde en alttaki ulam ortaç olabiliyorsa diğerleri de olabilir. Ancak, bazı dillerde sadece ilk üç kategori vardır. Bu durumda daha üstteki bir kategori atlanarak alttaki kategoriye geçilemez.

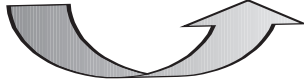
Keenan ve Comrie'nin Ad Öbeği Ulaşılabilirlik Hiyerarşisi, birinci dil ediniminde ve yabancı dil öğreniminde de incelenmiştir (Örneğin Eckman ve diğerleri, 1988).

Burada Ad Öbeği Ulaşılabilirlik Hiyerarşisi kapsamında İlgeç Öbeğine (İÖ) değinmek gerekmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi Lewis (2000:83- 90) Türkçede iki çeşit ilgeç olduğunu söylemiştir: Birincil ilgeçler ve ikincil ilgeçler. Birincil ilgeçler *göre, için, ile, vs.* gibi nesnesine durum ad eki atayan ve kendisi ek almayan ilgeçlerdir. İkincil ilgeçler ise ad soylu olup kendileri de ek alanlardır: *bakımında, tarafında, yüzünden, bakımından, vs.* Türkçede yalnızca ikincil ilgeçlerin nesnelere ortaç ile nitelenebilir. Bu konuya aşağıda tekrar değineceğiz.

Ortaçlarda Diğer Özellikler: Boşluk ve Artık Adıl

Ortaçlarda bulunan özelliklerden biri de zorunlu olan ve bir çizgi (___) ile gösterilen boşluktur. Örneğin

[AÖ [___ gülleri kadına veren] çocuk]

AÖ'de ortacın içindeki boşluktan tümcenin öznesi çıkartılarak AÖ'nün başı olarak taşınmıştır. Bu taşınma ok işareti ile gösterilmektedir. Dikkat edilirse diğer ortaçlarda da AÖ'nün başı olan ad, tümcecikten çıkartılmış ve yerinde bir boşluk bırakmıştır. Evrensel olarak bazı dillerde ortaçlarda böyle bir boşluk bulunur (Comrie ve Kuteva, 2005:494.)

Ortaça nitelenen adın boşluk bırakılarak taşınması evrensel olarak ortaç oluşturma stratejilerinden biridir. Daha önce *ADIL* ve *adıl* gibi başka boş ulamlar gördük. Ancak ortaçtaki boş kategori, *ADIL* ve *adıl* dan farklıdır ve bunlarla karıştırılmamalıdır. *ADIL*'in *-mAK*li tümcenin öznesi *adıl*'in ise gizli özne olduğunu hatırlayalım. Sıfat tümceciklerindeki bu boş ulam ise AÖ'de başa taşınan adın yerinde kalan ve onun taşındığı yeri gösteren izdir. Bu boş iz ulamı üzerinde daha fazla durmayacağız. Ancak Türkçede ortaçların oluşmasında bu boşluğun var olduğunu bilmek önemlidir. Bunun yanı sıra, dünya dillerinde ortaç oluşturulurken her zaman boşluk bırakma stratejisi geçerli değildir. Örneğin aşağıda Farsçadan ve Nijerya'da konuşulan Urhobo dilinden alınan örneklerde nitelenen ad ile eş göndergeleli bir **artık adıl** bulunmaktadır:

Farsça

54. Man [zan-i-ra[ke Hasan **be us** sibe zamini dad]]misenasam
ben kadın-ı ki Hasan **ona** patates Verdi biliyorum
Ben kadını- ki Hasan **ona** patates verdi- biliyorum.

Nijerya'da konuşulan Urhobo dili

55. John mle [aye [l-o vbere]]
John gördü kadın ki **o** uyuyor
John [o uyuyan] kadını gördü.

(Tjung, 2006:99)

Artık adıl, sıfat tümcecği içinde nitelenen adın boş izi yerine kullanılan adıldır. Artık adıl, Türkçede basit sıfat tümceciklerinde bulunmaz. Ancak ilgeç öbeğinde ilgeç tamlayana AÖ artık adıl olabilir. Türkçede artık adıl *kendi* olarak görülür.

Eğer Türkçe basit ortaçlarda artık adıl içeriyor olsaydı, Farsçadaki tümce karşılığı *[Ben [Hasan'ın ona patates verdiği] kadını biliyorum]' şeklinde olacaktı. Oysa bu tümce Türkçede yan tümcecikteki artık adıl nedeniyle kuralsızdır. Yine de Türkçede de bazen zorunlu olmayan artık adılı alan ortaçlı yapılar vardır:

56. [_{AÖ} [_T kendisine göre akıllı olan] insan]

Buradaki ortaçta *kendisine* artık adıldır ve çıkarılması mümkün olmayan birincil ilgecin nesnesi konumunda kullanılmıştır. Türkçede artık adıl ancak *kendisi* olabilir ve canlı varlıklarla kullanılabilir. Örneğin:

57. [_{AÖ} [_T kendisine kemik attığım] köpek]

58. *_{AÖ} [_T kendisinin içinde yüzmek istediğim] havuz]

Buradaki örneklerde köpek ve havuz adlarının arasındaki fark canlılık farkıdır ve cansız bir varlık baş ad olduğunda ortaçta artık adıl kullanılamaz.

Ortaçlar ve Ad Tümcecikleri

Kornfilt (1996) ve Uzun'un (2000) belirttiği gibi İngilizcedeki mastarlı yan tümceciklerin tersine Türkçede mastarlı *-mAK* ile ya da *-mA'*lı ortaç bulunmaz. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi İngilizcede mastarlı yapı ile oluşturulan ortaçlar vardır. Oysa bu Türkçede mümkün değildir.

59. something to eat
bir şey mastar yemek
yiyecek bir şey
*yemek bir şey

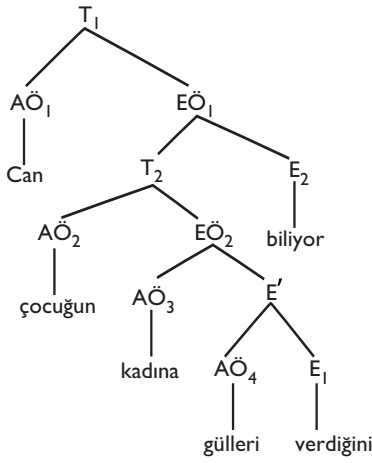
60. a sonata to play
bir sonat mastar Çalmak
çalınacak bir sonat
*çalmak bir sonat

Kornfilt (1996: 201)

Örneklerde görüldüğü '*gibi yiyecek bir şey*' ve '*çalınacak bir sonat*' gibi AÖ'ler içinde İngilizcede mastarlı ortaçlar bulunabilir. Oysa Türkçe, mastar eki *-mAk* ile ortaç değil, ancak ad tümcecigi oluşturulmasına izin verir.

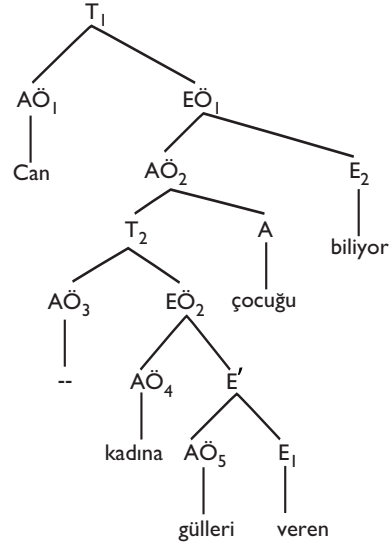
Ad tümcecikleri ve ortaçları karşılaştıracak olursak şu farkları görürüz: Ortaçlar AÖ'nin içinde ve adı niteleyen öğelerdir. Yani ortaçlar niteleyicidir. Oysa ad tümceleri ya özne, ya da dolaylı, dolaysız nesne, vs. gibi tümleş işlevinde ve belirtecimsi olarak eklenti işlevinde kullanılır. Ayrıca, ortaçlarda nitelenen adın izi olan ve onunla eş gönderimli olan bir boşluk olduğunu gördük. Oysa ad tümceciklerinde, ADIL gibi *-mAK*'lı tümcecğin öznesi ya da gizli özne *adıl* dışında böyle bir boşluk bulunmamaktadır. Bu aşağıdaki ad tümcecigi ve ortaç örneklerinde ve onların ağaç şekillerinde görülmektedir:

Şekil 8.7

Can [çocuğun kadına gülleri verdiği] biliyor
Ad tümceciği (nesne konumunda)

Şekil 8.8

Can [AÖ[---çocuğun kadına gülleri verdiği] biliyor
ortaç

'Can [çocuğun kadına gülleri verdiği] biliyor' örneğindeki ad tümceciği eylemin nesnesidir; tümceciğin (T2) içine baktığımız zaman özne ve nesnelere eksiksiz olduğunu görüyoruz. Oysa 'Can [___ kadına gülleri veren] çocuğu biliyor' örneğinde bu kez AÖ ana eylemin nesnesidir; *çocuk* AÖ'nin başıdır ve ortaç bu adı nitelediği için AÖ'nin içinde yer alır. Sıfat tümceciğinin öznesi ise AÖ'nin başı olmuştur; böylece ortaça AÖ'nin başı konumuna taşınan öge sıfat tümceciğinin bir ögesini mutlak olarak eksik bırakır.

Ad tümcecikleri de ortaçlar gibi AÖ içinde bulunabilirler. Ancak ad tümcecikleri AÖ içinde, niteleyici değil, baş adı tamamlayıcı, yani tümleş olarak yer alırlar. Bu ayrım aşağıdaki örneklerle daha iyi anlaşılacaktır:

Niteleyici (Eklenti) Ortaç	Tamlayıcı (Tümleş) Ad tümceciği
[Gülşen'in dünden beri ___ kurduğu] hayal	[herkesin mutlu bir dünyada yaşamak] hayali
[kızların da ___ anladığı] gerçek	[kızlar arasında dayanışma olduğu] gerçeği
Hangi hayal? / hangi gerçek?	Ne hayali? / ne gerçeği?

Yukarıdaki tabloda sol sütunda görülen örneklerdeki ayrıçlar içindeki ögeler ortaçtır. Bu ortaçlarda AÖ başının çıktığı yerde ve onunla eş gönderimli olan izi bulunmaktadır. Ancak sağ sütundaki ad tümceciklerinde boş ulam yoktur. Ayrıca bir niteleyici olan ortaç AÖ'den atılırsa yapı kurlsız olmaz; ancak ad tümceciği tamlayıcı olduğu için AÖ'den atılırsa kurlsız bir öbek olur; ayrıca baş adın anlamı da eksik kalır. Niteleyici olan ortaç elde etmek için *Hangi hayal* gibi bir soru sormak gerekirken, ad tümceciği için *Ne hayali* sorusu sorulur.

Özetlemek gerekirse, ortaçlarda nitelenen ad ile eş gönderimli ve onun izi olan bir boşluk vardır. Ad tümceciklerinde ADIL veya *adıl* dışında boşluk yoktur. Ortaçlar AÖ içinde yer alırlar. Oysa ad tümcecikleri daha fazla işleve sahiptirler. Ne ve hangi sorularını sorarak tümceciğin ortaçlı yapı mı yoksa ad tümceciği mi olduğu anlaşılabilir.

Dünya dillerinde üç çeşit ortaçlı yapı bulunabilir. Kısıtlayıcı, genişletici ve başsız ortaçlar.

SIRA SİZDE

8

Aşağıdaki örneklerin ad tamlayıcısı mı yoksa ortaç nı olduğunu bulun ve yanıtınızı gerekçelendirin:

1. Nükleer santrallerin gereksiz olduğu kararı
2. Nükleer santrallerin istenmediği kararı
3. Halkın nükleer santral konusunda aldığı karar

Kısıtlayıcı ve Genişletici Ortaçlar

Kısıtlayıcı ortaçlar gönderimi çok geniş olan bir kümenin üyesini daraltmak için kullanılır. Örneğin:

61. [_{AÖ} Kitap] iyi bir dosttur.

Buradaki *kitap* çok genel bir addır; belli bir kitaba gönderimde bulunmayıp konuşucu ve dinleyici tarafından paylaşılan belli bir kitap yorumu taşımamaktadır. Oysa belli bir kitap söz konusu ise o zaman bu nesnenin daraltılması için belli araçlar kullanmamız gerekir. Örneğin, *masadaki kitap* diyebiliriz. Ancak masada birden fazla kitap varsa *masadaki kırmızı kitap* diyebiliriz. Masada birden fazla kırmızı kitap varsa *masadaki kırmızı kalın kitap* diyebiliriz. Kısıtlayıcı ortaçlar da aynı işlevi görür. Dolayısıyla, aşağıdaki AÖ'de kısıtlayıcı bir ortaç vardır:

62. [_{AÖ} [_T Dün aldığım] kitap] çok güzel.

Bunun nedeni de *dün aldığım* tümceciğinin kitap nesnelерinin arasından bir tanesinin belirlenmesini sağlamasıdır. Bu doğrultuda başka örneklere bakabiliriz.

63. [_{AÖ} [_T Karşıdan gelen] kız] benim arkadaşım.

Buradaki ortaç kısıtlayıcıdır, çünkü bir grup kız içinden bir tanesini ayırt etmemizi, yani kısıtlamamızı sağlar. Bir insanın ya da bir varlığın bir grup içinde hangisi olduğunu belirlemek için onun bir şekilde diğerlerinden ayrılması gereklidir. Bu ayırım işaret ederek yapılabileceği gibi, kısıtlayıcı bir sıfat ya da ortaç ile de olabilir. Böylece bir grup kız arasından bir tanesini ayırt etmek amacıyla *karşıdan gelen kız* diyebiliriz. Bu kısıtlayıcı bir ortaçtır.

64. a. [_{AÖ} Belgesellere] çok gereksinimimiz var.

b. [_{AÖ} [_T Sanatçıların yaşamını yansıtan] belgesellere] çok gereksinimimiz var.
(Doğan Hızlan, 6 Haziran 2011, Hürriyet)

Yukarıdaki örneğe baktığımızda (64a)'da *tüm belgeseller* anlaşılmaktadır. Oysa yazarın kastettiği daha kısıtlı olan *sanatçıların yaşamı üzerine belgeseller*dir. Ortaç kullanılarak, *belgesel* baş adı nitelenmiş ve türü daraltılmıştır.

Öte yandan genişletici ortaçlar, ortaç olmaksızın da baş adın ayırt edilebildiği durumlarda görülür. Örneğin, *Eskişehir* özel bir addır ve bu şehrin Anadolu'nun ortasında yer alan bir kentimiz olduğunu hepimiz biliriz. Böyle özel adların gönderimlerinin daraltılmasına gerek yoktur. Ancak bu ad hakkında daha fazla bilgi vermek için sıfat tümceciği kullanılabilir:

65. [_{AÖ} [_T Eski Çağda Dorlion adı ile tanınan] Eskişehir], bugün Anadolu'nun yıldızı haline gelmiştir.

Benzer şekilde aşağıdaki örnek de genişletici sıfat tümcecği içerir:

66. $[_{AÖ} [_{T} \text{Smifımızda en çalışkan öğrenci olan}] \text{ Nursun}]$ aynı zamanda çok iyi bir arkadaştır.

Bunun nedeni de ortaç yapısı olmaksızın bir özel ad olan *Nursun'un* kime gönderimde bulunduğunu anlayabilecek olmamızdır.

Aşağıdaki ortaç ve ad tamlayıcı tümcecikleri bulun. Ortaçların kısıtlayıcı mı genişletici mi olduğunu gerekçeleriyle yazın:

Bazı dinler ve filozoflar tarafından sıkça tekrarlanan, görülebilir evrenin ötesinde başka evrenler olduğu savı, insanlık için çok yeni bir düşünce değil. Havası suyu kimyası fiziği başka kanunlarla perçinlenmiş evrenler uzun zamandır anlatılıyor. Dinler ve öğretiler tarihi inanması güç kurallarla inşa edilmiş evren çağrışımları ve tasvirleriyle dolu. Cennetler, Cehennemler, Olympuslar ve benzeri alternatif imgelerin yapı taşını bu dünyadakin-den çok farklı maddeler oluşturuyor. (Atlas, 17 Ocak 2011, <http://www.kesfetmekicinbak.com/paralel-evrenler/1525n.aspx>)

Başsız Ortaçlar

Başsız ortaçlar, AÖ'de baş olan adın açıkça bulunmadığı durumlarda görülür. Başsız ortaçlarda AÖ'nin başı olan ad yoktur. Bunun yerine tümcecik adlaşmış gibi davranır, varsa çoğul eki ve durum ekleri alabilir. Aşağıdaki yapılar başsız ortaçlardır:

67. $[Acıkan]$ doymam sanır.
68. $[Anlayana]$ sivrisine saz, $[anlamayana]$ davul zurna az.
69. $[Çok okuyan]$ mı $[çok gezen]$ mi bilir?
70. $[Denize düşen]$ yılanı sarılır.
71. $[Tepebaşı'nda inecek]$ var.
72. $[Beni arayan]$ oldu mu?

Bu örneklerde ayrıaçların içindeki ortaçların niteledikleri ad yoktur. Dikkat edilirse ortaça bulunan nitelikler kişinin ya da varlığın belirlenmesinden daha önemlidir. Baş ad ile gönderimde bulunulacak kişi ya da varlık belirli bir kişi değildir ve kim olduğu önemli değildir. Öyleyse, başsız ortaçlara ilişkin genel bir kuralımız şudur:

Başsız ortaçlarda, ortaç tarafından nitelenen nitelik baş adın belirlenmesinden daha önemlidir.

Ancak bu kural, aşağıdaki bir grup başsız ortacı açıklamakta yeterli değildir:

73. A: Hangi kitabı okuyorsun?
B: $[Dün aldığımı]$.
74. A: Patatesleri alabilir miyim?
B: Evet, $[pişmiş olanları]$ al.

Bu örneklerde ise ortaçtaki baş adın daha önce sözü edilip belirgin hale getirilmesi nedeniyle başsız ortaç yapısı kullanılabilir. Bu durumda daha önce belirttiğimiz kuralı şu şekilde yeniden yazabiliriz:

- 1) Ortaç ile ifade edilen nitelik baş adın belirlenmesinden daha önemliyse
- 2) Baş ad daha önceden söz edilerek belirgin hale getirildiyse başsız ortaç kullanılır.

Aşağıdaki tümcelerde ortaçları bulup türlerini belirleyin:

1. **Bunama sırrı çözülemeyen bir hastalıktır.**
2. **Omega 3 desteği alan annelerin çocukları okumayı daha çabuk söküyor.**
3. **Sırça köşkte oturan, taş atmaktan çekinmelidir.**
4. **Kötülüğün karşısında susan kötülüğe ortak olur.**
5. **Cannes'da bu yıl bir kez daha yarışan Nuri Bilge Ceylan çarpıcı ve özgü filmler çekiyor.**

Ortaçların AÖ'de Sıralanışı

Daha önce de belirttiğimiz gibi ortaçlar sıfatlar gibi işlev gördüklerine göre niteleyicidirler. Bir öbekte birden fazla niteleyici olabilir. Niteleyiciler geçici ya da kalıcı özellik gösterirler. Örneğin, '*mavi gözlü olmak*' kalıcı bir özelliktir; çünkü bu değişebilir bir durum değildir; oysa '*benim dün gördüğüm*' gibi bir niteleme geçicidir, çünkü bu zaman içinde değişecektir. Larson ve Takahashi'ye (2002) göre Türkçede (Korece ve Japoncada da) iki ortaçın bulunduğu durumlarda kalıcı özellik belirten ortaç nitelenen ada daha yakın olmak zorundadır. Bu durumu şu şekilde örneklendirebiliriz:

75. [Dün gördüğümüz] [mavi gözlü olan] kadın
 76. *[Mavi gözlü olan] [dün gördüğümüz] kadın

Örnek (75)'te geçici olan nitelik, kalıcı özellikten önce kullanılmıştır. Oysa, örnek (76)'daki kalıcı özellik diğerinden önce kullanıldığı zaman kurlsız bir tümce elde edilmiştir. Ancak, Larson ve Takahashi'nin bu önerisinin daha fazla araştırılması gerekmektedir.

Ortaçları burada bitirip aşağıda belirteç tümceciklerini örnekleyeceğiz.

BELİRTEÇ TÜMCECİKLERİ

Belirteç Öbeklerinde olduğu gibi belirteç tümcecikleri de tümceyi ya da eylemi niteler. Niteleyiciler zorunlu öge değil de eklenti oldukları için tümceden atılmaları mümkündür. Yani seçimlik öğedirler. Ad tümcecikleri özne ve nesne gibi zorunlu öğelerdir ama ortaçlar ve belirteç tümcecikleri seçimliktir. Ortaçlar adları, belirteç tümcecikleri ise eylem ve tümceleri niteler. Belirteç tümceciklerindeki öznelerin diğer yan tümcecik özneleri gibi adıl olmadıklarına daha önce değinmiştik. Bir başka deyişle, özne tamlayan eki değil, yalın ek alır:

77. a. [Sen buraya gelmeden] Ayşe sorunu çözdü.
 b. [Senin buraya gelmen] gerekmedi.

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi (77a)'daki belirteç tümcecığının öznesi yalın halde, (77b)'deki ad tümcecığının öznesi ise tamlayan eki almış haldedir.

Belirteç tümcecikleri yapısal ve anlamsal olarak ve ayrıca öznelerinin üst tümce öznesi ile zorunlu eş gönderimsellik, ayrışık gönderimsellik (Aydın, 2005) boyutunda çok fazla çeşitlilik gösterirler. Bu nedenle belirteç tümcecikleri üzerinde fazla durmadan onları anlamlarına göre örneklendireceğiz. Belirteç tümcecikleri zaman, koşul, tarz, neden-sonuç, koşul vs. anlamı taşırlar. Aşağıdaki tabloda anlamlarına göre belirteç tümcecikleri örneklendirilmiştir:

ZAMAN	Öncelik	<i>Sen buraya gelmeden (önce) ben bu sorunu halletmiştim.</i>
	Eşzamanlılık (örtüşme)	<i>Çalışırken hep kahve içer.</i>
	Eşzamanlılık	<i>Çalıştıkça başarılı oluruz.</i>
	Ardıllık (Tezlik)	<i>Seran gelir gelmez annesi yemeğini hazırladı. Sen buradan çıkar çıkmaz biletini almalısın. Tam seni arayacakken tatile gittiğini öğrendim.</i>
	Ardıllık zamansal sıralama ilişkisi	<i>Odaya girip televizyonu açtı.</i>
	Bitmişlik	<i>Kitabı bitirdiğimde sana veririm. Kitabı bitirince sana veririm. Hırsız bu kadar eşyayı çaldıktan sonra mutlaka cezalandırılacaktır.</i>
	Sürerlik	<i>Çayları içip içip uykumu kaçırdım. Kahveyi döke döke getirdi.</i>
Koşul	<i>Küstahlaşmadıkça herkese her soruyu sorabilirsin. Eğer yağmur yağmazsa pikniğe gideceğiz. Yağmur yağmasaydı pikniğe gidecektik.</i>	
Neden	<i>Nesrin çok çalışmaktan yorgun düşmüştü. Nesrin eşinin evde olmamasından dolayı / ötürü kendini yalnız hissetti. Hava ısındığı için pikniğe gittiler.</i>	
Sonuç	<i>Artık tatile gittiklerine göre biraz dinlenebilirler.</i>	
Tarz	<i>Ayhan koşu koşu gitti. Serap ölesiye çalışır. Bebek gülererek uyandı. Murat evden koşarcasına çıktı. Durmaksızın çalışıyor.</i>	
Amaç	<i>Geç kalmamak için erken kalkmak gerekli.</i>	
Konu değiştirmek amacı ile kullanılan belirteç tümcecikleri	<i>Dr. Murat Bey'e gelince çok iyi bir doktor olduğunu söylediler. Dr. Murat Bey ise çok iyi bir doktor.</i>	

Aşağıdaki örnekte belirteç tümceciklerini bulun; anlam ve işlevlerini belirleyin:

Höristik, Yunanca'da "buldum" anlamına gelen "heurisko"dan geliyor. Bir psikoloji terimi olarak karar verme ya da sorunlarla başa çıkma süreçlerimizde kullandığımız zihinsel kısa yollar anlamı taşıyor. Şöyle ki, karmaşık sorunlarla karşılaştığımızda ya da elimizde yeterli bir bilgi olmadığında evrimsel işleyişlerle şekillenebilmiş ya da deneyimlerle edinilmiş bu zihinsel kuralları kullanarak bir çözüm yolu ya da anlayış geliştirmeye çalışıyoruz.

Örneğin, daha önceden adını duymadığımız bir ürün eğer ki fiyat olarak diğerlerinden daha yüksekse, elimizde o ürüne dair başka herhangi bir bilgi olmadıysa ondan onun daha kaliteli olduğu yargısına varıyoruz. Kalitesine yönelik yaptığımız bu çıkarımdan dolayı tüketici olarak adını hiç duymamış olmamıza rağmen o ürünü satın alma davranışı gösterebiliyoruz.

(Tübitak, **Bilim ve Teknik Dergisi**, 2007)

(<http://www.biltek.tubitak.gov.tr/gelisim/psikoloji/dusunce.htm>)

Özet

Bu ünite de özerk ve bağımlı tümcelerden söz ettik. Bir tümce oluşturmak için en az bir özerk tümce gerekir. Bir tek özerk tümce ile yalın tümceyi elde ederiz. İki yalın tümce bir bağlaç ile bağlanırsa buna birleşik tümce, bir özerk tümce yan tümcecik içeriyorsa buna karmaşık tümce denir.

Bu ünite de evrensel olarak var olan üç tür yan tümcecik gördük. Bunların farkları aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Yan tümceciklerin ayırt edici özellikleri Evrensel olarak yan tümcecik işlevleri tüm dillerde aynıdır. Ad tümcecikleri çoğunlukla zorunlu üyeler iken ortaçlar ve belirteç tümcecikleri seçimlik öge, yani eklentidir. Bunun yanı sıra her dilde yan tümce oluşturma stratejileri vardır. Türkçede yan tümcecik ekleri varken diğer bazı dillerde tümleyici (İngilizce *that, which*, Farsça *ki* gibi) kullanılır. Bunun yanı sıra evrensel olarak ortaçlarda diğerlerinin aksine ya boş kategori ya da artık adıl bulunmak zorundadır (Diessel 2001).

Sözdizimsel özellik	Ad tümcecigi	Ortaç (Sıfat tümcecigi)	Belirteç tümcecigi
İşlev	Özne, nesne, vs. gibi zorunlu ögeler	Ad niteleyen seçimli, öge (eklenti)	Eylem ya da tümce niteleyen seçimlik öge (eklenti)
Özellikleri	-Dik / -AcAk, -mAk / -mA ekleriyle olgu ve devinim tümcecikleri	--En/-Dik, -AcAk/-mlş (olan) ekleriyle oluşturulan kısıtlayıcı ve genişletici tümcecikler	-İp, -ErEk, -mEdEn, -vs. gibi ekleriyle oluşturulan tümcecik
Özne	ADIL bulunabilir	ADIL bulunmaz	ADIL bulunabilir
Özne-yüklem uyumu	Tamlayan-iyelik ekleriyle adıl	Tamlayan-iyelik ekleriyle Adcıl	Her zaman uyum bulunmayabilir; Özne yalın durum eki alır.
Boş kategori	Yok (ADIL ve <i>adıl</i> dışında)	VAR (Nitelenen adın izi olarak)	Yok (ADIL ve <i>adıl</i> dışında)

Kendimizi Sınayalım

1. Kızılderililer [özellikle dolunaylı gece ve gündüzlerde çok su içmeye] çalışırlardı.
Yukarıdaki ayraçla gösterilen tümceciğin türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ad tümceciği
 - b. Sıfat tümceciği
 - c. Belirteç tümceciği
 - d. Özerk tümce
 - e. Olgu tümceciği
2. Mevlana'ya göre aşkı anlamak Tanrıyı anlamaktır.
Bu tümcedeki yan tümceciklerin öznesinin türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. adil
 - b. özne denetleme ADIL'ı
 - c. nesne denetleme ADIL'ı
 - d. soyut ADIL
 - e. ad tümceciği
3. Leyla ile Engin, [*aynı okula giden*] iki çocuktur
Ayraç içindeki tümceciğin türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Belirteç tümceciği
 - b. Kısıtlayıcı ortaç
 - c. Genişletici ortaç
 - d. Devinim tümceciği
 - e. Olgu tümceciği
4. [*Kavuşma*] arzusu
[*kavuşma*] kelimesinin türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Sıfat tümceciği
 - b. Sıfat
 - c. Ad
 - d. Ad tümceciği
 - e. Belirteç tümceciği
5. Bu açıklama [sorunu daha rahat anlamamızı] sağlayabilir.
Ayraçlı tümcedeki öznenin türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Özne denetleme ADIL'ı
 - b. adil
 - c. soyut ADIL
 - d. Ad öbeği
 - e. Artık adil
6. Hangi tümce başsız ortaç içermektedir?
 - a. Aşk bu kadar yoğun çalışan insanlara göre olmayabilir.
 - b. Aşk bu dünyadan, geçici olandan vazgeçmektir.
 - c. Aşk sevgiden daha coşkulu olan bir duygudur.
 - d. En meşhur aşk hikâyelerinden biri Leyla ile Meccun'un hikâyesidir.
 - e. En büyük sevgi karşılıksız olan annenin çocuğuna duyduğu sevgidir.
7. Hangi tümce genişletici ortaç içermektedir?
 - a. Aynur, güzelliği dillere destan, efsaneleşmiş bir kız.
 - b. Aynur çok güzel olan bir köylü kızıydı.
 - c. Köyün hem güzel hem de akıllı olan kızları birer birer kasabaya göç ettiler.
 - d. Güzelliği dillere destan, efsaneleşmiş olan Aynur köyün en akıllı kızıydı.
 - e. Köyün en güzel kızı belirleneceği gün, Aynur köyü terk etmişti.
8. Hangi tümcecikte özne denetleme ADIL'ı vardır?
 - a. Sana ayak uydurmak çok zor.
 - b. Akdeniz'e gitmek istiyorum.
 - c. Merih her gün yüzdüğünden çok sağlıklı.
 - d. Seni tatil yapmaya ikna edeceğim.
 - e. Ayhan'ı ders çalışmaya zorlamalıyız.
9. Aşağıdakilerden hangisinde belirteç tümceciği vardır?
 - a. Çok konuşan çok yanılır.
 - b. Çok konuşarak kendini yoruyorsun.
 - c. Tekrar bu konuyu konuşmaya başlamayalım.
 - d. En sevdiği şey konuşmaktır.
 - e. Konuştuğumuz konular önemliydi.
10. Aşağıdakilerden hangisinde sürerlik gösteren belirteç tümceciği vardır?
 - a. Berrin yüzerek yanımıza geldi.
 - b. Berrin yüzüp yüzüp güneşlendi.
 - c. Berrin yüze yüze çocuğu kurtardı.
 - d. Berrin yüzünce daha sağlıklı oluyor.
 - e. Berrin yüzerken ben onun resmini çektim.

Okuma Parçası

Aşağıdaki metni okuyarak yan tümceleri bulup ad, sıfat ve belirteç tümceciklerini ve işlevlerini belirleyin.

Fethiye’de Doğal Yaşam

Her şey doğal: Taş, kerpiç ve ahşap evler organik tarım alanlarının ortasına gizlenmiş. Hasat yapmak da mümkün, zeytinyağı ve şarap üretmek de... Ya da kuş ve su sesleri arasında uzanıp kitap okumak. Fethiye’deki Yanıklar köyü, doğal bir yaşamın katıksız örneğini sunuyor. Birçok kent insanı yorgun argın kendini evine attığında sık sık şuna benzer düşüncelere kapılır: Şöyle şehir gü-rültüsünden uzak, yemyeşil ağaçlar arasında, kenarından dere akan, deniz yakınında, kümeden yumurtanın alındığı, dalından kopmuş sağlıklı yiyeceklerin olduğu sakın bir yerde gitsek... Yıllardır bu arzuyla gidilen sahil beldeleri ve doğal alanlar, zamanla, aynı istekle gelenlerle kalabalıklaştı ve betonlaştı. İkinci konutlar ve oteller bu sakın, yemyeşil ağaçlar içindeki yerleri de şehirleştirdi. Meyve bahçeleri tatil sitelerine dönüştü. Sonuç olarak doğal bir tatil geçirilebilecek çok az yer kaldı. Yine de tam anlamıyla “doğal” bir tatil geçirilecek yerler de yok değil. Fethiye’nin Yanıklar köyündeki “Pastoral Yaşam Projesi” kırla kent insanı arasındaki organik bağların kurulması için atılmış önemli bir adım. Bu kapsamda doğal alanlardaki tarımsal üretimden bölgedeki mimari dokunun korunmasına kadar pek çok önlem alınıyor.

Yanıklar köyüne ulaşmak için Muğla istikametinde, Fethiye’den 15 kilometre ilerlemek gerekiyor. Köyde sebze ve meyve yetiştiren ona yakın çiftçi uluslararası sertifikalı organik tarım yapıyor. Toros Dağları’nın derin kanyonlarından, ağaçların ve kayaların dibinden çıkan su ile beslenip gelen Kargı Çayı köyün içinden geçip sahilinden Akdeniz’e akıyor. Köyün kumsalı koruma altındaki Caretta caretta kaplumbağalarının üreme alanı, Karaot diye bilinen bölümün tam arkasındaki tatlı su gölünde ve civarındaki geniş sazlık alanda birçok canlı ve endemik bitki bulunuyor. Kumsalın hemen gerisinde endemik sığla ağacı ormanı bulunuyor. Bundan ötürü bölge doğal sit olarak koruma altına alınmış. Bunların yanında Fethiye ve çevresinin diğer doğal ve tarihi zenginliklere, sahiliden içlere doğru gittikçe karşınıza çıkan geleneksel yaşamı korunmuş köylere ulaşılabilir. Dalaman Havaalanı’nın çok yakınında, pek çok turistik tesisin arasında bu denli doğal ve korunmuş bir alana rastlamak çölde vaha görmek gibi.

Kaynak: Emre Karabacak ATLAS TATİL 2009 Haziran - Temmuz - Ağustos

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise, “Ad tümcecigi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise, “Soyut ADIL” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise, “kısıtlayıcı ortaç” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise, “ad tümcecigi ve ortaç” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise, “ADIL ve adil” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise, “başsız ortaç” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise, “Genişletici ortaç” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise, “Özne denetleme ADIL’ı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise, “Belirteç tümcecigi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise, “Belirteç tümcecigi” konusunu yeniden gözden

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1. Senin çok çalıştığını - BAĞIMLI TÜMCE
2. Sen her zaman çok çalışırsın. BAĞIMSIZ TÜMCE
3. Buralara kadar ulaştı. BAĞIMSIZ TÜMCE
4. Bulara kadar ulaşmasını BAĞIMLI TÜMCE

Sıra Sizde 2

(Farsça)

Goft ke ne-mi-ya-d

söyledi ki olumsuz-gel-3tekil-kışı

Gelmeyeceğini söyledi. (Örnek Mahootian ve Gebhardt, 1997: 8)

3) (İngilizce)

He said that he would not come.
O söyledi tümleyici o ekeylem olumsuzluk gel-Gelemeyeceğini söyledi.

Hem Farsça hem de İngilizcede tümleyiciler *ke* ve *that* ayrı sözcüklerdir ve yan tümcecigin önünde kullanılmışlardır. Türkçede ise -AcAK eki yan tümce eylemine eklenerek yan tümcecik oluşturulmuştur. Farsça ve İngilizce Hint-Avrupa dillerinin özelliklerini taşıırken, Türkçe Altay dil ailesinden gelen sondan eklemeli bir dil olarak yan tümce oluşturma yöntemi de bu doğrultuda farklılaşmaktadır.

Sıra Sizde 3

- *Yetişkin bir kişide su kaybının dengelenmesi Özne*
- *günde 2-3 litre su alınması yüklemcil*
- *kişinin vücut sıvısının yüzde 20'lik bölümünü yitirmesi İlgeç nesnesi*

Sıra Sizde 4

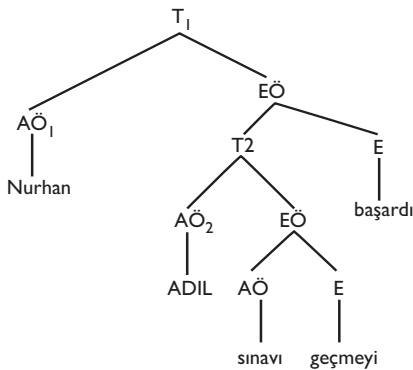
Aşağıda 8 tane ad tümcecigi vardır ve bunlar yüklemcil işlevde bulunurlar.

- Kadınların gerçek eşitlik için talepleri kadına yönelik şiddetin önlenmesi,
- kadın cinayetlerinin durdurulması,
- Ev içi emeğin değerlendirilmesi,
- Babadan ve kocadan bağımsız sağlık sigortası yapılması,
- Eğitim ve sağlık hizmetlerinden eşit şekilde yararlanmak,
- İşyerlerinde kadınlara yönelik şiddet ve tacizin engellenmesi
- bunların cezalandırılması
- kadına karşı ayrımcılığın derhal durdurulmasıdır.

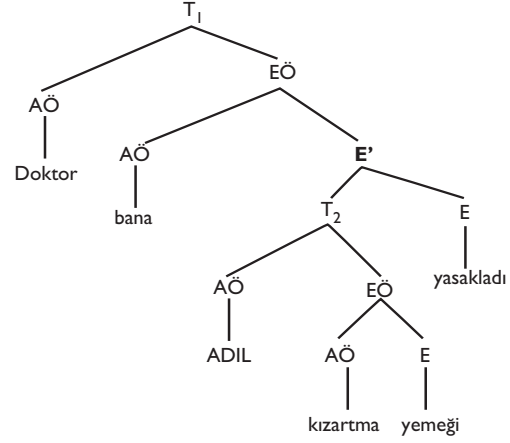
Sıra Sizde 5

ADIL ve *adıl* farkı

5. _____ Çikolatayı çok seviyorum. *adıl*
 6. Deniz [_____ sinemaya gitmek] istiyor. Özne denetleme ADILı
 7. Denizi [_____ sinemaya gitsin] istiyor. *adıl*
 8. Deniz [_____ sinemaya gittiğimi] biliyor. *adıl*
- ADIL, *adıl*'ın tersine başka bir AÖ ile yer değiştiremez. Daha önce de gördüğümüz gibi Türkçenin gizli özneli bir dil olma özelliğine uygun olarak gerek ana tümcede gerekse yan tümcekte özne boş olabilir. Boş ama anlaşılabilir bu özneye daha önce de *adıl* demiştik. Boş özne olan *adıl*'ın yorumlanması aynı tümcedeki eylemin üzerindeki kişi ve sayı çekim eklerinden anlaşılır.

Sıra Sizde 6

Yukarıdaki ağaçta *başar-* ana eylemi özne denetleme eylemidir. Ağaçta görüldüğü gibi ad tümcecigin (T2) öznesi ADIL, ana tümcenin öznesi *Nurhan* tarafından denetlenmektedir.

Bu ağaçtaki *yasak-* ana eylemi nesne denetleme eylemidir. Ad tümcecigin öznesi ADIL ise, ana tümcedeki dolaylı tümleş ya da yönelme eki almış olan nesnesi tarafından denetlenir. Bir başka ifadeyle söylersek, *kızartmayı yemeyecek* kişi ana tümce nesnesi olan ben olarak yorumlanır.

Sıra Sizde 7

- 1) *Aydın insanların etkilediği* çok uzun yıllardan beri biliniyor. **Özne Olgu tümcecigi**
- 2) *Eski filozoflara göre evlenmek ve tarlaya tohum ekmek* dolunay zamanlarında olmalıydı. **Özne Devininim tümcecikleri**
- 3) Aydın insanların etkilemesine şaşırılmamak gerek.
 - *Aydın insanların etkilemesi*, *şaşırt-* eyleminin nesnesi olan devininim tümcesi
 - *Aydın insanların etkilemesine şaşırılmamak* ana tümcenin öznesi devininim tümcesi

Sıra Sizde 8

- 1) *Nükleer santrallerin gereksiz olduğu* kararı Ad tamlayıcısı Yan tümcecigin içinde boşluk yok ve karar baş adı ile anlamsal olarak yakın ilgisi var. *Ne kararı?* sorusuna yanıt verir.
- 2) *Nükleer santrallerin istenmediği* kararı Ad tamlayıcısı Yan tümcecigin içinde boşluk yok ve karar baş adı ile anlamsal olarak yakın ilgisi var. *Ne kararı?* sorusuna yanıt verir.
- 3) *Halkın nükleer santral konusunda [—] aldığı* karar Ortaç, yukarıda ayrıca gösterilen boşluk var. *Hangi karar?* Sorusuna yanıt verir ve karar baş adını niteler.

Sıra Sizde 9

- *Bazı dinler ve filozoflar tarafından sıkça tekrarlanan, görülebilir evrenin ötesinde başka evrenler olduğu* savı
Sav baş adını tamamlayan ad tümcecigi. Bu tümcecikte boşluk yok ve ne savı? sorusuna yanıt verir.
- [—] *Havası suyu kimyası fiziki başka kanunlarla perçinlenmiş* evrenler
Ortaç ayrıca gösterilen boşluk var. Kısıtlayıcı ortaç, çünkü evrenler baş adının anlamını daraltır.
- [—] *Dinler ve öğretiler taribi inanması güç kuralarla inşa edilmiş* evren çağrışımları ve tasvirleri
Ortaç ayrıca gösterilen boşluk var.

Sıra Sizde 10

1. Bunama [**sırrı çözilemeyen**] bir hastalıktır.
Kısıtlayıcı ortaç
2. [**Omega 3 desteği alan**] annelerin çocukları okumayı daha çabuk söküyor.
Kısıtlayıcı ortaç
3. [**Sırça köşkte oturan**], taş atmaktan çekinmelidir.
Başsız ortaç, nitelenen özellik baş addan daha önemli, baş ad belirsiz kişidir.
4. [**Kötülüğün karşısında susan**] kötülüğe ortak olur.
Başsız ortaç, nitelenen özellik baş addan daha önemli, baş ad belirsiz kişidir.
5. [**Cannes'da bu yıl bir kez daha yarışan**] Nuri Bilge Ceylan çarpıcı ve özgün filmler çekiyor.
Genişletici ortaç, özel ad nitelemekte.

Sıra Sizde 11

Belirteç tümcecikleri, anlam ve işlevleri:

Bir psikoloji terimi olarak karar verme ya da sorunlarla başa çıkma süreçlerimizde kullandığımız zihinsel kısa yollar anlamı taşıyor.

... **karmaşık sorunlarla karşılaştığımızda** zaman belirteç tümcecigi, ana tümceyi niteler

elimizde yeterli bir bilgi olmadığında zaman belirteç tümcecigi, ana tümceyi niteler

evrimsel işleyişlerle şekillene gelmiş ya da deneyimlerle edinilmiş bu zihinsel kuralları kullanarak Tarz belirteç tümcecigi, Eylemi niteler

elimizde o ürüne dair başka herhangi bir bilgi olmadıgından Neden belirteç tümcecigi

Kalitesine yönelik yaptığımız bu çıkarımdan dolayı tüketici olarak adını hiç duymamış olmamıza rağmen Zıtlık gösteren belirteç tümcecigi ana tümceyi niteler

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aydın, Özgür (2005) Türkçe Zarf Tümceciklerinde Özne Konumu, *Dil Dergisi*, 124:7-17
- Borsley, Robert and Jaklin Kornfilt. (2000) "Mixed Extended Projections"
- Bozşahin, Cem (2004) "On The Turkish Controllee", *Advances in Turkish Linguistics: Proceedings of the 12th International Conference on Turkish Linguistics*, Semiramis Yağcıoğlu, Ayşen C. Değer ve diğ. (eds.) 12. 11-13 August 2004, İzmir. Pp: 121-136.
- Bresnan, Joan (1982) "Control and complementation" *The mental representation of grammatical relations*, Joan Bresnan (ed.) Cambridge, MA: MIT Press. Pp: 282-390.
- Carreiras, Manuel; Jon Andoni Duñabeitia, Marta Vergara, Irene de la Cruz-Pavía and Itziar Laka (2010) "Subject Relative Clauses are not universally easier to process: Evidence from Basque" *Cognition*. 115 /1: 79-92.
- Chomsky, Noam (1981) *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Comrie Bernard and Tanya Kuteva (2005) "Relativization Strategies" *The world atlas of language structures*, 1.Vol Martin Haspelmath and Hans-Jörg Bibiko (eds.) Oxford: Oxford University Press. Pp: 494-496.
- Comrie, Bernard and Kaoru Horie (1995) "Complement Clauses versus Relative Clauses: Some Khmer Evidence" *Discourse grammar and typology: papers in honor of John W.M. Verhaar*. Werner Abraham, John W. M. Verhaar, Talmy Givón, Sandra A. Thompson (eds.), Amsterdam: John Benjamins, Pp: 65-77
- Deny, Jean (1941) *Türk Dili Grameri*, Çev: Ali Ulvi Elöve, Ankara: TDK Yayınları.
- Diessel, Holger (2001) 'The Ordering Distribution of Main and Adverbial Clauses: A Typological Study', *Language*, 77/ 3 : 433-455
- Eckman, Fred; Lawrence Bell and Diane Nelson (1988) 'On the Generalization of Relative Clause Instruction in the Acquisition of English as a Second Language', *Applied Linguistics*, 9 (1): 1-20
- Erguvanlı - Taylan, Eser (1993) "Türkçede -Dik ekinin yantümcelerde işlevi üzerine", *Dilbilim Araştırmaları*, 161-171.
- Erguvanlı, Eser (1984) *The function of word order in Turkish grammar*, Berkeley / Los Angeles: University of California Press.
- Erguvanlı-Taylan, Eser (1996) 'Aspects of Control in Turkish' *Current Issues in Turkish Linguistics*, Bengisu Rona (ed.) Ankara: Hitit Yayınevi, Sayfa: 47-60.

- Erkman Akerson, Fatma ve Şeyda Ozil (1998) *Türkçede niteleme: Sıfat işlevli yan tümceler*, İstanbul: Simurg.
- Givón, Talmy (1975) Promotion, accessibility and case marking: toward understanding grammars. *Working Papers on Language Universals* No. 19, Pp: 55-125.
- Givón, Talmy (1979) *On Understanding Grammar*, New York: Academic Press.
- Haig, Geoffrey (1998) *Relative constructions in Turkish*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Haig, Geoffrey and Szymon Słodowicz (2006) "Control in Turkish non-finite complements" Semiramis Yağcıoğlu ve Ayşen Cem Değer. (eds.) *Advances in Turkish Linguistics. Proceedings of the 12th International Conference on Turkish Linguistics*, 11-13. August 2004, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, Sayfa: 165-177.
- Jackendoff, Ray (1972) *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Jackendoff, Ray and Peter Culicover (2003) "The Semantic Basis of Control in English" *Language*, 79/3: 517-556
- Johanson, Lars (1975) "Fiilimsi önermeler üzerine" *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, Ankara, 27-29 Eylül 1972, Ankara Üniversitesi Basımevi, Sayfa: 525-529.
- Keenan, Edward L. and Bernard Comrie (1977) "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar", *Linguistic Inquiry*, 8 / 1: 63-99.
- Kennelly, Sarah (1987) "Turkish Gerunds" In H. E. Boeschoten and L. Th. Verhoeven, (eds.), *Studies on Modern Turkish: Proceedings of the Third Conference on Turkish Linguistics*. Tilburg University Press.
- Kerslake, Celia (2007) "Alternative Subordination Strategies in Turkish" *Connectivity in grammar and discourse*, Jochen Rehbein, Christiane Hohenstein, Lukas Pietsch (eds.). Philadelphia / Amsterdam: John Benjamins. Pp: 231- 290
- Kornfilt, Jaklin (1996) 'On some infinitival -Wh constructions in Turkish', *Dilbilim Araştırmaları*. 96: 192-215.
- Kornfilt, Jaklin (2003) "Subject case in Turkish nominalized clauses" *Syntactic structures and morphological information*. Uwe Junghanns, LukaSzucsich (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter. Pp: 129- 216
- Kural, Murat (1992) "V-to-(to-I)-to-C in Turkish", *UCLA Occasional Papers in Linguistics; Vol 11: Recent Papers in Syntax, Semantics, and Computational Linguistics*, Filippo Beghelli and Murat Kural, (eds). Los Angeles: UCLA. Pp. 17-54.
- Landau, Idan (2001) *Elements of Control: Structure and Meaning in Infinitival Constructions*. Dordrecht: Kluwer Publishing.
- Larson, Richard and Naoko Takahashi (2002) "Order and Interpretation in Prenominal Relative Clauses" *The annual meetings of the Linguistic Society of America*, San Fransisco, CA.
- Lewis, Geoffrey (2000) *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- Mahootian, Shahrzad and Lewis Gebhardt (1997) *Persian*, London: Routledge.
- Meral, Hasan Mesud (2004) *Resumptive pronouns in Turkish*, Master tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Özkan, Abdurrahman (2011) "Eski Anadolu Türkçesinde bazı fiillerin hal ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler" *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 6/1: 512-522.
- Özsoy, Sumru (1994) "Türkçe'de Ortaç Yapısı" *Dilbilim Araştırmaları*, Sayfa: 21-30.
- Özsoy, Sumru. (1987) "The null subject parameter and Turkish" *Studies in modern Turkish. Proceedings of the third conference on Turkish, Linguistics*, Hendrik E. Boeschoten and Ludo Th. Verhoeven (eds.), Tilburg: Tilburg University Press. Pp: 82-90.
- Robert Borsley (ed.), *Syntactic Categories*. New York: Academic Press. Pp: 101-131.
- Rosenbaum, Peter. (1967) *The grammar of English predicate complement constructions*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Słodowicz, Szymon (2007) 'Complement control in Turkish', ZAS Papers in Linguistics 47, *Studies in Complement Control*, Barbara Stiebels (ed.). Pp: 125- 157.
- Tjung, Yassir (2006) *The formation of relative clauses in Jakarta Indonesian: A subject-object Asymmetry*, Ph. D. Thesis, University of Delaware
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Türkçe İngilizce Terimler Sözlüğü

A

- Açık küme:** Open class
Ad tümcecigi: Noun clause
Ad: Noun
Adcıl: Nominal
ADIL . PRO
Adıl düşmeli dil: Pro drop language
adıl: pro
Adsıl çekim: Nominal inflection
Aktarım: Reportative
Alaşım biçim: Portmanteau morph
Alışkanlık görünüşü: Habitual aspect
Alta sıralama / alt dizinleme: Subordination
Altbiçim: Allomorph
Altbiçimlik: Allomorphy
Ana budak: Mother node
Ana tümce: Main clause
Anlamsal ölçüt: Semantic criteria
Araç: Instrument
Ayrışık: Disjoint

B

- Bağımlı biçimbirim:** Bound morpheme
Bağımsız biçimbirim: Free morpheme
Bağlaç: Conjunction
Basit sözcük: Simple / simplex word
Baş: Head
Başlık kısaltma: Acronym
Belirleyici: Determiner
Belirteç: Adverb
Belirtici: Marker
Belirtili: Definite
Belirtme durumu: Accusative case
Biçim: Morph, form
Biçimbilim: Morphology
Biçimbilimsel koşullanma: Morphological conditioning
Biçimbilimsel ölçüt: Morphological criteria
Biçimbirim: Morpheme
Biçimbirimsel: Morphemic
Biçimsel sesbilim: Morphophonology, morphophonemics
Biçimsel sesbirim: Morphophoneme
Bileşme: (Lexical) Compounding
Bilgisellik kipi: Epistemic modality
Birleşik tümce: Coordinate sentence
Birleşme: (Syntactic) Compounding
Bitmemişlik görünüşü: Imperfective aspect
Bitmişlik görünüşü: Perfective aspect

- Boş biçim:** Empty morph
Bölünemeyen: Indivisible
Budak: Node
Bulanık anlam: Ambiguity
Bulanık anlamlı: Ambiguous
Buyurum: Imperative
Büyültme: Augmentative

C-Ç

- Canlı:** Animate
Cansız: Inanimate
Cins: Gender
Çatı: Voice
Çekim eki: Inflectional affix
Çekim: Inflection
Çekimsel biçimbilim: Inflectional morphology
Çekimsel biçimbirim: Inflectional morpheme
Çıkarım: Inference
Çıkma durumu: Ablative case

D

- Dal:** Branch
Değillik: Negative
Değiştirgen: Parameter
Denetleme: Control
Deneyimsel tamamlık: Experiential perfect
Derecelendirilebilir: Gradable
Derecelendirilebilirlik: Gradability
Devinim: Action
Dışlayıcı: Exclusive
Dışmerkezli bileşik: Exocentric compound
Dilbilgisel: Grammatical
Dilbilgisel biçimbirim: Grammatical morpheme
Dilbilgisel cins: Grammatical gender
Dilbilgisel durum: Grammatical case
Dilbilgisel görünüş: Grammatical aspect
Dilbilgisel koşullama: Grammatical conditioning
Dizim ağacı: Tree diagram
Doğal cins: Natural gender
Dönüşlü: Reflexive
Durum: Case

E

- Eden / kılıcı:** Agent
Edenli edilgen: Personal passive
Edensiz edilgen: Impersonal passive
Edilgen: Passive

Eğik durum: Oblique case
Ek: Affix
Ekilenen: Paient
Eklenti: Adjunct
Ekleştirme: Affixation
Eril: Masculine
Eş gönderim: Co-reference
Eş gönderimsel: Co-referential
Etiketli ayraç: Labelled bracket
Etken: Active
Ettirgen: Causative
Evrensel dilbilgisi: Universal Grammar
Evrişim: Conversion
Eylem: Verb
Eylemcil çekim: Verbal inflection
Eylemsi: Gerund, participle

G

Geçirimli / birleşimsel: Transparent / compositional
Geçirimsiz: Opaque
Geçişli: Transitive
Geçişsiz: Intransitive
Geçmiş dışı: Non-past
Geçmiş: Past
Gelecek: Future
Gelecek dışı: Non-future
Gereklilik: Necessity
Gerioleşum: Backformation
Gönderim: Reference
Gönüllülük: Volitional
Görece zaman: Relative tense
Görüntüsellik: Iconicity
Görünüş: Aspect
Gösterimsel: Deictic
Gövde: Stem

H

Hedef: Goal

İ

İçek: Infix
İçekleme: Infixation
İçeyerleştirme ilkesi: Embedding principle
İçleyici: Inclusive
İçmerkezli bileşik: Endocentric compound
İçyapı: Internal structure
İkil: Dual
İkileme: Reduplication
İlerlemeli görünüş: Progressive aspect

İlgeç: Adposition (preposition / postposition)
İlk öge: Immediate constituent
İlke: Principle
İstek: Desiderative, optative
İşlek: Productive
İşteş: Reciprocal
İyelik eki: Possessive case
İzin: Permission

K

Kalma durumu: Locative case
Kanıtlanabilirlik: Evidentiality
Kapalı küme: Closed class
Kapatma eki: Closing suffix
Karma: Blending
Karmaşık sözcük: Complex word
Karmaşık tümce: Complex sentence
Karşılaştırma: Comparison
Karşılıklı: Mutual
Karşıtsal dağılım: Contrastive distribution
Kaynak: Source
Kılıcı / eden: Agent
Kırpma: Clipping
Kıp: Mood
Kişi uyumu: Person agreement
Kişi: Person
Konuşma anı/ zamanı: Moment of speech
Kök albiçimliği: Root allomorphy
Kök: Root
Kural güdümlü yapı ilkesi: Structure dependency principle
Küçültme: Diminutive

M

M'li ikileme: Doublets with m

N

Nitelik: Quality
Niyet: Intention

O-Ö

Olasılık: Possibility
Olgusal: Factive
Olumsuzluk: Negation
Öbek: Phrase
Ödünçleme: Borrowing
Ödünçlemeli çeviri: Loan translation / calque
Öge: Constituent
Önek: Prefix
Önekleme: Prefixation

Önilgeç: Preposition

Özegeçişli: Ergative

Özgün: Idiosyncratic

Özne-odaklı: Subject-oriented

Özyineleme: Recursion

P

Parçacılı: Partitive

Pekiştirme (yeğînlîk): Intensity

S-Ş

Sağa dallanma: Right branching

Sayı uyumu: Number agreement

Sayı: Number

Sesbilim: Phonology

Sesbilimsel koşullanma: Phonological Conditioning

Sesbilimsel ölçüt: Phonological criteria

Sıfat tümcecîği: Relative clause

Sıfat: Adjective

Sıfır biçim: Zero morph

Sıfır türetim: Zero derivation

Sola dallanma: Left branching

Sonek: Suffix

Sonekleme: Suffixation

Sonilgeç: Postposition

Sonuçlu tamamlık: Resultative perfect, perfect of result

Sonuncul öge: Ultimate constituent

Söz dizilimi değiştirgeni: Word order parameter

Sözcük ailesi: Word family

Sözcük sınıfı: Word class

Sözcük: Word

Sözcükbiçim: Word form

Sözcüksel koşullanma: Lexical conditioning

Sözdizim: Syntax

Sözdizimsel ölçüt: Syntactic criteria

Sözlük kütüğü: Lexical entry

Sözlük: Lexicon

Sözlükbirim: Lexeme

Sözlükçe: Lexicon

Sözlüksel biçimbilim: Lexical morphology

Sözlüksel kütük: Lexical entry

Sözlüksel: Lexical

Sözlüsel biçimbirim: Lexical morpheme

Şimdi: Present

T

Taban: Base

Tam ikileme: Full reduplication

Tamamlık görünüşü: Perfect aspect

Tamlama: (Syntactic) Compound

Tamlayan durumu: Genitive case

Tamlayıcı: Complement

Tekil: Singular

Tekrarlanabilir: Recurrent

Ters-çevirim: Reversible

Tıkama kuralı: Blocking rule

Toplu: Collective

Tümce ayrıştırma: Sentence parsing

Tümce: Sentence

Tümcecik: Clause

Tümel tamamlık: Perfect of persistent situation

Tümleç: Complement

Tümleyici: Complementizer

Türetme: Derivation

Türetim eki: Derivational affix

Türetimsel biçimbirim: Derivational morpheme

U-Ü

Ulam: Inflection, category

Uyum: Agreement

Üçül: Trial

Ünlü değişimi: Vowel change, umlaut

Y

Yakın geçmiş tamamlık: Perfect of recent past

Yalın durum: Nominative case

Yalın tümce: Simple clause

Yalın zaman: Absolute tense

Yalın: Absolute, nominative

Yanulamlaama: Subcategorization

Yan tümcecik: subordinate clause

Yansız: Neutral

Yapısal bulanıklık: Structural ambiguity

Yararlanan: Benefactive

Yarı ikileme: Partial reduplication

Yeğînlîk (pekiştirme): Intensity

Yer: Location

Yerine koyma: Substitution

Yinelemeli: Recursive

Yön: Direction

Yönelme durumu: Dative case

Yükümlülük kipi: Deontic modality

Z

Zaman (anlamsal): Time (semantic)

Zaman (dilbilgisel): Tense (grammatical)

Zihin sözlüğü: Lexicon

Zorunluluk: Obligation